

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДНІПРОВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ОЛЕСЯ ГОНЧАРА

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДНІПРОВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ОЛЕСЯ ГОНЧАРА

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ЛУКАНОВА Вікторія Вікторівна

УДК 1:316]:616–036.21

ДИСЕРТАЦІЯ
ФЕНОМЕН ПАНДЕМІЇ: ПІДГРУНТЯ, СУТНІСТЬ, ДИНАМІКА
(СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ)

Спеціальність 09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук

Дисертація містить результати власних досліджень.

Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання
на відповідне джерело _____ В.В. Луканова

Науковий керівник Шевцов Сергій Вікторович,
доктор філософських наук, професор

Дніпро–2019

АНОТАЦІЯ

Луканова В.В. Феномен пандемії: підґрунтя, сутність, динаміка (соціально-філософський аналіз). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук за спеціальністю 09.00.03 – «Соціальна філософія та філософія історії». – Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, Дніпро, 2019.

Актуальність теми пов'язана з тим, що пандемія входить до глобальних проблем людства, але водночас небагато наукових робіт, присвячених філософському осягненню цього феномена. Повноцінне осягнення пандемія як глобальної проблеми неможливо поза концептуальним апаратом соціальної філософії. Враховуючи той факт, що у вітчизняній науково-філософській думці дуже мало досліджень пандемії з точки зору її цілісного осягнення, дана праця є одним з перших внесків у заповненні цієї лакуни.

Об'єкт дослідження – соціально-філософський вимір феномена пандемії: пандемія у горизонті існування і становлення суспільства, історії, людини.

Предмет дослідження – релігійно-міфологічні, філософсько-антропологічні, цивілізаційні підґрунтя, системно-структурні ознаки, аспекти соціокультурної динаміки феномену пандемії.

На підставі систематизації джерел і розробки методології дослідження, обґрунтовано її комплексний, міждисциплінарний характер, який поєднує праці з різноманітних галузей наукового знання (вірусології, епідеміології, валеології, релігієзнавства, філософської антропології, історії, етики, аксіології, економіки, системного підходу тощо) та водночас має загальну соціально-філософську спрямованість.

Соціально-філософська спрямованість дисертаційного дослідження обумовлена:

– предметним полем дослідження, оскільки пандемія належить до глобальних проблем сучасного людства;

– *обраним ракурсом дослідження*, оскільки системний підхід багато в чому виник за потреб дослідження складних систем, до яких відноситься суспільство;

– *концептуальною спрямованістю дисертації*: текст належить до рефлексивної соціальної філософії, яка займається проблематикою суспільства, історії, людини в аспекті їх існування і становлення;

– *підпорядкованістю різноманітних дискурсів* (релігійно-міфологічного, філософсько-антропологічного, науково-біологічного, системно-структурного тощо) *соціально-філософському характеру дослідження*: пандемія безпосередньо впливає на суспільство, історію, людину, що продемонстровано шляхом артикуляції аспектів соціальної динаміки;

– *підпорядкованістю різноманітних методологічних установок та прийомів соціально-філософському ракурсу дослідження*.

Позначені головні напрямки дослідження.

Перший напрямок має релігійно-міфологічний характер і передбачає прояснення умови розуміння і сприйняття пандемії архаїчною свідомістю.

Другий напрямок має філософсько-антропологічний характер і передбачає висвітлення, по-перше, проблеми цілісності людського існування в її історичному вимірі, по-друге, класичних, некласичних, постнекласичних аспектів опозиції «здоров'я / хвороба», по-третє, екзистенціальної проблематики життя та смерті.

Третій напрямок має цивілізаційний характер і містить, по-перше, висвітлення специфіки бінарної опозиції «людство / довкілля», по-друге, усвідомлення пандемії як наслідку взаємодії людства та довкілля через посередництво техніки, по-третє, артикуляцію цивілізаційних причин пандемій, по-четверте, аналіз підпорядкованості цих причин фундаментальним соціальним світовим процесам (капіталізм).

Четвертий напрямок має структурно-системний характер і вимагає, по-перше, прояснення системних ознак біоценозу, по-друге, системних ознак антропоценозу, по-третє, системних ознак техніки, по-четверте, поєднання біоценозу, антропоценозу, техніки у межах системного підходу, по-п'яте,

обґрунтування антисистемного виміру пандемії, по-шосте, надання абрису структурних аспектів пандемії – негативної серединності, катастрофічної екстремальної ситуації, антагонізму ентропії та негентропії.

П'ятий напрямок має конститутивний характер і передбачає аналіз структурних аспектів антисистемного виміру пандемії. На прикладах пандемій холери, атипової пневмонії, лихоманки Ебола, віспи мавп, лихоманки Західного Нілу показано виникнення пандемії внаслідок техногенного втручання людства у довкілля. На цій підставі запропонована авторська концепція пандемії як певного варіанта антисистеми. Пандемія є системою з негативним рівнем системності, яка, по-перше, виникає на перетині прямого або непрямого втручання антропоценозу у біоценоз, у результаті чого між ними встановлюються ворожі стосунки, по-друге, маніфестує себе як масове захворювання, по-третє, спрямована на анігіляцію всіх дискретних та жорстких структур, відкритих та закритих систем антропо- та біоценозу, по-четверте, описується через негативну серединність, екстремальну катастрофічну ситуацію, антагонізм ентропії та негентропії.

Доведено два шляхи усвідомлення негативної серединності. Перший – концепція мовних ігор Л. Вітгенштайна, де виділено: 1) номінативний зріз; 2) денотативний зріз; 3) праксеологічний зріз; 4) нормативний зріз; 5) сімейні подібності. Другий – семіотичний підхід, де виділено: а) синтактику пандемії або певну знакову картину, що враховує всі обставини виникнення і розповсюдження хвороби; б) семантику пандемії як співвідношення знаків пандемії з конкретними обставинами; в) прагматику пандемії як сукупність певних заходів з протидії.

Шостий напрямок передбачає аналіз соціальної динаміки, що виникає внаслідок дій пандемій. І тут висвітлюються шість зрізів: природничо-антропологічний, культурно-біхевіористський, соціально-стратифікаційний, культурно-диференційований за патогенною ознакою, радикально-аксіологічний, глобально-цивілізаційний.

Окреслені подальші горизонти дослідження: а) розробка такого аспекту пандемії як негативна серединність у горизонті мовних ігор Л. Вітгенштайна; б) розкриття семіотичного зрізу пандемії в аспектах синтактики, семантики і прагматики; с) дослідження антисистемного характеру пандемії у контексті стратегій взаємодії з хаосом; d) подальше дослідження феномена техніки як ключового у сучасних пандеміях у його фундаментально-онтологічних координатах: витвір, постав, виробництво.

Наукова новизна дисертаційної роботи.

Вперше:

– на підставі здійсненого комплексного соціально-філософського аналізу пандемії як однієї з глобальних проблем людства запропоновано її концептуальне бачення у якості антисистеми або системи з негативним рівнем системності в культурно-генетичних підґрунтях, системно-структурних складових, соціально-динамічних аспектах;

– показані складові релігійно-міфологічного підґрунтя пандемії: *фактичні* (свідчення у текстах), *генетичні* (розрив сакрального та профанного), *світоглядні* (співпричетність нумінозному), *інтенціональні* (покарання і каяття);

– з'ясовані складові філософсько-антропологічного підґрунтя пандемії: *парадигмальні* (класичні, некласичні, постнекласичні аспекти співвідношення здоров'я та хвороби), *антропологічно-історичні* (проблема цілісності людини в Античності, Середньовіччі, Новому Часі, сучасності), *індивідуально-екзистенціальні* (граничність, доленосність, трансцендування тощо);

– доведені складові цивілізаційного підґрунтя пандемії: *структурні* (розмежування людства та довкілля, виокремлення зоонозних та антропонозних пандемій), *каузальні* (артикуляція причин сучасних пандемій), *формаційні* (усвідомлення економічних, праксеологічних, духовно-ідеологічних, екстенсіональних, кратологічних факторів капіталізму);

– обґрунтовано, що пандемія у якості специфічного варіанту антисистеми, що виникає внаслідок технократичного втручання людства у довкілля, складається з: а) *негативної серединності* як сингулярного утворення,

теоретичного концепту з полі- та міждисциплінарним статусом, інтерференційної картини, комплексної події; б) *катастрофічної екстремальної ситуації* у сукупності об'єктивних (надзвичайність), суб'єктивних (потрясіння, вибір, настрій) факторів, а також емпіричного (пандемія як соціальна подія), формально-психологічного (пандемія як подія у бутті людини), онтологічного (актова природа пандемії) шарів; с) *антагонізму ентропії та негентронії*, що визначає нові стратегії пошуку взаємодії між людством та довкіллям;

– артикульовані шість зрізів соціальної динаміки, які відбуваються під впливом пандемії: природничо-антропологічний, культурно-біхевіористський, соціально-стратифікаційний, культурно-диференційований за патогенною ознакою, радикально-аксіологічний, глобально-цивілізаційний.

Набуло подальшого розвитку:

– можливості застосування у розкритті конструкту «негативна серединність» теорії мовних ігор Л. Вітгенштайна та семіотики.

Уточнено:

– змістовний склад двох тріад концепту «катастрофічна екстремальна ситуація»: «загроза – випробування – подолання» та «страждання – стійкість – перетворення».

Практичне значення отриманих результатів. Результати даного дослідження можуть бути використані в якості матеріалу для теоретичної та практичної розробки комплексу заходів щодо профілактики і протидії пандеміям, для становлення міждисциплінарного діалогу з глобальних проблем людства взагалі і пандемій зокрема. Також тези дисертації можуть знайти застосування в курсах лекцій з таких дисциплін, як «Соціальна філософія», «Екзистенціальна філософія», «Філософія техніки» тощо.

Окреслені подальші горизонти дослідження: а) розробка аспекту пандемії як негативна серединність у горизонті мовних ігор Л. Вітгенштайна; б) розкриття семіотичного зрізу пандемії в аспектах синтактики, семантики і прагматики; с) дослідження антисистемного характеру пандемії у контексті стратегій взаємодії з хаосом; d) подальше дослідження феномена техніки як ключового у

сучасних пандеміях у його фундаментально-онтологічних координатах: витвір, постав, виробництво.

Ключові слова: пандемія, антисистема, негативна серединність, катастрофічна екстремальна ситуація, антагонізм ентропії та негентропії, глобальні проблеми людства, соціальна динаміка, бінарні опозиції «людство / довкілля», «здоров'я / хвороба», «сакральне / профанне».

SUMMARY

Lukanova V.V. Phenomenon of pandemic: foundations, essence, dynamics (social-philosophical analysis). – Qualification scientific work as manuscript.

The thesis for the degree of candidate of philosophical sciences in specialty 09.00.03 – Social Philosophy and Philosophy of History. Oles Honchar Dnipro National University, Dnipro, 2019.

Actuality of the topic is connected with the fact of belonging of pandemic to global problems of mankind. But now, unfortunately, there are not a lot of scientific works, devoted to philosophical comprehension of the phenomenon of pandemic. Truly, full comprehension of pandemic as a global problem of mankind is impossible without conceptual apparatus of social philosophy. Taking into account the fact of a small number of studies of pandemic with the point of view of its full comprehension, this thesis is one of the first contributions to filling this gap.

The object of the study is social-philosophical measuring of phenomenon of pandemic: pandemic in the horizon of existing and becoming of society, history, human being.

The subject of the study is religious-mythological, philosophical-anthropological, civilizational backgrounds, systematic-structural features, aspects of social-cultural dynamics of a phenomenon of pandemic.

On the basis of systematization of sources and development of the methodology of the study, substantiated, general social-philosophical direction of the thesis with complex, interdisciplinary character united various branches of sciences (virology, epidemiology, valeology, philosophical anthropology, history, ethics, axiology, economics, system approach etc.).

Social-philosophical direction of the thesis is conditioned:

- by the subject field of study: pandemic is belonged to global problems of mankind;
- by the selected study angle: systematic approach appeared for researching complex systems, especially, society. Biocoenosis, anthropocoenosis and pandemic as

a result of their collisions or technocratic invasion of mankind to biocoenosis are belonged to complex systems;

- by the conceptual direction of the thesis: this study is belonged to reflexive social philosophy as a field of study of society, history, human being;

- by the subordination of various discourses (religious-mythological, philosophical-anthropological, scientific-biological, systematic-structural etc.) to social-philosophical character of the thesis: pandemic in its own diversity and cultural representations directly affects society, history, humanity, demonstrated by articulation of aspects of social dynamics;

- by subordination of various methodological installations and approaches to social-philosophical study angle.

Next directions of this thesis are signed.

The first direction has religious-mythological character and provides clarification of understanding and comprehension of pandemic by archaic minds in archaic societies.

The second direction has philosophical-anthropological character and provides clarification of the problems of: a) a problem of integrity of human existence in its historical measuring; b) classical, non-classical, post-non-classical aspects of binary opposition 'health / illness'; c) existential problems of life and death.

The third direction has civilization character and contents: a) clarification of features of binary opposition 'mankind / environment'; b) awareness of pandemic as a consequence of interrelations between mankind and environment through technocratic invasion; c) articulations of civilizational reasons of pandemics; d) analysis of subordination of the reasons to fundamental social world processes, especially, capitalistic.

The fourth direction has structural-systematic character and demands: a) clarification of systematic signs of biocoenosis; b) clarification of systematic signs of anthropocoenosis; c) clarification of systematic signs of technics; d) clarification of union of biocoenosis, anthropocoenosis, technics in limits of systematic approach; e) justification of antisystematic measuring of pandemic; f) articulation of structural

aspects of pandemic – negative medianity, catastrophic extreme situation, antagonism of entropy and negentropy.

The fifth direction has constitutional character and provides analysis of structural aspects of antisystematic measuring of pandemic. Based on examples of pandemics like cholera, atypical pneumonia, Ebola virus disease, monkeypox, West Nile fever showed origins of these pandemics as consequences of technocratic invasion of anthropocoenosis in biocoenosis. Based on this, the author conception of pandemic as a specific variant of antisystem is proposed. Pandemic as a system with negative level of systematic: 1) has its origin as interference picture of direct or indirect crossing between anthropocoenosis and biocoenosis and enemy relations as a result; 2) manifests itself as mass disease; 3) has intention on annihilation all discrete and hard structures, open and hidden systems of anthropo- and biocoenosis; 4) consists of: a) negative medianity; b) a catastrophic extreme situation; c) an antagonism of entropy and negentropy.

Brought two ways of comprehension of negative medianity. The first is the L. Witgenstein's conception of language games in some aspects: 1) nominative; 2) denotative; 3) praxeological; 4) normative; 5) family resemblances. The second is semiotic approach in some aspects: a) syntactic level of pandemic or sign picture, that takes into account all circumstances of origins and spreading out of illness; b) semantic of pandemic as correlation of signs of pandemic with concrete circumstances; c) pragmatics of pandemic as totality of some actions against pandemic.

The sixth direction provides analysis of social dynamics, that arises as a result of actions of pandemic: natural-anthropological, cultural-behavior, social-stratification, cultural-difference with pathogen sign, radical-axiological, global-civilizational.

Signed some horizons of next studies: a) researching of the aspect of pandemic as a negative medianity in the context of language games by L. Witgenstein; b) opening of semiotic cut of pandemic in aspects of syntactic, semantic, pragmatic; c) researching of antisystematic character of pandemic in the context of strategy of interactions with chaos etc.

Scientific novelty of the thesis.

For the first time:

- on the basis of the complete integrated social-philosophical analysis of pandemic as one of global problems of mankind proposed its conceptual view as a specific type of antisystem or a system with a negative level of systematic in cultural-genetic, systematic-structural, social-dynamic aspects;

- showed components of religious-mythological backgrounds of pandemic: *factual* (testimonies in the books), *genetic* (breaking between sacral and profane), *worldview* (feeling and affiliation to numinous), *intentional* (punishment and penitence);

- found out components of philosophical-anthropological backgrounds of pandemic: *paradigmatic* (classical, non-classical, post-non-classical approaches of correlation of health and illness), *anthropological-historical* (a problem of integrity of human being in Antiquity, Middle Age, New Time, Contemporary), *individual-existential* (limit situation, fatefulness, transcendence etc.);

- proven components of civilizational backgrounds of pandemic: *structural* (differentiation between mankind and environment, separation of zoonosis and anthroponosis pandemic), *casual* (articulation of reasons of contemporary pandemics), *formational* (awareness of economical, praxeological, spiritual-ideological, extensional, cratological factors of capitalism);

- substantiated, pandemic as specific variant of an antisystem, that manifested as a result of technocratic interference of mankind to environment is consisted of:

- a) *negative medianity* as a singular subject, theoretical conception with interdisciplinary status, an interferential picture, a complex event; b) *catastrophic extreme situation* as a complex of objective (extraordinariness), subjective (shock, choice, spirit) factors and empirical (pandemic as a social event); formal-psychological (pandemic as an event in human being); ontological (acting nature of pandemic); c) *an antagonism between entropy and negentropy*, which determines new strategies of studies of interactions between mankind and environment;

– articulated six cuts of social dynamics, taken place under influence of pandemic: natural-anthropological, cultural-behavior, social-stratification, cultural-differential by pathogen sign, radical-axiological, global-civilizational.

Get further development:

– possibilities of using of the L. Wittgenstein's theory of language games and semiotics during comprehension of a construct 'negative medianity'.

Specified:

– the content of two triads of a concept 'catastrophic extreme situation': 'threat – trial – overcoming' and 'suffering – fortitude – transformation'.

The practical value of the obtained results. Results of this study can be used as a fundament of theoretical and practical studies of complex events for prophylactic and resistance of pandemic, for becoming of interdisciplinary dialogue about global problems of mankind in general and pandemic in particular. The provisions of this thesis could be used during teaching some courses: 'Social philosophy', 'Existential philosophy', 'Philosophy of technics' etc.

Keywords: pandemic, antisystem, negative medianity, catastrophic extreme situation, antagonism of entropy and negentropy, global problems of humankind, social dynamics, binary opposition 'mankind / environment', 'health / illness', 'sacred / profane'.

НАУКОВІ ПРАЦІ, В ЯКИХ ОПУБЛІКОВАНІ ОСНОВНІ НАУКОВІ РЕЗУЛЬТАТИ ДИСЕРТАЦІЇ

Публікації у фахових наукових періодичних виданнях за напрямом, за яким підготовлено дисертацію, що індексуються у наукометричних базах Google Scholar, Index Copernicus International

1. Луканова В.В. Пандемія у контексті сучасних глобальних процесів: цивілізаційне підґрунтя – бінарна опозиція «людство / довкілля». *Гілея науковий вісник. Збірник наукових праць*. К. : «Видавн. Гілея», 2017. Вип. 127(12). С. 229–231.
2. Луканова В.В. Феномен пандемії з точки зору системного підходу: до постановки питання. *Науково-теоретичний альманах Грані, Том 21 №7*, 2018. С. 70–76.
3. Луканова В.В. Пандемія як антисистема: аналіз конститутивних аспектів. *Науково-теоретичний альманах Грані, Том 21 № 11*, 2018. С. 86–93.

Публікації у наукових періодичних виданнях інших держав за напрямом, за яким підготовлено дисертацію

1. Луканова В.В. Філософсько-антропологічний вимір феномена пандемії: бінарна опозиція «здоров'я / хвороба» у контексті проблематики цілісності людського існування. *European Humanities Studies: State & Society*. 2017. Вип.4 (І). С. 238–252.

Публікації у наукових фахових виданнях України з філософських наук

1. Туманенко В.В. Філософське дослідження пандемії: історичні та релігійно-етимологічні передумови. *Грані: Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах*. 2011. №3. С. 76–79.
2. Луканова В.В. Релігійно-міфологічний вимір феномену пандемії: бінарна опозиція «сакральне / профанне». *Філософія і політологія в контексті сучасної культури*. 2017. Вип. 1(16). С. 196–202.

**Опубліковані праці, які додатково відображають наукові результати
дисертації**

1. Луканова В.В. Філософсько-антропологічне підґрунтя бінарної опозиції «здоров'я / хвороба»: аспекти класичного, некласичного, постнекласичного підходів. *Міжнародна науково-практична конференція «Філософсько-гуманітарні читання»* 20 жовтня 2017 р. м. Черкаси. 2017. Випуск 4. С. 298–306.

2. Луканова В.В. Філософсько-антропологічне підґрунтя – бінарність «здоров'я / хвороба»: екзистенціальний зріз. «Наука у контексті сучасних глобалізаційних процесів»: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції 19 листопада 2017 року у м. Полтава: зб. наук. праць «ΛΟΓΟΣ». ГО «Європейська наукова платформа». Одеса: Друкарня «Друкарик», 2017. Т.5. С. 91–95.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ОГЛЯД ЛІТЕРАТУРИ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	9
1.1 Огляд літератури за темою дисертації	9
1.2 Методологія і методика дисертаційного дослідження	23
Висновки розділу 1	31
Список використаних джерел до розділу 1	34
РОЗДІЛ 2. КУЛЬТУРНО-ГЕНЕТИЧНІ ПІДГРУНТЯ ФЕНОМЕНА ПАНДЕМІЇ	53
2.1 Релігійно-міфологічне підгрунтя – бінарна опозиція «сакральне / профанне»: пандемія у горизонті первісного мислення	54
2.2 Філософсько-антропологічне підгрунтя – бінарність «здоров'я / хвороба»: холістично-екзистенціальний зріз	71
2.3 Цивілізаційне підгрунтя – бінарна опозиція «людство / довкілля»: пандемія у контексті сучасних глобальних процесів	87
Висновки розділу 2	106
Список використаних джерел до розділу 2	113
РОЗДІЛ 3. ПАНДЕМІЯ ЯК АНТИСИСТЕМА: СТРУКТУРНІ ОЗНАКИ ТА СОЦІАЛЬНО-ДИНАМІЧНІ ГОРИЗОНТИ	123
3.1 Первинна розмітка пандемії як антисистеми: антропоценоз versus біоценоз	124
3.2. Структурні аспекти пандемії як антисистеми: аналітика і соціально-динамічні горизонти	155
Висновки розділу 3	187
Список використаних джерел до розділу 3	193
ВИСНОВКИ	199
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	206
ДОДАТКИ	231

ВСТУП

Актуальність теми. Історія взаємодії людства та навколишнього середовища нагадує багаторічну, безперервну, нескінченну війну. Протягом цієї війни людині уявилося, що по відношенню до довкілля вона може вести себе у якості царя, оскільки панує над ним, засвоює, перетворює, примушує його служити власним потребам. Але в сучасності, коли світ став єдиним, виникли глобальні проблеми людства, з'ясувалось, що подібне тиранське відношення не є виправданим. Люди засвоювали навколишнє середовище, а в результаті власних дій отримали екологічні проблеми сучасності, озонові діри, парниковий ефект, руйнацію екосистем, вичерпання факторів виробництва, енергетичну кризу, забруднення космосу тощо. Той, хто мнив себе царем, став перед загрозою масштабної цивілізаційної катастрофи. Серед багатьох глобальних проблем людства особливе місце займає феномен пандемії.

Пандемія – один з незмінних супутників існування людства з давніх часів. Про це свідчать як тексти релігійно-міфологічної спрямованості, так і зафіксовані події в історичному бутті. Пандемія є завжди надзвичайною ситуацією, яка загрожує самому існуванню людства. Наприклад, від Юстиніанової чуми у V–VII ст. загинуло понад 125 млн. людей, від «чорної смерті» XIV ст. у світі померло понад 60 млн. людей або біля 25% населення. У якості причин виникнення пандемій лунають різні обставини: сакральні (порушення божественних законів), побутові (антисанітарні умови існування), цивілізаційні (технократичне втручання людства у довкілля) тощо. Це вказує на те, що феномен пандемії потребує комплексного осягнення.

Стан наукової розробки проблем пандемій в Україні такий, що ці питання розглядаються як правило спеціалістами з медицини (епідеміологами, діагностами тощо), іноді – держслужбовцями. Але необхідно продемонструвати можливості соціальної філософії працювати на складному полі пандемій, залучаючи до цього різноманітні дискурси: релігійно-міфологічний, філософсько-антропологічний, цивілізаційний, системно-структурний тощо.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження є складовою частиною науково-дослідницької програми «Історико-філософський та соціокультурний виміри формування духовності людини у контексті сучасних глобальних процесів буття суспільства» (державний реєстраційний номер 0116U002269) кафедри філософії Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара.

Мета дослідження – розкриття культурно-генетичних підвалин, системно-структурних ознак феномена пандемії та тих соціально-динамічних аспектів, які виникають під її впливом. Досягнення цієї мети обумовлює необхідність постановки і вирішення наступних **наукових завдань**:

1. З'ясувати релігійно-міфологічне підґрунтя пандемії у контексті бінарної опозиції «сакральне / профане».
2. Надати аналіз філософсько-антропологічного підґрунтя пандемії у контексті бінарної опозиції «здоров'я / хвороба».
3. Розглянути цивілізаційне підґрунтя пандемії у контексті бінарної опозиції «людство / довкілля».
4. Надати первинну розмітку пандемії як антисистеми у горизонті взаємодії антропоценозу та біоценозу.
5. Здійснити аналіз конститутивних аспектів пандемії як антисистеми, а через те з'ясувати абрис соціокультурної динаміки, що відбувається під впливом пандемії.

Об'єкт дослідження – соціально-філософський вимір феномена пандемії: пандемія у горизонті існування і становлення суспільства, історії, людини.

Предмет дослідження – релігійно-міфологічні, філософсько-антропологічні, цивілізаційні підґрунтя, системно-структурні ознаки, аспекти соціокультурної динаміки феномену пандемії.

Методи дослідження. Методологія, що використана у дисертації, походить від принципів історичності, компаративності, комплементарності. Предметно-концептуальний соціально-філософський аналіз феномена пандемії шляхом артикуляції його культурно-генетичних підвалин, системно-структурних

ознак та концептуальних аспектів соціальної динаміки здійснювався з використанням методологічних можливостей феноменології, структуралізму, системного підходу, діалектики, фундаментальної онтології, герменевтики, компаративістики.

За допомогою феноменології окреслений предметний горизонт дослідження. Застосування структуралізму експлікувало низку бінарних опозицій («сакральне / профанне», «здоров'я / хвороба», «людство / довкілля», «система / антисистема» тощо). Можливості системного підходу допомогли у визначенні антисистемного характеру пандемії. За допомогою діалектики показані внутрішні суперечливості у взаємодії біоценозу та антропоценозу та артикульована соціальна динаміка пандемій. Фундаментально-онтологічний аспект дослідження обумовлений ключовою роллю низки екзистенціалів (присутність, повсякденність, дбання, буття-до-смерті, витвір, постав тощо) в усвідомленні антисистемного характеру пандемії. Герменевтичний вимір складається з міждисциплінарного характеру дослідження та необхідності тлумачення низки понять (біоценоз, антропоценоз, техніка тощо). Нарешті, можливості компаративного методу розкрили особливості деяких суттєвих складових пандемії (екстремальна та гранична ситуації тощо).

Наукова новизна дисертаційної роботи.

Вперше:

– на підставі здійсненого комплексного соціально-філософського аналізу пандемії як однієї з глобальних проблем людства запропоновано її концептуальне бачення у якості антисистеми або системи з негативним рівнем системності в культурно-генетичних, системно-структурних, соціально-динамічних аспектах;

– показані складові релігійно-міфологічного підґрунтя пандемії: *фактичні* (свідчення у текстах), *генетичні* (розрив сакрального та профанного), *світоглядні* (співпричетність нумінозному), *інтенціональні* (покарання і каяття);

– з'ясовані складові філософсько-антропологічного підґрунтя пандемії: *парадигмальні* (класичні, некласичні, постнекласичні аспекти співвідношення

здоров'я та хвороби), *антропологічно-історичні* (проблема цілісності людини в Античності, Середньовіччі, Новому Часі, сучасності), *індивідуально-екзистенціальні* (граничність, доленосність, трансцендування тощо);

– доведені складові цивілізаційного підґрунтя пандемії: *структурні* (розмежування людства та довкілля, виокремлення зоонозних та антропонозних пандемій), *каузальні* (артикуляція причин сучасних пандемій), *формаційні* (усвідомлення економічних, праксеологічних, духовно-ідеологічних, екстенсціональних, кратологічних факторів капіталізму);

– обґрунтовано, що пандемія у якості специфічного варіанту антисистеми, що виникає внаслідок технократичного втручання людства у довкілля, складається з: а) *негативної серединності* як сингулярного утворення, теоретичного концепту з полі- та міждисциплінарним статусом, інтерференційної картини, комплексної події; б) *катастрофічної екстремальної ситуації* у сукупності об'єктивних (надзвичайність), суб'єктивних (потрясіння, вибір, настрій) факторів, а також емпіричного (пандемія як соціальна подія), формально-психологічного (пандемія як подія у бутті людини), онтологічного (актова природа пандемії) шарів; с) *антагонізму ентропії та негентронії*, що визначає нові стратегії пошуку взаємодії між людством та довкіллям;

– артикульовані шість зрізів соціальної динаміки, які відбуваються під впливом пандемії: природничо-антропологічний, культурно-біхевіористський, соціально-стратифікаційний, культурно-диференційований за патогенною ознакою, радикально-аксіологічний, глобально-цивілізаційний.

Набуло подальшого розвитку:

– можливості застосування у розкритті конструкту «негативна серединність» теорії мовних ігор Л. Вітгенштайна та семіотики.

Уточнено:

– змістовний склад двох тріад концепту «катастрофічна екстремальна ситуація»: «загроза – випробування – подолання» та «страждання – стійкість – перетворення».

Практичне значення отриманих результатів. Результати даного дослідження можуть бути використані в якості матеріалу для теоретичної та практичної розробки комплексу заходів щодо профілактики і протидії пандеміям, для становлення міждисциплінарного діалогу з глобальних проблем людства взагалі і пандемій зокрема. Також тези дисертації можуть знайти застосування в курсах лекцій з таких дисциплін, як «Соціальна філософія», «Екзистенціальна філософія», «Філософія техніки» тощо.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційне дослідження проведено самостійно, без співавторів. Всі опубліковані наукові статті, в яких викладено результати нашого дослідження, написані самостійно, без співавторів.

Апробація результатів дисертації. Основні теоретичні положення та висновки, викладені в дисертації, обговорювалися на засіданнях та теоретичних семінарах кафедри філософії Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара, а також були представлені нами на низці наукових конференцій.

Зокрема, це: III Міжнародна науково-практична конференція «Проблеми та перспективи методичних підходів до аналізу стану здоров'я» (26-27 березня 2009 р., Луганськ), Міжнародна науково-практична конференція «Філософсько-гуманітарні читання» з темою «Духовність та милосердя в сучасній медичній практиці», яка присвячена 140-річчю від дня народження В. Ф. Войно-Ясенецького (Святого Луки, Архієпископа Кримського) (м. Черкаси, 20 жовтня 2017 р.), Міжнародна науково-практична конференція «Наука у контексті сучасних глобалізаційних процесів» (19 листопада 2017 р., м. Полтава), Міжнародна конференція «Освіта у контексті міграції: мова – культура – ідентичність» *Otwarty Kraków 2017* (18-19 вересня 2017 р., м. Краків, Польща), Всеукраїнська науково-практична конференція молодих вчених і студентів з міжнародною участю «Сучасні аспекти медицини і фармації» (жовтень 2009 р., м. Запоріжжя), Інтерактивна конференція «Актуальні проблеми сучасних наук» (березень 2007 р.), Інтерактивна конференція «Науковий прогрес на межі тисячоліть» (листопад 2007 р.).

Публікації. Основні результати дисертаційного дослідження опубліковані у восьми наукових статтях, з яких 3 статті – у фахових наукових періодичних виданнях України з філософських наук, що індексуються у наукометричних базах Google Scholar, Index Copernicus International, 1 стаття – у науковому періодичному виданні інших держав за напрямом дисертації, 2 статті – у фахових виданнях України з філософських наук, 2 статті – у виданнях, що додатково відображають наукові результати дисертації.

Обсяг і структура дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, семи підрозділів, висновків, списку використаних джерел та семи додатків. Загальний обсяг – 239 сторінок, з яких 173 сторінки основного тексту. Список використаних джерел включає 316 найменувань.

РОЗДІЛ 1

ОГЛЯД ЛІТЕРАТУРИ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Огляд літератури за темою дисертації

Дослідження пандемії як соціально-філософського феномена розпочалось з ознайомлення з масивом спеціалізованої наукової літератури, присвяченому проблематиці ВІЛ/СНІДу. Величезний внесок належить Л. Монтаньє та Ф. Барре-Сінусі, які отримали у 2008 р. Нобелівську премію за відкриття і дослідження вірусів ВІЛ/СНІД [229; 217]. Важлива віха їх співпраці – публікація у 1983 р. у журналі «Science» [218]. Також, у цьому контексті необхідно назвати ім'я Р. Галло, який з колегами відкрив ретровірус ВІЛ. Крім них, хотіла б відмітити праці Е.Дж. Бека, Н. Майса, А.В. Вайтсайда, Дж.М. Зунігі [219], Х.Е. Джендлмана, І. Гранта, І.П. Еверолла, Х.С. Фокса, Х.А. Гелбарда, С.А. Ліптона, С. Свінделлса [221], Дж.С. Холла, Б.Дж. Холл, С.Дж. Коккерелля [222], Дж.А. Леві [223], Д. Мідлвана [228], С.А. Морса, Р.С. Балларда, К.К. Холмс, А.А. Мореланда [231], Дж. Панчино, Дж. Сільвестрі, К. Фовке [233], Дж. Пепіна [234], В.Р. Прасада [235], Д. Кваммена [237–239], М.С. Саага, Х.Ф. Чамберса, Дж.М. Еліополіса, Д.Н. Гілберта, Р.С. Мелерінга [240], П.Е. Сакса, С.Дж. Коена, Д.Р. Курітцкеза [242], П. Спірмана, Е.О. Фріда [245], П.А. Волберга, В.Г. Гріна, Дж.М.А. Ланга, Дж.Е. Галланта, Н. Севанкамбо [247], Б.Б. Вікса, І.Е. Алькамо [248] тощо. Серед вітчизняних дослідників проблематики ВІЛ/СНІДу відмічу І. Борисову, В. Лепського, Л. Науменко, С. Макаренко, М. Карася, С. Сича [38], О. Гриневич, І. Маркович, С. Найда, О. Осипчук, І. Поліщук, І. Чабан, О. Сушко [69], К. Куперника [103], О. Худоби [199], О. Юрченко [215]. Серед російських дослідників проблематики ВІЛ/СНІДу – В. Гранітов [68], В. Покровський [150], М. Супотницький [170–173] тощо. Про планетарний характер проблематики ВІЛ/СНІД свідчать виступи Генеральних Секретарів ООН: Пан Гі Муна [138], А. Гуттереша [77], виконавчого директора ЮНЕЙДС М. Сидібе [164] тощо.

Значною допомогою також стали ті фактичні дані, які періодично публікує Фонд Олени Пінчук стосовно ситуації ВІЛ/СНІДу в Україні [166], поза яких неможливо комплексне дослідження цього феномена. Уявляється, що самі по собі медично-клінічні дослідження, хоча і мають вагомий внесок, але повинні доповнюватись знаннями з інших галузей і саме філософії тут належить одне з ключових місць. Клінічне дослідження може виявити той чи інший тип вірусу, але само по собі воно ніколи не дасть відповіді чому саме цей вірус вдарив по людині?, чому він у даному конкретному випадку присутності в організмі людини має одну динаміку, а в іншому випадку зовсім іншу?, чому в однакових умовах існування одна людина стає лише носієм вірусу, а інша опиняється зараженою? Усі ці та інші питання потребують урахування більш широкого кола бачення проблеми.

Перш за все виникла необхідність звернутись до праць, які намагаються охопити феномен пандемії як такий. Початком стали праці класиків – Авіценни [1–6], Гіппократа [61–63]. Вагомий вклад внесли ті, хто займався проблематикою пандемії у другий половині XIX ст. – першій половині XX ст.: Г. Вогралик [54], М. Галанін [57], Д. Заболотний [88], К. Зейдлиць [90], Ш. Машковський [132], Є. Павловський [144] тощо. Серед сучасних дослідників хочу відмітити наступних: Р. Андерсона, Р. Мея [15], О. Андрійчука [16], Г. Артюніну [22], О. Барояна [27], В. Белякова, Т. Семененко, М. Шрагу [30], Г. Біліча [33], К. Васильєва [45], Л. Громашевського [70], С. Дешевого [82], Б. Дикого [83], Є. Доброштан [85], І. Литкіну [121], В. Покровського [151; 152], О. Речкіну [158], В. Савельєва [160], М. Супотницького [170–173], Б. Черкаського [201–203], О. Чижевського [204], С. Шах [208] тощо. Серед західних дослідників феномена пандемії відмічу Л.К. Літтла [224], В.Дж. Махі Брайана [225–227], Л. Мута [230], А.Р. Омрана [232], Р. Престона [236], Д. Кваммена [237–239], С. Скотта [243], Н. Вулфа [249] тощо.

Більшість з перелічених перелічила вище, є фахівцями з епідеміології, вірусології тощо. Може виникнути питання, що вони роблять у праці з соціальної філософії? На сторінках дисертації пандемія розкривається як певний прояв

антисистеми. Однією з її складових є негативна серединність, яка потребує комплексного урахування медичних, клінічних, соціокультурних, світоглядних, екзистенціальних та інших аспектів. Тобто рубрика «соціальна філософія» є тою стратегією, яка охоплює і підпорядковує себе міждисциплінарний характер дисертаційного дослідження. Серед достатньо величезного кола дослідницьких джерел особливе враження на мене призвели і надали поштовху для розвитку теми праці С. Шах [208; 244], О. Чижевського [204], Б. Черкаського [201–203].

Американська дослідниця С. Шах у праці «Пандемія: Історія смертельних вірусів» [208] надає масштабне полотно бачення витоків, розвитку, соціокультурних, соціально-політичних, соціально-економічних обставин динаміки різних пандемій. Її працю не можна назвати науково-аналітичною, але там зібраний достатньо багатий фактичний і частково рефлексивно оброблений матеріал, що дає можливості для певних узагальнень і аналітичних викладок. На сторінках дисертації ідеї С. Шах використовуються для отримання власних наукових здобутків.

У праці О. Чижевського «Епідемічні катастрофи і періодична діяльність Сонця» [204] вражає ключова і холістична за спрямованістю ідея взаємозв'язку всього у Всесвіті. Звідси, необхідність звернення саме до філософії, яка створює умови для подібної синтетичної точки зору.

Праці Б. Черкаського «Глобальна епідеміологія» [201], «Епідеміологічний діагноз» [203] та «Системний підхід в епідеміології» [202] дали вагомий поштовх для розгортання на сторінках дисертації саме системного підходу. Б. Черкаський відмічає: «Епідемічному процесу, як і будь-якому якісно відособленому матеріальному об'єкту, властиві специфічні закони виникнення, розвитку та припинення, які, однак, підкорюються більш загальним законам системної єдності природи та суспільства» [201, с. 33] (*перекладено мною – В.Л.*). Б. Черкаський формулює низку законів епідеміологічного процесу: перший – закон єдності біологічного та соціального, згідно якому система епідемічного процесу виникає і функціонує як взаємодія двох підсистем – біологічної та соціальної – і не зводиться до жодної з них; другий – закон співвідношення

функцій біологічного та соціального, де соціальна підсистема є визначальною в їх стосунках, але біологічна не є при цьому пасивною; третій – закон відповідності біологічної підсистеми соціальній підсистемі, що вказує на конкретність, сингулярність існування різних епідемічних процесів, зміни у соціальній підсистемі викликають зміни у біологічній; четвертий – закон прямих та зворотних зв'язків у системі епідемічного процесу, згідно якому, чим більш інтенсивним є вплив епідемічного процесу на суспільство, тим більш інтенсивним є зворотна реакція цілеспрямованих мір з ліквідації цього впливу; п'ятий – закон системної організації епідемічного процесу – системна єдність з'являється у закономірній і постійній взаємодії всіх рівнів, підсистем та елементів.

Б. Черкаський відокремлює епідемію та пандемію. Епідемія є масовим ураженням значної частини населення або окремих його контингентів інфекційною хворобою у визначеному часі та просторі [201, с. 372]. Епідемія містить низку понять: епідемічний сполох, епідемічний поріг, нормативний показник захворювання, експлозивна (вибухова) епідемія, торпідна (млява) епідемія, кількісні показники епідемії. Пандемія є глобальною соціально-екологічною епідеміологічною системою, що забезпечує збереження та розповсюдження інфекції у планетарному масштабі [201, с. 382]. Таким чином, пандемія на відміну від епідемії стосується, по-перше, масштабності (епідемія існує у межах однієї країни, пандемія може охоплювати низку країн), по-друге, часовості (епідемія виникає частіше, ніж пандемія), по-третє, взаємозв'язку вірусів (епідемія може формуватись на базі попереднього вірусу, пандемія виникає у результаті становлення нового варіанту вірусу), по-четверте, швидкості розповсюдження (швидкість епідемії визначається розвитком внутрідержавної транспортної інфраструктури, швидкість пандемії – масштабами міжнародних транспортних засобів), по-п'яте, територіальності (початок пандеміям дають епідемії, що виникли на територіях окремих країн), по-шосте, рівня захворювання (під час пандемій він значно вище ніж у епідемії), по-сьоме, особливостей завершення (кінець пандемії не означає кінця епідемії),

по-восьме, рівня смертності (під час пандемії він вище ніж у епідемії від п'яти до десяти разів).

Виходячи з тих горизонтів, що надали праці С. Шах, О. Чижевського, Б. Черкаського, виникла певна стратегія дослідження, яка має формальні та змістовні боки. Формальний бік стосується методологічного рівня опрацювання матеріалу і полягає в загальній соціально-філософській спрямованості дослідження. Змістовний бік стає фундаментом тих напрямків, які були артикульовані у тексті у вигляді розділів та підрозділів. Виокремлю наступні блоки змістовного боку: цивілізаційний, філософсько-антропологічний, релігійно-міфологічний, системний, соціально-динамічний.

Цивілізаційний блок передбачав опрацювання низки першоджерел, які окреслюють певні соціально-економічні, соціокультурні, техногенні, світоглядні аспекти, у межах яких спостерігається поява різноманітних проявів пандемії. Перш за все, певного усвідомлення потребував феномен капіталізму як суспільно-економічної формації, соціокультурної і соціально-політичної парадигми епохи Модерну з суттєвими трансформаціями у Постмодерні. Тут важливі праці К. Маркса [130], М. Вебера [44], І. Валлерстайна [42], Ф. Броделя [39], В. Бен'яміна [31], Дж. Гелбрейта [78], Е. Дюркгайма [87], Н. Лумана [119], А. Фергюсона [182], М. Фуко [188] тощо. Поява у межах капіталізму таких важливих для усвідомлення феномену пандемії явищ як масовість, посередність розкривається у працях Б. Грушина [71], Г. Маркузе [131], Х. Ортега-і-Гассета [141] тощо.

Виокремлення з класичного індустріального капіталізму його постіндустріальної, інформаційної складової розкривається у працях І. Валлерстайна [43], Ж.-Ф. Ліотара [110], М. Маклюєна [126], Ю. Габермаса [191], Ф. Фукуями [189], І. Алексєєвої [13] тощо.

Спрямованість капіталізму на споживацьке відношення до оточуючого середовища, споживацтво як світоглядна установка міститься у працях О. Шпенглера [211], З. Баумана [28], Ж. Бодрійяра [36], Г. Дебора [79], Ж. Дельоза [80; 81], А. Ільїна [91] тощо. У цьому контексті цікаво з'ясувати певні

ознаки трансформації капіталізму в сучасному світі яка має умовну назву корпоратократія і тут допомогли праці А. Ахутіна [24], К. Вернера [51], А. Дунської [86], Е. Райнерта [156] тощо.

Історія показує величезну роль війн у виникненні і характеру прояву пандемії. Тут значно допоміг масив інформації, що міститься у працях С. Хантінгтона [197], Є. Смірнова, В. Лебединського, Н. Гаріна [165], Н. Агаджанян [8] тощо.

Дисертаційне дослідження багато у чому будується на розумінні того, що у сучасному світі пандемії виникають як техногенне втручання людства у природу. Це те, що Б. Черкаський називав втручанням соціальної сфери у біосферу, під час якого активність належить не лише соціальній сфері, але й біологічній теж [201, с. 34–35]. Аспекти техногенної цивілізації розкриті за допомогою, з одного боку, праць вчених, які внесли вагомий внесок у розвиток техногенної цивілізації – К.Е. Шеннона, Н. Вінера, А. Тьюрінга, А. Колмогорова, М. Маклюєна, Дж.П. Барлоу, тощо [74]. А з іншого, тих, хто намагався осмислити феномен техніки, технократії, серед них: М. Гайдеггер, К. Ясперс, Ж. Еллюль, Дж.П. Грант, А. Ділер, Г. Кан, Ж.-П. Кантен, Р. Коен, Л. Мемфорд, Х. Сколімовські, О. Тоффлер, Ж.-М. Феррі, А. Етціоні, Р. Айріс, Д. Белл, У. Дайзард, Ф. Джордж, Дж. Мартин, Т. Стоуньєр, А. Турен тощо [74]. Окремо хотіла б виділити працю М. Гайдеггера «Питання про техніку» [193, с. 221–237], яка мала визначний характер в усвідомленні особливостей такої специфічної сфери антропоценозу як техніка.

Духовно-моральні, аксіологічні аспекти сучасної цивілізації розкриті за допомогою праць Х. Арендт [20], А. Швейцера [209], В. Франкла [183], Г. Йонаса [92], А. Бадью [25; 26], Ю. Габермаса [190] тощо.

Відмітимо постать В. Вернадського, його праці присвячені науковому мисленню як планетарному явищу [49], живій речовині [48], співвідношенню біосфери та ноосфери [47], загальній історії науки [50]. У цілому цей зв'язок мислителів – О. Чижевський [204], В. Вернадський [47–50], Л. Гумільов [72; 73] – визначив, по-перше, концептуальне бачення біосфери та антропосфери у

контексті їх конститутивних ознак та їх взаємодії, під час якої і виникає феномен пандемії, а по-друге, розуміння холістичної єдності Всесвіту, проявом якої є глобальні проблеми людства взагалі та пандемій зокрема.

Вже йшлося про важливість для дисертаційної роботи ідей С. Шах [208] і стосовно цивілізаційного блоку вона пропонує шість причин виникнення пандемій у сучасному світі – транспортна система, перенаселеність, урбанізація, соціальна взаємодія, масовість, корупція. У тексті ці причини вписуються у більш широкі – цивілізаційні процеси. І головним тут, безумовно, є капіталізм, який у тексті розкривається у низці аспектів – економічному (суспільно-економічна формація), праксеологічному (засіб взаємодії зі світом), духовно-ідеологічному (релігійність, ліберально-демократичні цінності, абсолютність), екстенсiональному (розповсюдження як засіб існування капіталізму, уніфікація, масовість), крaтологічному (влада техніки).

Наступний блок опрацьованого матеріалу – філософсько-антропологічний. Рубрика «філософська антропологія» тут резервується тому, що, неможливо розглядати феномен пандемії поза усвідомленням того, як хвороба підкорює себе людину та завдяки чому людина здатна здійснювати спротив.

Сучасний світ можна назвати людиновимірним. З'ясування певного горизонту розуміння людини у сучасній філософії відбулось під час знайомства з працями Ф. Ніцше, М. Шелера, М. Гайдеггера, Х. Плесснера, Е. Кассіра, О. Гелена, Х. Ортегі-і-Гассета, Ж.-П. Сартра, Ж. Марітена, Г. Марсеа, Е. Фромма, К. Ясперса, Е. Канетті тощо [75]. Але при цьому у дисертації зупиняюсь на двох працях – М. Шелера «Положення людини у космосі» [210], а також М. Гайдеггера «Буття і час» [192]. Завдяки М. Шелеру вдалось показати, по-перше, що кожна історична епоха формує певний образ людини, по-друге, що саме цей образ визначає розуміння здоров'я та хвороби. Здобутки М. Гайдеггера у «Бутті і часу» знадобились для розкриття особливостей антропоцену.

Проблема здоров'я отримала протягом другої половини ХХ – початку ХХІ ст. дуже значну увагу. Про це свідчить інституціоналізація валеології або «науки про здоров'я» (Е. Буліч [41], С. Горбунова [67], М. Попов [153] тощо). Навколо

неї спостерігається дуже складна ситуація. З одного боку, валеологія набуває академічного статусу, з іншого, залучення здобутків, що мають паранауковий вимір далі поштовх для критики не лише з боку академічного середовища, але й церкви. Сам же феномен здоров'я уявляється дуже складним, про що йдеться у колективній монографії «Філософія здоров'я» [111], де філософський вимір здоров'я визначається, по-перше, дослідженнями історико-філософського характеру, де розкриваються особливості розуміння здоров'я людини в Античності, Середньовіччі, Відродженні, Новому Часі, сучасності (С. Ніжніков, Ю. Міхаленко тощо), по-друге, дослідженнями світоглядно-методологічного плану, що розглядають здоров'я у контексті соціально-філософських, соціально-психологічних, гуманітарних проблем пізнання, самопізнання, самоорганізації (В. Кулініченко, С. Кучеров, Л. Матрос, О. Мінцер, В. Розін тощо), по-третє, дослідженнями екзистенціально-аксіологічного складу, які розглядають здоров'я як одну з найголовніших цінностей людського існування в сучасному технологічному світі (І. Ларіонова, Х. Лейсі, О. Мавропуло, В. Максимова, В. Москаленко, А. Огурцов, М. Попов тощо), по-четверте, дослідження міждисциплінарного характеру, які розкривають багатогранність феномена здоров'я у бутті людини. Крім зазначеної колективної монографії «Філософія здоров'я», можна привести праці М. Амосова [14], Н. Агаджанян [8], Т. Адуло [9], Р. Айзмана [10], Г. Апанасенко [19], Б. Болотова [37], О. Васильєвої [46], В. Войтенка [55] тощо.

Під холістичним зрізом розуміється проблема цілісності людського існування, яка є однією з головних у філософії. Але найбільшої артикуляції вона набуває у представників некласичного типу філософування – філософії життя (Ф. Ніцше, В. Дільтей, А. Бергсон тощо), фундаментальної онтології (М. Гайдеггер), екзистенціальної філософії (М. Бердяєв, Л. Шестов, К. Ясперс, Ж.-П. Сартр, А. Камю тощо), психоаналізу (З. Фройд, К.-Г. Юнг, Е. Фромм тощо), прагматизму (В. Джемс, Ч.С. Пірс тощо), неокантіанства (Г. Ріккерт, Е. Кассіерер тощо). Окремо слід виділити здобутки представників Київської філософсько-антропологічної школи (П. Копнін, В. Шинкарук, В. Горський,

С. Кримський, М. Попович, І. Бичко, А. Бичко, Н. Хамітов, Є. Андрос та ін.). Праця одного з відомих представників цієї школи В. Табачковського «Полісутнісне homo: філософсько-мистецька думка у пошуках неєвклидової рефлексивності» [175] є, за висловом Є. Андроса, «його проникливою лебединою піснею» [17, с. 100]. Це не лише певне узагальнення пошуків сутності людини у горизонті некласичного мислення, але прояснення ключових аспектів фундаментальної антиномії між есенціальним та екзистенціальним розумінням людини. Серед дніпровських філософів зазначимо праці Г. Заїченко [89], П. Гнатенко [64], В. Пронякіна [155], В. Огорокова [140], Ю. Бродецької [40], О. Кулика [102], О. Осетрової [142], О. Висоцької [53], Т. Павлової [143], В. Палагути [145], О. Халапсиса [195], О. Ходус [198], Ю. Шабанової [205] тощо.

Дослідження проблематики культурно-генетичних витоків феномена пандемії буде суттєво неповним поза розгляданням його релігійно-міфологічного підґрунтя. Справа у тому, що саме тут ми отримуємо первісні уявлення, оцінки про те, що є справжньою причиною пандемії. Ця причина суттєво відрізняється і від антропологічних, і від цивілізаційних підвалин, оскільки вона стосується певних відносин між людським та божественним світами, коли людство порушує волю нумінозного або сакрального виміру життя. Однак, уявлення про пандемію як покарання за порушення божественних законів не є архаїчним у сенсі минулого. Давньогрецьке поняття *ἀρχή* означає ще – виток, владу. Архаїчна свідомість у цьому сенсі є такою, що належить витокам буття, отримує через те певну владу. Більш того, звідси сучасна секулярна свідомість є відпадінням від цих буттєвих витоків. Сьогодні достатньо очевидно, що природа секулярності і атеїзму є не науковою, а саме релігійною. Архаїчна свідомість інакше тлумачить певні речі не тому, що помиляється, а тому що спрямованість цієї свідомості є суто іншою, ніж свідомість сучасної людини. І саме тут опрацьований певний матеріал з цього приводу. Перш за все відмічу праці М. Еліаде [213], К.-Г. Юнга [214], К. Гюбнера [200], Д. Фрезера [187], З. Фрейда [184; 185], Е. Тайлора [176], Б. Малиновського [128], О. Лосєва [113; 115], Л. Леві-Брюля [106; 107], К. Леві-

Строса [109], Е. Кассіра [99], а також Л. Акімової [11], М. Савельєвої [161], А. Щедрина [212].

З'ясування релігійно-міфологічного підґрунтя передбачало прояснення низки аспектів. Перший стосується того, за якими принципами, законами будується і на що спрямована архаїчна свідомість. І тут пріоритет належав працям К. Леві-Строса [109] та Л. Леві-Брюля [106; 107]. Другий торкався організації та присутності нумінозного у сучасному світі, розрізненню таких понять як теменос та топос, кайрос та хронос, які розкриваються у працях М. Еліаде [213], К. Гюбнера [200], Д. Фрезера [187], Е. Тайлора [176] тощо. Третій аспект торкався особливостей стосунків архаїчної людини з богами, що міститься у працях З. Фрейда [184; 185], К.-Г. Юнга [214], К. Гюбнера [200], Е. Кассіра [99] тощо.

На зазначеній вище підставі виникла головна проблема – спрямованість подальшого дослідження релігійно-міфологічного підґрунтя пандемії. Тут був обраний такий шлях, що ці витoki пандемій розглядались у двох різних традиціях: одна – давньогрецька, друга – християнська, точніше, семітська. Тобто, з одного боку, у тексті є звернення до спадщини Софокла [169], а з іншого – до подій виходу євреїв з Єгипту, про що йдеться у Старому Завіті [32].

Нарешті, з'явилась можливість показати ті інтелектуальні здобутки поза яких неможливо усвідомлення пандемії у якості певного варіанту антисистеми. Але перш за все хотіла б відмітити наступне. Наукове дослідження – живий процес, що має власну логіку розгортання. Третій розділ дисертації, безумовно, є головним. Спочатку план був такий, щоб зосередитись на пандемії ВІЛ/СНІД у сучасному суспільстві і показати три його горизонти. Перший горизонт стосувався соціально-дискурсивних аспектів присутності феномену ВІЛ/СНІД-інфікованих і тут я намагалась побудувати текст завдяки наступній бінарній опозиції, що спирається на певний інформаційний фон. Насичена дискусія стосовно ВІЛ/СНІДу, його виникнення, розповсюдження, пошуку шляхів подолання має два боки. З одного боку, визнається наявність цієї хвороби, яка являє собою цивілізаційну загрозу для всього людства, а з іншого боку

стверджується, що проблематика ВІЛ/СНІДу є лише тою хвилею, на котрій фармацевтичні транснаціональні корпорації заробляють величезні гроші. Другий горизонт стосувався екзистенціального аспекту пандемії ВІЛ/СНІДу і розкриття його у якості пограничної ситуації, і тут основою була б праця К. Ясперса «Розум та екзистенція» [216]. Нарешті, третім горизонтом планувався аксіологічно-етичний. Шляхом артикуляції таких ціннісних і етичних вимірів як каяття, відповідальність, благоговіння артикулювати певні можливості боротьби або подолання пандемії ВІЛ/СНІДу. Тут ключову роль грали б праці сповнені етичною проблематикою у сучасному світі – Г. Йонаса [91], В. Франкла [183], А. Швейцера [209], М. Шелера [210] тощо. Але по мірі просування за темою дослідження, розкриття релігійно-міфологічних, філософсько-антропологічних, і особливо цивілізаційних засад початкова розмітка праці почала суттєво трансформуватись. По-перше, це стосувалось відмови від розглядання лише пандемії ВІЛ/СНІДу і повернення до необхідності концептуального прояснення сутності пандемії як такої, а по-друге, це стосувалось відмови від окремого розглядання екзистенціального та аксіологічно-етичних горизонтів подолання пандемій і повернення до системного розгляду пандемії.

Системний підхід до розгляду пандемії не є чимось новим. Знову хочу пригадати праці Б. Черкаського [201–203], О. Чижевського [204]. Системне уявлення про пандемію неможливо поза інтуїцією того, що все у всесвіті пов'язане один з одним і тут важливими також є роботи В. Вернадського [47–49], Л. Гумільова [72; 73] тощо.

Дійсно, Б. Черкаський – визнаний класик епідеміології, він провів значну роботу у розкритті пандемії з точки зору системного підходу. По-перше, це визначення поняття глобального епідемічного процесу і епідеміологічних проблем сучасності [201, с. 31–50]. По-друге, артикуляція макроеволюційних, мікроеволюційних показників, а також біологічних, природничих, космічних, соціальних факторів еволюції епідемічного процесу [201, с. 52–141]. По-третє, з'ясування механізмів еволюції епідемічного процесу [201, с. 142–168]. По-четверте, розкриття структури епідеміологічної ситуації [201, с. 169–177]. По-

п'яте, розрізнення понять епідемія та пандемія [201, с. 372–384]. Звідси, важливою стала проблема обрання власного ракурсу дослідження. Таким ракурсом стало дослідження пандемії у якості антисистеми.

Розкриття антисистемної природи пандемії остаточно утвердилось під час розгляду цивілізаційного підґрунтя феномена пандемії. У якості відправного пункту була обрана праця Л. Гумільова «Етногенез та біосфера Землі» [72]. По-перше, у Л. Гумільова уявляється цінною ідея єдності сфери людства та біосфери, які він поєднує концептом етнобіоценозу. По-друге, Л. Гумільов одним з перших використовує поняття антисистеми. Але саме тут виникла наступна проблема.

Справа у тому, що пандемія розкривається як такий прояв антисистеми, що виникає на перетині біосфери та антропосфери, або, інакше кажучи, біоценозу та антропоценозу. Тобто, гумільовський концепт етнобіоценозу поєднує сфери природи та людства, а тут, навпаки, було потрібно їх не стільки роз'єднати, скільки розрізнити з методологічної точки зору. Втручання людства у навколишнє середовище не завжди є негативним, але пандемія є саме негативним наслідком такого втручання. Тому важливим було уявити, по-перше, особливості біоценозу, по-друге, особливості антропоценозу, і по-третє, особливості техносфери, оскільки саме вона багато в чому визначає виробниче втручання людства у довкілля.

Розкриття особливостей біоценозу стало можливим завдяки працям М. Голубця [66], В. Кучерявого [104], О. Пахомова [146], О. Пивоварова [147], Н. Рашевського [157] тощо. Це фахівці у галузі екології, які розглядають біосферу саме з позиції системного підходу.

Розкриття антропоценозу – складне питання. Тут важливим було обрання такого ракурсу, щоб у певній монохроматичності розглянути не лише антропосферу, але й техносферу. Тому були обрані праці засновника М. Гайдеггера «Буття та час» [192] та «Питання про техніку» [193]. Особливості антропосфери розкриті через такі екзистенціали, як буття-у-світі, дбання, присутність, буття-з-іншими, буття-до-смерті тощо. Що стосується техносфери,

то поряд з вищезначеними екзистенціалами, що були описані у «Бутті та часі», артикульовані такі складові як інструментальність, каузальність, випадіння, провинність, витвір, неприхованість, постав, ризик, виробництво.

Після опису біоценозу, антропоценозу та техніки, виникла проблема їх поєднання і саме тут на допомогу прийшли існуючі напрацювання у галузі системного підходу Л. Берталанфі [220], О. Богданова (Маліновського) [34; 35; 127], М. Калужського [94], А. Уйомова [180; 181], а також А. Аверьянова [7], Р. Акоффа [12], П. Анохіна [18], В. Левіна [108], Ю. Сурміна [174] тощо.

Розробка поняття антисистеми в застосуванні до пандемії відбувалось на основі праць Л. Гумільова [72], П. Корявцева [101], Є. Луценка [120]. Повинна казати, що у кожного з них багато чому навчилась та запозичила з метою творчої переробки. Л. Гумільов подарував саму ідею. П. Корявцев показав як ідею антисистеми можна спостерігати і виявляти у різних сферах. Але визначення антисистеми у якості системи з негативним рівнем системності – ця ідея була застосована у Є. Луценку і важливим було наповнити цю ідею власними здобутками з обраного ракурсу дослідження. У дисертації запропоновані три конститутивні структури пандемії як специфічної анти системи: негативна серединність, катастрофічна екстремальна ситуація та антагонізм ентропії та негентропії.

Розробка концепту негативна серединність відбулась завдяки низці праць. По-перше, це монографія В. Савчука «Топологічна рефлексія» [162]. Відомо, що застосування топологічного підходу, що був відкритим у математиці, в гуманітарній сфері має власну специфіку. Справа у тому, що негативна серединність як концепт дозволяє з'ясувати той факт, що досягнення пандемії можливо на перетині різноманітних дискурсів: епідеміологічного, вірусологічного, фармацевтичного, економічного, політичного, аксіологічного, екзистенціального тощо. У філософській літературі поняття серединність використовує О. Лосєв, коли пише про серединність або метаксуйність художньої форми [114]. І взагалі це притаманно символу, що поєднує різні пласти існування і символічному світобаченню.

Поняття «катастрофічна екстремальна ситуація» виникло у процесі розробці екзистенціальних аспектів пандемії. Відправною точкою тут була праця К. Ясперса «Розум та екзистенція» [216]. Але занурюючись у контекст пограничної ситуації, з'ясувалось, що більш адекватним тут буде поняття саме «катастрофічної екстремальної ситуації», розробка якого відбулась на підставі праць М. Магомед-Емінова [122–125], Р. Мокшанцева [134], Н. Самоукіної [163], Н. Хамітова [196]. У розкритті антиномічності ентропії та негентропії як складової антисистемного виміру пандемії суттєву допомогу надала праця П. Шамбадала [206], С. Хайтуна [194] тощо.

І нарешті, хотілось би артикулювати соціально-філософську спрямованість дисертаційної роботи. Вже йшлося про те, що розділ 3 спочатку повинний був присвяченим екзистенціальним і аксіологічно-етичним горизонтам пандемії ВІЛ/СНІД у сучасному світі. Але занурення у проблематику призвело до зміни ракурсу дослідження. На перший план вийшли онтологічні аспекти пандемії. Як свідчить стаття К. Момджяна «Соціальна філософія» [136] існує два типи соціальної філософії: перша – вальюативна або ціннісна, яка відштовхується від розуміння філософії як мудрості буття у світі, що покликана відповісти на питання про сенс існування людства у суспільстві та історії, друга – рефлексивна, що досліджує суспільство, історію, людину в аспекті сущого, тобто є зацікавленою власною логікою їх буття. Виходячи з такого бачення, *дослідження культурно-генетичних підвалин, сутності, соціальної динаміки пандемії як певного варіанту антисистеми відноситься саме до рефлексивної соціальної філософії.* Дисертація будується таким чином, що пандемія тлумачиться як результат певного втручання соціальної реальності у природню реальність за допомогою техносфери, тобто є проявом певної логіки буття людства у встановлені відносин з навколишнім середовищем. Для цього у розділі 2 розглядаються культурно-генетичні підґрунтя пандемії у трьох напрямках. Усвідомлення релігійно-міфологічного підґрунтя у горизонті опозиції «сакральне / профанне» показує як архаїчна свідомість та архаїчне суспільство сприймають витоки і прояви пандемії. З'ясування філософсько-антропологічного підґрунтя

через бінарну опозицію «здоров'я / хвороба» демонструє як в історичному вимірі проблема цілісності існування людини сприймалась через хворобу. Висвітлення цивілізаційного підґрунтя через опозицію «людство / довкілля» безпосередньо вводить до проблематики пандемії у контексті сучасних глобальних процесів і того, що під цим впливом відбувається з людством. У розділі 3 пандемія розкрита як специфічний варіант антисистеми, наслідок втручання людства у світ природи і через те, по-перше, артикулюються екзистенціальні і технократичні аспекти втручання антропоценозу в біоценоз, по-друге, надаються конститутивні ознаки пандемії як антисистеми, по-третє, висвітлюються певні аспекти соціальної динаміки під впливом пандемії.

У цілому ж необхідно зазначити, що праць у яких в одному дослідженні пандемія розглядається шляхом системного підходу через артикуляцію її культурно-генетичних підвалин не існує. А зараз переходимо до методологічного забезпечення дисертаційного дослідження.

1.2 Методологія і методика дисертаційного дослідження

Дослідження пандемії у якості певного варіанта антисистеми, як було вже продемонстровано у підрозділі 1.1, носить міждисциплінарний характер, тобто потребує залучення знань з різноманітних галузей – епідеміологія, вірусологія, релігієзнавство, філософська антропологія, соціальна філософія, етнологія, системний підхід тощо. І таким чином, відбувається, що соціальна філософія лише одна з переліку наукових галузей. Але ж дисертація повинна відповідати строго визначеному паспорту спеціальності – 09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії. Тому текст будується таким чином, що соціальна філософія є тою дослідницькою стратегією, яка охоплює собою всі позначені вище галузі. Абрис того, як це вирішується концептуально, було надано в кінці підрозділу 1.1. Зараз необхідно показати, як ця проблема вирішується з методологічної точки зору. Методологія, як правило, базується на певних принципах, що задають собою конкретні методи дослідження. Базовими принципами соціально-

філософського аналізу культурно-генетичних, змістовних, соціально-динамічних аспектів феномена пандемії є історичність, комплементарність, компаративність.

Необхідність принципу історичності полягає у тому, що пандемія завжди виникає у конкретних історичних і соціокультурних умовах. Принцип історичності покладений у працях Дж. Віко [52], І. Гердера [60], І. Канта [96], Г.В.Ф. Гегеля [59], В. Дільтея [84], М. Гайдеггера [192], Г.-Г. Гадамера [56] тощо. Принцип історичності артикулюється у працях вітчизняних філософів: В. Табачковського [175], М. Поповича [154], П. Гнатенка [64], В. Огорокова [140], В. Пронякіна [155], О. Токовенко [177], О. Осетрової [142], Ю. Шабанової [205], О. Родного [159] тощо. Принцип історичності визначає дві стратегії дослідження. Перша стратегія синхронічна, через неї відбувається прояснення культурно-генетичних підвалин та змістовних аспектів феномену пандемії. Друга стратегія діахронічна, завдяки їй відбувається опис аспектів соціальної динаміки, що виникає під впливом пандемій у різні часи. Принцип історичності задає можливість застосування дескриптивної методології, а також фундаментальної онтології та герменевтики.

Як відомо, дескриптивний метод є основою будь-якого дослідження, оскільки встановлює безпосередні стосунки між дослідником та предметом. Саме про це свідчить максима «Sachen Selbst!» – До самих речей! Концептуальні підвалини дескриптивного методу багато у чому відносяться до проекту феноменології Е. Гуссерля [76]. Завдяки дескриптивному методу визначені горизонти дослідження. У підрозділі 2.1 «Релігійно-міфічне підґрунтя – бінарна опозиція «сакральне / профанне» – пандемія у горизонті первісного мислення» встановлені наступні зрізи: 1) фактичний як висвітлення певних випадків пандемії в архаїчні часи; 2) генетичний, що дає підстави для усвідомлення витоків пандемії з точки зору архаїчної свідомості; 3) світоглядний, завдяки якому здійснюється розширення меж усвідомлення пандемічної проблематики, вихід за рамки професійно-медичного і досягнення професійно-філософського рівня; 3) інтенціональний, що розкриває особливості спрямованості пандемії у контексті відносин між сакральним та профанним.

У підрозділі 2.2 «Філософсько-антропологічні підгрунтя – бінарність «здоров'я / хвороба»: холістично-екзистенціальний зріз» встановлені наступні обрії розгляду: 1) проблема цілісності існування людини в її історичному вимірі; 2) класичні, неklasичні, постнеklasичні аспекти опозиції «здоров'я / хвороба»; 3) вписаність бінарної опозиції «здоров'я / хвороба» в екзистенціальну проблематику життя та смерті.

У підрозділі 2.3 «Цивілізаційне підгрунтя – бінарна опозиція «людство / довкілля» – пандемія у контексті сучасних глобальних процесів» описані:

1) найбільш головні пандемії в історії людства (малярія, туберкульоз, поліомієліт, три великі пандемії чуми, холера, віспа, СНІД, Лихоманка Західного Нилу, Лихоманка Ебола, пташиний грип); 2) причини виникнення пандемій у сучасному світі (за С. Шах); 3) змістовні аспекти капіталізму (економічний, пракселогічний, духовно-ідеологічний, екстенсіональний, кратологічний).

У підрозділі 3.1 «Первинна розмітка пандемії як антисистеми: антропоценоз versus біоценоз» описані: 1) структурні елементи біоценозу; 2) структурні елементи антропоценозу; 3) структурні елементи техніки; 4) структурні елементи антисистемного характеру пандемії (негативна серединність, катастрофічна екстремальна ситуація, опозиція ентропії та негентропії).

У підрозділі 3.2 «Структурні аспекти пандемії як антисистеми: аналітика і соціально-динамічні горизонти»: 1) надана деталізація кожного з структурних елементів пандемії як антисистеми; 2) показані основні аспекти соціальної динаміки, що пов'язані з випадками пандемій.

Можливості фундаментальної онтології були засновані у підрозділі 3.1 під час дослідження того, що із себе представляють антропоценоз та техніка. І тому саме тут праці М. Гайдеггера «Буття і час» [192] та «Письмо про техніку» [193] є основоположними. Для розкриття антропоценозу були застосовані такі поняття, як буття-у-світі, дбання, буття-з-іншими, відстороненість, співпричетність, звернення до суцього у світі, підручність, наявність тощо. Для розкриття особливостей техніки використані такі концепті як інструментальність,

причинність, провинність, витвір, неприховане, виробництво, постав, витягання, перероблення, накопичення, розподілення, перетворення, доленосність тощо. Але повинна відмітити, що однією артикуляцією фундаментально-онтологічних понять застосування цього методу не обмежується. Точніше, це не стільки застосування цього методу, скільки лише застосування понять, які належать рубриці «фундаментальна онтологія М. Гайдеггера». Застосуванням методу буде перехід від суб'єкт-об'єктної установки до дотеоретичної, де ще немає цього розщеплення на суб'єкт та об'єкт. І саме це дає підстави для застосування герменевтичного методу.

Концептуальні положення герменевтичної методології містяться у працях В. Дільтея [84], М. Гайдеггера [192], Г.-Г. Гадамера [56]. У міждисциплінарних дослідженнях певна інтегруюча роль належить саме герменевтичній методології. Це багато в чому пов'язано з проблематикою мови. Справді, коли ми залучаємо до тексту (і це вимагається самим дослідженням) матеріал з різних галузей знань (епідеміологія, вірусологія, екологія, релігієзнавство, філософська антропологія, фундаментальна онтологія, системний підхід тощо) постає проблема органічного поєднання цих різноманітних дискурсів. Взагалі це завдання, що не можна вирішити остаточно. Можна лише намагатись приближуватись до цього поєднання. Але саме усвідомлення цієї проблематики є вже важливим кроком на шляху до цього. Не можу сказати, що вдалось поєднати ці різноманітні дискурси стовідсотково. Але додано максимум зусиль для цього. Тому герменевтичний вимір стосується перш за все підвищеній уваги до дискурсу дослідження, уваги до того, концептуального апарату, завдяки якому відбувається розкриття теми.

Другим принципом соціально-філософської спрямованості дослідження феномена пандемії є комплементарність. Справа у тому, що при розгляді пандемій ми маємо справу з некласичними і постнекласичними феноменами, тобто такими, які, по-перше, потребують урахування різноманітних аспектів, а по-друге, пов'язані між собою органічно і їх розглядання неможливо поза цілісним, комплексним уявленням. Теоретичною основою принципу комплементарності є праці З. Фрейда [184], Ф. Ніцше [139], К. Леві-Строса [109],

М. Бахтіна [29], Ю. Лотмана [116] тощо. Сутність принципу доповнюваності у тому, що опис складних феноменів потребує урахування двох взаємно виключних наборів понять. Принцип комплементарності задає можливості застосування структуралістської та діалектичної методології.

Що стосується структуралістської методології, можу сказати, що вона пронизує собою весь хід дисертаційного дослідження. Це найбільш яскраво видно по розділу 2 праці, де у назвах фігурують певні бінарні опозиції, але розділом 2 справа не обмежується. У з'ясуванні структуралістської методології вплинули праці К. Леві-Строса [109], Ю. Лотмана [116], Ю. Уварова [179].

Обрання всіх трьох бінарних опозицій – «сакральне / профанне» для релігійно-міфологічного підґрунтя, «здоров'я / хвороба» для філософсько-антропологічного, «людство / довкілля» для цивілізаційного – мало апріорний характер. Насправді, це, так би мовити традиційні бінарні опозиції. Усвідомлення опозиції «сакральне / профанне» міститься у працях К. Леві-Строса [109], М. Еліаде [213], К. Гюбнера [200], З. Фрейда [184; 185], Е. Тайлора [176], Д. Фрезера [187] тощо. Опозиція «здоров'я / хвороба» є традиційною для тієї ж самої валеології, про що свідчать праці Р. Айзман [10], М. Амосова [14], Г. Апанасенко [19], Г. Артюніної [22; 23], Г. Билича і Л. Назарової [33], Е. Булича [41], О. Васильєвої [46], С. Горбунової [67], І. Лісєєва [111], М. Попова [153] тощо. Нарешті, бінарна опозиція «людство / довкілля» є традиційною для екологічної проблематики, про що свідчать праці М. Голубця [66], Л. Кір'якової [100], В. Кучерявого [104], О. Пахомова [146], О. Пивоварова [147] тощо. Але справа не лише в їх традиційності. Завдяки цим опозиціям вдалось з'ясувати особливості культурно-генетичних підвалин феномена пандемії.

Бінарна опозиція «сакральне / профанне» була взята апріорно, тобто ще до здійснення дослідження. Але, у свою чергу, безпосередньо саме дослідження виявило ті грані, які розкривають релігійно-міфологічні підґрунтя пандемії у горизонті первісного мислення. Йдеться про артикуляцію, по-перше, фактичного зрізу у якості текстів, які містять інформацію про випадки пандемій, по-друге, генетичний зріз, де саме опозиція «сакральне / профанне» є тією віссю відносно

якої пандемія виникає внаслідок порушення певного божественного порядку або закону, по-третє, світоглядний зріз, у якому пандемія набуває філософського осягнення, по-четверте, інтенціональний зріз, як певної спрямованості між сакральним і профанним світами у горизонті виникнення пандемії.

Бінарна опозиція «здоров'я / хвороба» також взята апіорно, але саме під час дослідження з'ясовані ті грані, які містять витoki пандемії у горизонті буття окремої людини. По-перше, це проблема цілісності людського існування у її історично-культурному вимірі. По-друге, артикуляція класичних, неklasичних, постнеklasичних аспектів розуміння опозиції «здоров'я / хвороба». По-третє, вкоріненість опозиції «здоров'я / хвороба» в екзистенціальній опозиції «життя / смерть».

Нарешті, бінарна опозиція «людство / довкілля» також взята апіорно. Але апостеріорі були виявлені її особливості у горизонті проблематики пандемії. Це, по-перше, усвідомлення матеріальних, технічних, культурних, духовних граней у житті людства, становлення яких вплинуло на виникнення пандемій, по-друге, артикуляція владних відносин між людством та довкіллям, які сприятимуть виникненню пандемій, по-третє, розуміння таких аспектів як саморегуляція, самовиробництво, які суттєво впливають на специфіку тієї чи іншої пандемії.

У розділі 3 структуралістська методологія також грає важливу роль. По-перше, це осягнення такої фундаментальної бінарної опозиції як «біоценоз / антропоценоз». Справа у тому, що людство, з одного боку, є частиною біоценозу, а з іншого, долає його межі і тому певні протиріччя тут є неминучими. Одне з них – поява техносфери або техноценозу, який виокремлюється і, з одного боку, належить людству, а з іншого, все більш займає у сучасному світі окрему позицію. Також під час розгляду конститутивних аспектів пандемії як специфічного прояву антисистеми, використана бінарна опозиція «ентропія / негентропія», яка характеризує відносини між біоценозом та антропоценозом під час виробничого втручання за допомогою техніки.

Діалектична методологія є дуже складною. Межі її тлумачення за останні двісті років набули серйозних змін – від логічного у якості поєднання

суб'єктивного та об'єктивного у Г.В.Ф. Гегеля [58] до матеріалістичного у сенсі К. Маркса [130], а від останнього до її символічного розуміння у О. Лосєва [113] тощо. Зосереджусь лише на тих ідеях, що опинились дуже важливими для вирішення завдань дослідження.

По-перше, це ідея єдності та суперечливості існуючого. У дисертації показано, що пандемія є певним проявом такої єдності та суперечливості. Ми спостерігаємо це у релігійно-міфологічному підґрунті пандемії у якості єдності та суперечливості божественного та людського, сакрального та профанного. У філософсько-антропологічному підґрунті ми спостерігаємо це у якості стремління людини до цілісності та неможливості її досягнути у контексті власної темпоральності та недосконалості, яка набуває екзистенціального нерву саме у горизонті опозиції «здоров'я / хвороба», оскільки пандемія ставить людину на межу життя та смерті. У цивілізаційному підґрунті продемонстровано, що, з одного боку, людство і довкілля є єдиною системою, а з іншого, між ними постійно відбуваються суперечливості, у результаті чого у світі виникають різноманітні глобальні проблеми, однією з яких і є пандемія. Під час системної розмітки пандемії вказана єдність та суперечливість охоплює біоценоз та антропоценоз таким чином, що сама пандемія є результатом такої єдності та суперечливості.

По-друге, діалектична ідея процесуальності, усвідомлення того, що все навколо тебе перебуває у постійному русі. Саме ця ідея виявилась під час занурення у тематику пандемії. Справа у тому, що, дійсно, з одного боку, з пандеміями пов'язані чисельні трагедії: людські смерті, знищенні міста і держави, економічні та політичні занепади тощо. А з іншого боку, саме пандемії стають тим поштовхом, що спонукає людство рухатись далі, шукати виходи з цих катастрофічних екстремальних ситуацій. Саме завдяки діалектиці тут були артикульовані соціально-динамічні аспекти пандемії – природничо-антропологічний, культурно-біхевіористський, культурно-диференційований за патогенною ознакою, радикально-аксіологічний, глобально-цивілізаційний.

Останній принцип, покладений у підстави інтегральної соціально-філософської методології – компаративність. Порівняння, співставлення як певні методологічні процедури, що витікають з цього принципу містять у собі певний евристичний потенціал, що неодноразово блискуче показано у працях М. Бахтіна [29], Г.-Г. Гадамера [56], С. Гантінгтона [201], Г.В.Ф. Гегеля [58], Ж. Дельоза [80; 81], В. Дільтея [84], О. Шпенглера [211] тощо. У підрозділі 2.1 за допомогою компаративної методології показані особливості виникнення та прояву пандемій в іудейсько-християнській (пандемії під час виходу євреїв з Єгипту у Другий книзі Мойсея) та античний (пандемія у Фівах у трагедії Софокла «Цар Едіп») традиціях. У підрозділі 2.2 компаративна методологія застосована при порівнянні подій, що відбувались під час смерті Сократа (антична культура) та страждань Іова (іудейсько-християнська культура). У підрозділі 3.2 за допомогою компаративного метода проведено розрізнення екстремальної та пограничної ситуацій для більш детального урозуміння конститутивних аспектів пандемії у якості певного прояву антисистеми.

І нарешті, знову звернусь до системного підходу у сенсі усвідомлення його у якості наріжного каменя дослідження, що задає соціально-філософську стратегію роботи. Торкнувся дискусії під назвою «Системно-теоретичний підхід до пояснення соціальної реальності. Філософська або соціологічна методологія?» [135], у який прийняла участь низка вчених, серед яких К. Момджян та ін. Ідея К. Момджяна про розподіл соціальної філософії на ціннісну або вальюативну та рефлексивну є близькою. У цій дискусії К. Момджян розмірковує про важливість комплементарності соціології та соціальної філософії і висловлює думку про парадигмальність системного підходу для досліджень, пов'язаних з соціальною проблематикою. Він виділяє три аспекти системного аналізу соціальних проблем – структурний, інтегративний, динамічний, якими користуюсь і намагаюсь продемонструвати їх присутність у власному дослідженні.

Перший – структурний, що виділяє певні складові, підсистеми, елементи, компоненти тощо. У дисертації це пов'язано з виділенням культурно-генетичних підвалин пандемії, системних ознак пандемії та тієї соціальної динаміки, яка

відбувається під впливом пандемії. Всі ці складові працюють на усвідомлення пандемії як певного прояву антисистеми. Другий аспект – інтегративний, що артикулює певні стійкі залежності між різноманітними частинами соціальної системи. І тут можна казати, що, з одного боку, релігійно-міфологічні, філософсько-антропологічні, цивілізаційні підгрунття встановлюють певну диференційовану єдність, а з іншого, біологічна система (біоценоз) виступає тією межею для соціальної системи (антропоценоз), на якій і розгортається антисистемна сутність пандемії. Третій аспект – динамічний, що може бути застосованим лише до цілісних об’єктів. І знову ж таки, у дисертації йдеться про зустріч двох величезних систем – біоценозу та антропоценозу, які у свою чергу, є двома підсистемами такої системи як етнобіосфера. І ця взаємодія носить динамічний характер, усвідомлення якого призводить нас до артикуляції причин виникнення, механізмів дії пандемій та тієї соціальної динаміки, яка відбувається під впливом пандемії.

Висновки розділу 1

Проведений огляд літератури дозволяє окреслити дослідницькі обрії дисертаційної роботи. З’ясовано, що подібне дослідження повинно мати комплексний, міждисциплінарний характер, що поєднує праці з різноманітних галузей наукового знання – вірусології, епідеміології, валеології тощо, соціальної філософії, філософської антропології, історії, етики, аксіології, економіки, системного підходу тощо. Плюс до цього важливість використання фактологічних даних відносно тієї чи іншої пандемічної і епідеміологічної ситуації. Показано, що комплексна розробка підвалин, ознак, соціальної динаміки феномена пандемії у межах дисертації містить наступні складові.

Перша складова має релігійно-міфологічний характер і передбачає прояснення того, як розуміється і сприймається пандемія архаїчною свідомістю і архаїчним середовищем. І тут планується висвітлити по-перше, фактичний зріз або свідчення про пандемію у релігійно-міфологічних текстах, по-друге, генетичний зріз, де усвідомлюються витоки пандемії для архаїчної свідомості,

по-третє, світоглядний зріз у якості оцінці пандемії первісною свідомістю, по-четверте, інтенціональний зріз, де артикулюється пандемія у спрямованості від сакрального до профанного і навпаки, від профанного до сакрального.

Друга складова має філософсько-антропологічний характер і тут планується висвітлити, по-перше, проблему цілісності людського існування в її історичному вимірі, по-друге, класичні, некласичні, постнекласичні аспекти опозиції «здоров'я / хвороба», по-третє, екзистенціальну проблематику життя та смерті на прикладі долі Сократа та Іова як антропологічну серцевину будь-якої пандемії.

Третя складова має цивілізаційний характер і містить, по-перше, висвітлення бінарної опозиції «людство / довкілля», по-друге, усвідомлення пандемії як наслідку взаємодії людства та довкілля з виділенням зоонозних та антропонозних пандемій, по-третє, артикуляція цивілізаційних причин пандемій, по-четверте, аналіз підпорядкованості цих причин фундаментальним соціальним світовим процесам.

Четверта складова має структурно-системний характер і вимагає, по-перше, прояснення системних ознак біоценозу, по-друге, системних ознак антропоценозу, по-третє, системних ознак техноценозу, по-четверте, поєднання біоценозу та антропоценозу у межах системного підходу, по-п'яте, обґрунтування антисистемного виміру пандемії, по-шосте, надання абрису структурних аспектів пандемії – негативної серединності, катастрофічної екстремальної ситуації, антагонізму ентропії та негентропії.

П'ята складова має конститутивний характер і передбачає аналіз структурних аспектів антисистемного виміру пандемії. Негативна серединність буде розкритою у якості певної інтерференційної картини, сингулярного утворення, міждисциплінарне утворення. Катастрофічна екстремальна ситуація буде проаналізована в суб'єктивних та об'єктивних аспектах, а також в емпіричному, формально-психологічному та екзистенціально-аксіологічному шарах. Нарешті, антагонізм ентропії та негентропії буде розкритий у його

причетності до двох бінарних опозицій – людство / довкілля» та «порядок / хаос».

Шоста складова передбачає аналіз соціальної динаміки, що виникає внаслідок дій пандемій. І тут планується висвітлення шести зрізів: природничо-антропологічного, культурно-біхевіористського, соціально-стратифікаційного, культурно-диференційованого за патогенною ознакою, радикально-аксіологічного, глобально-цивілізаційного.

Для дослідження означених вище проблемних полів необхідна відповідна методологія, яка, з одного боку, має комплексний характер, а з іншого, носить загальну соціально-філософську спрямованість. Тому саме застосування системного підходу у структурному, інтегративному та динамічному аспектах надає таку можливість. Концептуальну основу соціально-філософського системного дослідження пандемії встановлюють наступні принципи – історичність, комплементарність, компаративність.

Принцип історичності визначає синхронічної та діахронічної стратегії дослідження, а також вимагає залучення можливостей дескриптивної методології, фундаментальної онтології, герменевтики. За допомогою дескриптивного методу здійснюється опис горизонтів дослідження. За допомогою фундаментальної онтології з'ясовуються особливості антропоценозу та техноценозу. За допомогою герменевтики здійснюється спроба поєднання різноманітних дискурсів у даному комплексному міждисциплінарному дослідженні.

Принцип комплементарності визначає комплексний характер дослідження пандемії і задає необхідність використання структуралістської та діалектичної методології. За допомогою структуралістської методології артикулюються всі фундаментальні бінарні опозиції, причетні для даної роботи (сакральне / профанне, здоров'я / хвороба, людство / довкілля тощо). За допомогою діалектичної методології пандемія розкрита як прояв єдності та суперечливості існуючого світу, а також показаний процесуальний характер пандемій у якості артикуляції тієї соціальної динаміки, яку вона собою ініціює.

Принцип компаративності також є ознакою комплексних міждисциплінарних досліджень, які неминуче потребують зіткнення, співставлення різних точок зору. Порівняльна методологія, що вкорінена у цьому принципі торкається у дисертації наступних моментів: співставлення іудейсько-християнській та античної традицій у вигляді, по-перше, випадків пандемії у Єгипті під час виходу євреїв та випадків пандемії у Фівах під час правління Едипа, а по-друге, обставин страждань Іова та обставин смерті Сократа. Крім того, за допомогою порівняльного методу розрізнені між собою погранична та катастрофічна екстремальна ситуації.

Результати власних досліджень дисертантки, що викладені в розділі 1, знайшли відображення у публікації: [178].

Список використаних джерел до розділу 1:

1. Абу Али Ибн Сина (Авиценна). Канон врачебной науки в 5 книгах. Кн. I / пер. с араб. М. Салье, У. Каримова, А. Расулева. Ташкент : Изд-во «Фан», 1980. 550 с.
2. Абу Али Ибн Сина (Авиценна). Канон врачебной науки в 5 кн. Кн. II / пер. с араб. М. Салье, У. Каримова, А. Расулева. Ташкент : Изд-во «Фан», 1982. 833 с.
3. Абу Али Ибн Сина (Авиценна). Канон врачебной науки в 5 кн. Кн. III, том 1 / пер. с араб. М. Салье, У. Каримова, А. Расулева. Ташкент : Изд-во «Фан», 1979. 792 с.
4. Абу Али Ибн Сина (Авиценна). Канон врачебной науки в 5 кн. Кн. III, том 2 / пер. с араб. М. Салье, У. Каримова, А. Расулева. Ташкент : Изд-во «Фан», 1980. 704 с.
5. Абу Али Ибн Сина (Авиценна). Канон врачебной науки в 5 кн. Кн. IV / пер. с араб. М. Салье, У. Каримова, А. Расулева. Ташкент : Изд-во «Фан», 1980. 736 с.
6. Абу Али Ибн Сина (Авиценна). Канон врачебной науки в 5 кн. Кн. V / пер. с араб. М. Салье, У. Каримова, А. Расулева. Ташкент : Изд-во «Фан», 1980. 329 с.
7. Аверьянов А.Н. Системное познание мира: Методологические проблемы. М. : Политиздат, 1985. 263 с.

8. Агаджанян Н.А. Духовно-нравственное здоровье и перспективы мировой цивилизации в XXI ст. М. : РУДН. 2001. 243 с.
9. Адуло Т.И. Культура, философия и духовный мир человека: теоретико–методологический аспект. Минск : Наука и техника, 1986. 149 с.
10. Айзман Р.И. Здоровье ребёнка – эпицентр современного образования. Валеологические аспекты образования. Барнаул : Книга, 1996. 154 с.
11. Акимова Л.И. Жертвоприношение: Ритуал в культуре и искусстве от древности до наших дней. М. : Языки русской культуры, 2000. 536 с.
12. Акофф Р., Эмери Ф. О целеустремленных системах / пер. с англ. Г.Б. Рубальского. М. : Сов. Радио, 1974. 272 с.
13. Алексеева И.Ю. Что такое общество знания? М. : Когито-Центр, 2009. 96 с.
14. Амосов Н.М. Алгоритм здоровья. М. : ООО «Изд-во АМТ»; Донецк : Сталкер, 2003. 219 с.
15. Андерсон Р., Мей Р. Инфекционные болезни человека. Динамика и контроль / пер. с англ. А. Романюхи. М. : Мир, «Научный мир», 2004. 784 с.
16. Андрійчук О.М. Епідеміологія вірусних інфекцій. Курс лекцій. К. : ВД «Персонал», 2013. 132 с.
17. Андрос Є.С. Про творчу спадщину Віталія Табачковського. *Філософська думка*, №6, 2016. С. 99–105.
18. Анохин П.К. Философские аспекты теории функциональной системы. М. : Наука, 1978. 400 с.
19. Апанасенко Г.Л. Эволюция биоэнергетики и здоровье человека. СПб. : МГП «Петрополис», 1992. 123 с.
20. Арендт Х. Банальность зла. Эйхман в Иерусалиме. / пер. с англ. С. Кастальского, Н. Рудницкой. М. : Европа, 2008. 424 с.
21. Аронова М.М. Епідеміологія грипу і ГРІ в Україні та удосконалення моніторингу за епідеміями грипу: дис... канд. мед. наук: 14.02.02. К. : ІЕтаІХ ім. Л.В. Громашевського АМНУ, 2005.
22. Артюнина Г.П., Гончар Н.Т., Игнаткова С.А. Основы медицинских знаний: здоровье, болезней и образ жизни в 2-х т. Т.1. Псков : ПГПИ, 2003. 304 с.

23. Артюнина Г.П., Гончар Н.Т., Игнаткова С.А. Основы медицинских знаний: здоровье, болезнь и образ жизни в 2-х т. Т.2. Псков : ПГПИ, 2003. 292 с.
24. Ахутин А.В. Поворотные времена. СПб. : Наука, 2005. 743 с.
25. Бадью А. Зло. Интервью. 2001 г. (Интервьюеры журнала «Cabinet»: Кристоф Кокс и Молли Вэлен) / URL: <http://www.contr.info/content/view/120/43/> (дата звернення 17.05. 2018)
26. Бадью А. Етика. Нарис про розуміння зла / пер. с франц. В. Артюх, А. Рєпа. К. : Komubook, 2016. 192 с.
27. Бароян О.В. Международные и национальные аспекты современной эпидемиологии и микробиологии. М. : Медицина, 1975. 520 с.
28. Бауман З. Индивидуализированное общество / пер. с англ. В. Иноземцева. М. : Логос, 2002. 390 с.
29. Бахтин М.М. Собрание сочинений, т.6. Проблемы поэтики Достоевского. Работы 1960–1970 гг. М. : Русск. Словари, 2002. 799 с.
30. Беляков В.Д., Семененко Т.А., Шрага М.Х. Введение в эпидемиологию инфекционных и неинфекционных заболеваний человека. М. : Медицина, 2001. 264 с.
31. Беньямин В. Капитализм это религия / пер. с нем. В. Болдырева // Учение о подобии. Медиаэстетические произведения. М. : РГГУ, 2012. С. 100–108.
32. Біблія. Книги Священного Писання Старого та Нового Завіту. К. : Вид-во КП УПЦ КП, 2004. 1403 с.
33. Билич Г.Л., Назарова Л.В. Основы валеологии. СПб. : Водолей, 1998. 560 с.
34. Богданов А.А. Тектология: (Всеобщая организованная наука). В 2-х кн. : Кн. 1. М. : Экономика, 1989. 304 с.
35. Богданов А.А. Тектология: (Всеобщая организованная наука). В 2-х кн. : Кн. 2. М. : Экономика, 1989. 351 с.
36. Бодрийяр Ж. Общество потребления. Его мифы и структуры / пер. с франц. Е. Самарской. М. : Республика, 2006. 269 с.
37. Болотов Б.В. Здоровье человека в нездоровом обществе. СПб. : Питер, 2008. 704 с.

38. Борисова І.С., Лепський В.В., Науменко Л.Ю., Макаренко С.В., Карась М.М., Сич С.І. Проблема ко-інфекції ВІЧ/туберкульоз в Україні: стан інвалідності на прикладі Черкаської області. *Український вісник медико-соціальної експертизи*, №4(14). Д. : ДМА МОЗУ, 2014. С. 13–17.
39. Бродель Ф. Динамика капитализма / пер. с франц. В. Колесникова. Смоленск : Полиграмма, 1993. 126 с.
40. Бродецька Ю.Ю. Феномен цілісності суспільства: автентичність форм та практики конструювання. Дисс. на здобуття наук. ступ. доктора філос. н. за спеціальністю 09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії. Дн., 2018. 527 с.
41. Булич Э.Г., Мурахов И.В. Валеология. Теоретические основания валеологии. К. : Наукова думка, 1997. 224 с.
42. Валлерстайн И. Капиталистическая цивилизация / пер. с англ. К.А. Фурсова. М. : ТНИ КМК, 2008. 176 с.
43. Валлерстайн И. Конец знакомого мира: Социология XXI века / пер. с англ. В.И. Иноземцева. М. : Логос, 2004. 368 с.
44. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму / пер. з нім. О. Погорілого. К. : Основи, 1994. 261 с.
45. Васильев К.Г., Сегал А.Е. История эпидемий в России. М. : Наука, 1960. 397 с.
46. Васильева О.С., Филатов Ф.Р. Психология здоровья. Феномен здоровья в культуре, в психологической науке и обыденном сознании. Ростов–на–Дону : Феникс, 2005. 479 с.
47. Вернадский В.И. Биосфера и ноосфера. М. : Айрис-пресс, 2004. 576 с.
48. Вернадский В.И. Живое вещество. М. : Наука, 1978. 350 с.
49. Вернадский В.И. Научная мысль как планетарное явление. М. : Наука, 1991. 273 с.
50. Вернадский В.И. Труды по всеобщей истории науки. М. : Наука, 1988. 336 с.
51. Вернер К., Вайс Г. Черная книга корпораций / пер. с англ. О. Колосовой, А. Шавердяна. Екатеринбург : Ультра. Культура, 2007. 416 с.

52. Вико Дж. Основания общей науки о природе наций / пер. с лат. М. Лифшица. К. : REFL-book, 1994. 637 с.
53. Висоцька О.Є. Етика взаємодії суспільства з природою: морально-ціннісні основи екологічної культури: Монографія. Дн-вськ : Акцент ПП, 2012. 172 с.
54. Вогралик Г.Ф. Учение об эпидемических заболеваниях: история эпидемий и общая эпидемиология. В 2-х ч. Томск, 1935.
55. Войтенко В.П. Здоровье здоровых. К.: Здоровье, 1991. 248 с.
56. Гадамер Х.-Г. Истина и метод: основы философской герменевтики / пер. с нем. М. Журиной, С. Земляной, А. Рыбакова, И. Буровой. М. : Прогресс, 1988. 704 с.
57. Галанин М.И. Бубонная чума: ее историко-географическое распространение, этиология, симптоматология и профилактика. СПб., 1897. 316 с.
58. Гегель Г.В.Ф. Энциклопедия философских наук. Т.1. Наука логики / пер. с нем. Е. Ситковского. М. : Мысль, 1974. 452 с.
59. Гегель Г.В.Ф. Философия истории / пер. с нем. Ю. Перова. СПб. : Слово о сущем, 1993. 479 с.
60. Гердер И.Г. Идеи к философии истории человечества / пер. с нем. А.В. Михайлова. М. : Центр гум. иниц., 2013. 760 с.
61. Гиппократ. Сочинения в 3-х т. Т. 1. Избранные книги / пер. с греч. В. Руднева. М. : Изд-во биолог. и мед. лит-ры, 1936. 736 с.
62. Гиппократ. Сочинения в 3-х т. Т. 2 / пер. с греч. В. Руднева. М. : Изд-во биолог. и мед. лит-ры, 1944. 512 с.
63. Гиппократ. Сочинения в 3-х т. Т. 3 / пер. с греч. В. Руднева. М. : Изд-во биолог. и мед. лит-ры, 1941. 366 с.
64. Гнатенко П.І. Український національний характер. К. : Док-К, 1997. 114 с.
65. Голиков А.П., Грицак Ю.П., Казакова Н.А., Сидоров В.И. География мирового хозяйства: учебное пособие. К. : Центр учебной литературы, 2008. 192 с.
66. Голубець М.А. Екосистемологія. Львів : Поллі, 2000. 316 с.

67. Горбунова С.М. Валеологія: філософсько–антропологічні аспекти. Автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.04. Таврійський національний університет ім. В.І.Вернадського. Сімф., 2000. 18 с.
68. Гранитов В.М. ВИЧ-инфекция/СПИД, СПИД-ассоциированные инфекции и инвазии. Барнаул : Медицинская книга, 2003. 124 с.
69. Гриневич О.Й., Маркович І.Г., Найда С.В., Осипчук О.П., Поліщук І.В., Чабан І.Д., Сушко О.М. Міжнародний досвід роботи центрів грипу щодо протидії пандемії вірусу А (H1N1) у 2009 р. *Україна. Здоров'я нації*, вип. 1(21), 2012. С. 141–144.
70. Громашевский Л.В. Механизм передачи инфекции: (Учение о механизме передачи возбудителей инфекционных болезней и его значение в эпидемиологии). Киев: Госмедиздат УССР, 1962. 448 с.
71. Грушин Б.А. Массовое сознание: Опыт определения и проблемы исследования. М. : Политиздат, 1987. 368 с.
72. Гумилёв Л.Н. Этногенез и биосфера Земли. СПб. : Кристалл, 2001. 640 с.
73. Гумилёв Л.Н. Этносфера: история людей и история природы. СПб. : Кристалл, 2002. 576 с.
74. Гуревич П.С. Новая технократическая волна на Западе. М. : Прогресс, 1986. 451 с.
75. Гуревич П.С. Проблема человека в западной философии. М. : Прогресс, 1988. 552 с.
76. Гуссерль Э. Идеи к чистой феноменологии и феноменологической философии. Т.1. Общее введение в чистую феноменологию / пер. с нем. А.В. Михайлова. М. : Дом интеллект. кн., 1999. 336 с.
77. Гуттереш А. Мобилизация усилий по борьбе со СПИДом на цели реформирования Организации Объединенных Наций и охраны здоровья населения мира. Доклад на 72 сессии ООН, 3 апреля 2018 г. 26 с.
78. Гэлбрейт Дж. Новое индустриальное общество / пер. с англ. Д. Травина. М. : АСТ, 2004. 602 с.

79. Дебор Ги-Эрнст. Общество спектакля / пер. с франц. Ст. Офертаса, М. Якубович. М. : Логос, 2000. 184 с.
80. Делёз Ж., Гваттари Ф. Капитализм и шизофрения. Анти-Эдип / пер. с франц. Д. Кралечкина. Екатеринбург : У-Фактория, 2008. 672 с.
81. Делёз Ж., Гваттари Ф. Капитализм и шизофрения. Тысяча плато / пер. с франц. Я. Свирского. М. : Астрель, 2010. 895 с.
82. Дешевой С.Э., Макарова Н.Т., Петрова В.Н., Малыхина Р.М. Закономерности эпидемического процесса. Л. : ЛНИИ ЭиМ им. Пастера, 1983. 192 с.
83. Дикий Б.М., Нікіфорова Т.О. Епідеміологія. Навчальний посібник. Івано-Франківськ : Вид-во ІФДМУ, 2006. 196 с.
84. Дильтей В. Воззрение на мир и исследование человека со времен Возрождения и Реформации / пер. с нем. М.И. Левиной. Москва–Иерусалим : Университетская книга, Gesharim, 2000. 464 с.
85. Доброштан Е.В. Проблемы эпидемиологии и эпиннадзора за холерой и другими виброзами человека на современном этапе: автореферат дисс... д-ра мед. наук, 14.00.30 – эпидемиология. К., 1992. 40 с.
86. Дунська А.Р., Пащенко М.С. Аналіз сучасного стану розвитку транснаціональних корпорацій та характер їх функціонування в Україні. *Економічний вісник НТУУ «КПІ»*. 2016. С. 92–99.
87. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда / пер. с франц. Л.Б. Гофмана. М.: Канон, 1996. 320 с.
88. Заболотный Д.К. Чума (Pestis bubónica). Эпидемиология, пантогенез и профилактика. (С XI табл. в красках и 50 рис.). СПб., 1907. 94 с.
89. Заиченко Г.А. История западной философии. Классика против постмодернизма. Дн-вск: Наука и образование, 2000. 200 с.
90. Зейдлиц К.К. О чуме. СПб., 1842. 235 с.
91. Ильин А.Н. Культура общества массового потребления: критическое осмысление: монография. Омск : Изд-во ОмГПУ, 2014. 208 с.
92. Йонас Г. Принцип ответственности. Опыт этики для технологической цивилизации / пер. с нем. И. Маханькова. М. : Айрис-пресс, 2004. 480 с.

93. Казначеев В.П., Спирин Е.А. Космопланетарный феномен человека: Проблема комплексного изучения. Новосибирск : Наука, 1991. 304 с.
94. Калужский М.Л. Общая теория систем. М : Директ-Медиа, 2013. 177 с.
95. Каминский Г.Д. Повторяющиеся эпидемии: моделирование колебательных процессов в распространении инфекционных заболеваний / автореферат диссертации на соискание ученой степени д. мед. н., специальность 14.00.30 – эпидемиология, 05.13.09 – управление в биологических и медицинских системах. М. : РАМН НИИ ЭиМ, 1994. 48 с.
96. Кант И. Идея всеобщей истории во всемирно-гражданском плане / пер. с нем. А.К. Судакова // Собр. соч. в 4-х т. на нем. и рус. яз. Т.1. Трактаты и статьи (1784–1796). М. : АО «Ками», 1993. С. 79–125.
97. Капшук В.Г., Курилов В.Г., Гриценко Л.О., Портних В.М., Стрига В.А., Якимець В.М. Аналіз летальних випадків внаслідок ускладнень у перший рік пандемії грипу в Дніпропетровській області. *Україна. Здоров'я нації*, вип. 3(19), 2011. С. 123–124.
98. Кассирер Э. Избранное: Индивид и космос / пер. с нем. М.И. Левиной. М.; СПб. : Университетская книга, 2000. 654 с.
99. Кассирер Э. Философия символических форм. Том 2. Мифологическое мышление / пер. с нем. С. Ромашко. М. ; СПб. : Университетская книга, 2001. 280 с.
100. Кір'якова Л.С. Епідеміологічні та екологічні особливості 7-ї пандемії холери в Україні: дис... канд. наук: 14.02.02 – епідеміологія. 2007.
101. Корявцев П.М. Философия антисистем. СПб., 1994, Саратов, 2003, Алматы, 2012. URL: <http://antisys.ru/antisys.html> (дата звернення 12.05.18)
102. Кулик А.В. Эволюция философских стратегий взаимодействия с хаосом / дисс. на соискание науч. степени д-ра филос. н., специальность 09.00.05 – история философии. Дн-вск : ДНУ, 2015. 438 с.
103. Куперник К. Близорукий свидетель. Взгляд на СПИД. К. : Сфера, 1997. 152 с.
104. Кучерявий В.П. Екологія. Львів : Світ, 2001. 500 с.

105. Лактионов А. Информационное общество: сборник. М. : Изд-во АСТ, 2004. 507 с.
106. Леви-Брюль Л. Первобытный менталитет / пер. с фр. Е. Кальщикова. СПб. : Европейский Дом, 2002. 400 с.
107. Леви-Брюль Л. Сверхъестественное в первобытном мышлении / пер. с фр. Е. Кальщикова. М. : Педагогикапресс, 1994. 608 с.
108. Левин В.Г. Системоведение: Теория. Методология. Практика. М. : Изд-во «Спутник+», 2016. 333 с.
109. Леви-Строс К. Первобытное мышление / пер. с фр. А. Островского. М. : ТЕРРА-Книжный клуб; Республика, 1999. 392 с.
110. Лиотар Ж.-Ф. Состояние постмодерна / пер. с франц. В. Шматко. СПб. : Алетейя, 1998. 160 с.
111. Лисеев И.К., Шаталов А.Т. Философия здоровья. М. : ИФ РАН, 2001. 242 с.
112. Лосев А.Ф., Сонкина Г.А., Тимофеева Н.А., Черемухина Н.М. Греческая трагедия. М. : Учпедгиз, 1958. 204 с.
113. Лосев А.Ф. Диалектика мифа. М. : Мысль, 2001. 558 с.
114. Лосев А.Ф. Диалектика художественной формы / Форма. Стил. Выражение. М. : Наука, 1995. С. 5–296.
115. Лосев А.Ф. История античной эстетики. Итоги тысячелетнего развития. Книга II. М. : Искусство, 1994. 604 с.
116. Лотман Ю. М. Культура и взрыв. М. : Наука, 1992. 210 с.
117. Лукашевич Н.В. Удосконалення протиепідемічних і профілактичних заходів щодо холери у зв'язку з епідемічними особливостями її поширення в Україні: автореферат дис... канд. мед. наук: 14.02.02 – епідеміологія. К. : ІЕтаІХ ім. Л.В. Громашевського АМНУ, 2003. 25 с.
118. Луман Н. Введение в системную теорию / пер. с немецкого К. Тимофеева. М. : Изд-во Логос, 2007. 360 с.
119. Луман Н. Общество как социальная система / пер. с немецкого К. Тимофеева. М. : Логос, 2004. 232 с.

120. Луценко Е.В. АСК-анализ как метод выявления когнитивных функциональных зависимостей в многомерных зашумленных фрагментированных данных / Е.В. Луценко. URL: <http://lc.kubagro.ru/aidos/aidos02/index.htm> (дата звернения 25.04.18)
121. Лыткина, И.Н. Создание унифицированной системы управления эпидемическим процессом кори, краснухи и эпидемического паротита: автореф. дис. ...докт.мед.наук:14.00.30 – эпидемиология. М., 2011. 45 с.
122. Магомед-Эминов М.Ш. Онтологическая концептуализация феномена экстремальности *Вестник МГУ. Сер. 14. Психология*. №3. М. : МГУ, 2014. С. 79–91.
123. Магомед-Эминов М.Ш. Определение экстремальной ситуации *Российский психологический журнал*. Т. 6. №1. 2009. С. 13–24.
124. Магомед-Эминов М.Ш. Феномен экстремальности. М. : Парф, 2007. 280 с.
125. Магомед-Эминов М.Ш. Феномен экстремальности / *Вестник СПбГУ, Серия 12*. Вып. 1, 2010. С. 28–38.
126. Маклюэн М., Фиоре К. Война и мир в глобальной деревне / пер. с англ. И. Летберга. М. : АСТ, 2012. 219 с.
127. Малиновский А.А. Тектология. Теория систем. Теоретическая биология. М. : Эдиториал УРСС, 2000. 448 с.
128. Малиновский Б. Магия, наука и религия / пер. с англ. А.П. Хомика. М. : Академ. проект, 2015. 298 с.
129. Маркова Ю.А. Системный анализ эпидемического процесса шигеллезов на модели внутривидового разнообразия возбудителей: автореф. дис. ...канд. биол. н., специальность 14.00.30 – эпидемиология, 03.00.07 – микробиология. Иркутск : РАМН ИЭиМ, 2000. 22 с.
130. Маркс К. Экономическо-философские рукописи 1844 года и другие ранние философские работы / пер. с нем. колл. ИМЛ. М. : Академпроект, 2010. 775 с.
131. Маркузе Г. Эрос и цивилизация. Одномерный человек. Исследование идеологии развитого индустриального общества / пер. с нем. А. Юдина. М. : АСТ, 2003. 526 с.

132. Машковский Ш.Д. Основные закономерности эпидемиологии малярии. М. : Изд-во АМН СССР, 1950. 323 с.
133. Моргачева В.И., Резвых В.Г., Шеховцова Н.Н., Макаровская В.А., Киселев Д.А., Прокопенко Г.В. Организация мероприятий в период подготовки к пандемии гриппа и в период пандемического распространения вируса в г. Днепропетровске. *Україна. Здоров'я нації*, вип. 3(19), 2011. С. 125–126.
134. Мокшанцев Р.И. Экстремальная ситуация как социально-психологический феномен. *Социальная психология*. М. : ИНФРА-М, 2001. С. 238–268.
135. Момджян К.Х., Подвойский Д.Г., Кржевов В.С., Антоновский А.Ю., Бараш Р.Э. Системно-теоретический подход к объяснению социальной реальности. Философская или социологическая методология? *Вопросы философии*. №1. М. : Наука, 2016. С. 17–42.
136. Момджян К.Х. Социальная философия. Новая философская энциклопедия в 4-х т. Т. 3. Н–С. М. : Мысль, 2010. С. 609–611.
137. Мотрич І.В. Туберкульозна інфекція у студентів в умовах епідемії туберкульозу: дис... канд. мед. наук: 14.01.26 – фтизіатрія. К. : НІФіП ім. Ф.Г. Яновського АМНУ, 2008.
138. Мун Пан Ги. К ликвидации эпидемии СПИДа ускоренными темпами. Доклад генерального секретаря ООН на сессии Генеральной Ассамблеи ООН, Нью-Йорк, 8–10 июня 2016 г. 16 с.
139. Ницше Ф. Рождение трагедии из духа музыки или эллинизм и пессимизм / пер. с нем. Г. Рачинского. Соч. в 2 т. Т.1. М. : Мысль, 1996. С. 47–157.
140. О कोरोков В.Б. Метафізика епохи трансцендентального мышлення: Специфіка, сутність і тенденції розвитку: Монографія. Д. : Вид-во Дніпроп. ун-ту, 2000. 264 с.
141. Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс. Дегуманизация искусства. Бесхребетная Испания / пер. с исп. А. Гелескул. М. : АСТ, 2008. 347 с.
142. Осетрова О.О. Феномен суїциду в західноєвропейській філософії: Монографія. К. : Вища освіта, 2007. 351 с.

143. Павлова Т.С. Філософсько-правове вчення Гегеля: Монографія. К. : Вища освіта, 2011. 256 с.
144. Павловский Е.Н. Руководство по паразитологии человека. В 2 т. 5-е изд. М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1948.
145. Палагута В.И. Самоидентификация социального субъекта в дискурсивных пространствах. Дн-ск : Інновація, 2010. 440 с.
146. Пахомов О.Є. Екологія. Харків : Фоліо, 2014. 666 с.
147. Пивоваров О.Н., Пивоваров И.О., Кудрина Л.Н. Природа живых систем. М. : НИИ-Природа, 2002. 144 с.
148. Платон. Федон / пер. з давньогрец. Й. Кобіва. К. : Основи, 1999. С. 234–292.
149. Плебанек О.В. Социально-философский анализ теоретико-методологических оснований социогуманитарного знания: дисс. на соискание науч. степ. д-ра филос. н., специальность 09.00.11 – социальная философия. СПб., 2015. 359 с.
150. Покровский В.В. Эпидемиология и профилактика ВИЧ-инфекции и СПИД. М. : Медицина, 1996. 248 с.
151. Покровский В.И., Брико Н.И. Общая эпидемиология с основами доказательной медицины. 2-е изд., исправл. и доп. М. : ИД «ГЭОТАР-Медиа», 2012. 494 с.
152. Покровский, В.И., Онищенко Г.Г., Черкасский Б.Л. Эволюция инфекционных заболеваний в XXI веке. М. : Медицина, 2003. 664 с.
153. Попов М.В. Валеология в школе и дома. СПб : СОЮЗ, 1998. 256 с.
154. Попович М.В. Нарис історії культури України. К. : АртЕк, 1998. 728 с.
155. Пронякін В.І. Культурно-онтологічні аспекти західноєвропейської метафізики. Автореф. дис. док. філос. н., спец. 09.00.05 – історія філософії. Д. : ДГУ, 1998. 36 с.
156. Райнерт Э.С. Как богатые страны стали богатыми, и почему бедные страны остаются бедными / пер. с англ. Н. Автономовой. М. : ГУ ВШЭ, 2011. 382 с.

157. Рашевский Н. Организмические множества: очерк общей теории биологических и социальных организмов / пер. с англ. Б.Г. Юдина. М. : Прогресс, 1969. С. 442–461.
158. Речкіна О.О. Туберкульоз у дітей в період епідемії: епідеміологія, клініка, патоморфоз, лікування: дис... д-ра наук: 14.01.26 – фтизіатрія. 2010.
159. Родный О.В. Ренессансная философия человека и смеховая культура Возрождения: грани диалога. Д. : Новая идеология, 2012. 223 с.
160. Савельев В.Н. Холера Эльтор (эпидемиологические и микробиологические аспекты): автореферат дис... д-ра мед. наук: 14.00.30 – эпидемиология, 03.00.07 – микробиология. Ставрополь, 1998.
161. Савельєва М.Ю. Біблія. Спроба прочитання. К. : Стилос, 1998. 274 с.
162. Савчук В.В. Топологическая рефлексия. М. : Канон+, 2012. 416 с.
163. Самоукина Н.В. Экстремальная психология. М. : Тандем, 2000. 288 с.
164. Сидибє М. Прекращение эпидемии СПИДа. Прогресс в достижении целей 90-90-90. Доклад исполнительного директора ЮНЭЙДС, 2017. 198 с.
165. Смирнов Е.И., Лебединский В.А., Гарин Н.С. Войны и эпидемии. М. : Медицина, 1988. 240 с.
166. СНІД в Україні: статистика: дані досліджень Фонду Олени Пінчук / URL: http://www.antiaids.org/ukr/news/aids_stat.html (дата звернення 14.04.18)
167. Солодовник О.В. Екстраплевральна торакопластика поширеного туберкульозу легень в умовах епідемії туберкульозу: дис... канд. наук: 14.01.03 – хірургія. 2010.
168. Сорокин П.А. Социальная и культурная динамика / пер. с англ. В.В. Сапова. М. : Астрель, 2006. 1176 с.
169. Софокл. Цар Едіп / пер. з давньогрец. Б. Тена. Давньогрецька трагедія. Збірник. К. : Дніпро, 1981. С. 63–118.
170. Супотницький М.В. ВИЧ/СПИД-пандемія – так с чем же мы в действительности столкнулись? *Геополитика и экогеодинамика регионов*. Вып.2., 2007. С. 109–119.

171. Супотницький М.В. ВІС/СПІД-пандемія – проблема, що потребує переосмислення. К 30-літтю відкриття вірусу імуннодефіциту людини. *Актуальна інфектологія*, вип. 3(4), 2014. С. 45–63.
172. Супотницький М.В., Супотницька Н.С. Чума добактеріологічного періоду / Очерки історії чуми: В 2 кн. Кн. 1. М. : Вишова книга, 2006. 468 с.
173. Супотницький М.В., Супотницька Н.С. Чума бактеріологічного періоду / Очерки історії чуми: В 2 кн. Кн. 2. М. : Вишова книга, 2006. 696 с.
174. Сурмін Ю.П. Теорія систем і системний аналіз. К. : МАУП, 2003. 368 с.
175. Табачковський В.Г. Полісутнісне homo: філософсько-мистецька думка у пошуках неєвклідової рефлексивності. К. : Парапан, 2005. 432 с.
176. Тайлор Е.Б. Миф и обряд в первобытной культуре / пер. с англ. Д.А. Коропчевского. Смоленск : Русич, 2000. 624 с.
177. Токовенко А.С. Еволюційна епістемологія: становлення нової філософської парадигми. Д. : ДГУ, 1994. 215 с.
178. Туманенко В.В. Філософське дослідження пандемії: історичні та релігійознавчі передумови. *Грані: Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах*. 2011. №3. С. 76–79.
179. Уваров М.С. Бинарний архетип. Еволюція ідей антиномізму в історії європейської філософії і культури. СПб. : Вид-во БГТУ, 1996. 214 с.
180. Уемов А.И. Системный подход и общая теория систем. М. : Мысль, 1978. 272 с.
181. Уемов А.И. Системные аспекты философского знания. О. : ОГУ, 1983. 156 с.
182. Фергюсон А. Опыт истории гражданского общества / пер. с англ. И. Мюрберга. М. : РОССПЭН, 2000. 392 с.
183. Франкл В. Воля к смыслу / пер. с нем. Д. Гурьева, А. Суворовой. М. : Альпина нон-фикшн, 2018. 190 с.
184. Фрейд З. Тотем и табу / пер. с нем. М.В. Вульфа. СПб. : Азбука-классика, 2005. 256 с.
185. Фрейд З. Человек Моисей и монотеистическая религия / пер. с нем. А. Боковой. М. : Фирма СТД, 2008. С. 455–584.

186. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности / пер. с нем. П. Гуревича. М. : Республика, 1994. 447 с.
187. Фрэйзер Д.Д. Золотая ветвь: Исследование магии и религии / пер. с англ. М.К. Рыклина. М. : Политиздат, 1983. 703 с.
188. Фуко М. Слова и вещи. Археология гуманитарного знания / пер. с франц. Н.С. Автономовой. СПб. : А-сad, 1994. 406 с.
189. Фукуяма Ф. Наше постчеловеческое будущее / пер. с англ. М. Левина. М. : ООО «Изд-во АСТ», 2004. 349 с.
190. Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие / пер. с нем. Д.В. Складнева. СПб. : Наука, 2001. 380 с.
191. Хабермас Ю. Философский дискурс о модерне / пер. с нем. Е. Петренко. М.: Издательство «Весь Мир», 2003. 416 с.
192. Хайдеггер М. Бытие и время / пер. с нем. В. Бибихина. М. : Ad Marginem, 1997. 451 с.
193. Хайдеггер М. Вопрос о технике / пер. с нем. В. Бибихина. Время и бытие: Статьи и выступления. М. : Республика, 1993. С. 221–237.
194. Хайтун С.Д. Трактровка энтропии как меры беспорядка и ее воздействие на современную научную картину мира. *Вопросы философии* №2, 2013. С. 62–75.
195. Халапсис А.В. Постнеклассическая метафизика истории: Монография. Дн-вск : Інновація, 2008. 278 с.
196. Хамітов Н.В. Гранична ситуація. *Філософський енциклопедичний словник*. К. : Абрис, 2002. С. 131.
197. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / пер. с англ. Т. Велимеева, Ю. Новикова. М: ООО «Издательство АСТ», 2003. 603 с.
198. Ходус О.В. Феноменологія приватності: досвід соціально-філософського дослідження. Дніпро : Літограф, 2018. 394 с.
199. Худоба О.В. Удосконалення механізмів формування та реалізації державної політики у сфері протидії епідемії ВІЛ-інфекції/СНІДу та наркоманії в Україні (на прикладі Львівської області): дис... канд. наук: 25.00.02 – механізми державного управління. Л. : ЛРІДУНАДУПУ, 2008.

200. Хьюбнер К. Истина мифа / пер. с нем. И. Касавина. М. : Республика, 1996. 448 с.
201. Черкасский Б.Л. Глобальная эпидемиология. М. : Практическая медицина, 2008. 447 с.
202. Черкасский Б.Л. Системный поход в эпидемиологии. М. : Медицина, 1988. 254 с.
203. Черкасский Б.Л. Эпидемиологический диагноз. М. : Медицина, 1990. 208 с.
204. Чижевский А.Л. Эпидемические катастрофы и периодическая деятельность Солнца. М. : Изд-во Всерос. Об-ва врачей-гомеопатов, 1930. 172 с.
205. Шабанова Ю.А. Трансперсональная метафизика Мастера Экхарта. Монография. Д. : НГУ, 2005. 238 с.
206. Шамбадаль П. Развитие и приложение понятия энтропии / пер. с франц. В. Хозяинова. М. : Наука, 1967. 278 с.
207. Шаталов А.Т. Философия здоровья. М. : ИФ РАН, 2001. 242 с.
208. Шах С. Пандемия: История смертельных вирусов / пер. с англ. М. Десятовой. М. : «Альпина Диджитал», 2016. 208 с.
209. Швейцер А. Культура и этика / пер. с нем. Н. Захарченко, Г. Колшанского. М. : Прогресс, 1973. 337 с.
210. Шелер М. Положение человека в космосе / пер. с нем. А.В. Денежкина. Избранные произведения. М. : Гнозис, 1994. С. 129–194.
211. Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. Гештальт и действительность / пер. с нем. К. Свасьяна. М. : Мысль, 1998. 663 с.
212. Щедрін А.Т. «Вторинна» міфотворчість як соціокультурний феномен: монографія. Харків : ХДАК, 2007. 430 с.
213. Элиаде М. Избранные сочинения: Миф о вечном возвращении; Образы и символы; Священное и мирское / пер. с фр. А. Васильевой, Ю. Стефанова, Н. Гарбовского. М. : Ладомир, 2000. 414 с.
214. Юнг К.Г. Символическая жизнь / пер. с англ. В.В. Зеленского. М. : Когито-Центр, 2010. 326 с.

215. Юрченко О.В. Наукове обґрунтування системи між секторальної протидії розвитку епідемії ВІЛ/СНІД в мегаполісі: дис... канд. наук: 14.02.03 – соціальна медицина. 2008.
216. Ясперс К. Разум и экзистенция / пер. с нем. А.К. Судакова. М. : «Канон+», РООИ «Реабилитация», 2013. 336 с.
217. Barré-Sinoussi Fr. HIV: a Discovery Opening the Road to Novel Scientific Achievements and Global Health Improvement: Nobel Lecture / Fr. Barré-Sinoussi URL: <https://www.nobelprize.org/prizes/medicine/2008/barre-sinoussi/lecture/> (дата звернення 15.07.18)
218. Barré-Sinoussi F., Chermann J.C., Rey F., Nugeyre M.T., Chamaret S., Gruest J., Dautet C., Axler-Blin C., Vézinet-Brun F., Rouzioux C., Rozenbaum W., Montagnier L. (1983). «Isolation of a T-lymphotropic retrovirus from a patient at risk for acquired immune deficiency syndrome (AIDS)». Science. 220 (4599): 868–871.
219. Beck E.J., Mays N., Whiteside A.W., Zuniga J.M (editors). The HIV pandemic: Local and global implications. Oxford – New York : Oxford University Press, 2006. 799 p.
220. Bertalanffy L. General System Theory. NYC : Library of Congress Catalog, 1968. 289 p.
221. Gendelman H.E., Grant I., Everall I.P., Fox H.S., Gelbard H.A., Lipton S.A., Swindells S. (editors) The neurology of AIDS. New York : Oxford University Press, 2012. 1115 p.
222. Hall J.C., Hall B.J., Cockerell C.J. (editors) HIV/AIDS in the post-HAART era: Manifestations, treatment, and epidemiology. Shelton, CT, USA: People's Medical Publishing House USA, 2011. 1019 p.
223. Levy J.A. HIV and the pathogenesis of AIDS. Third edition. ASM Press, 2007. 644 p.
224. Little L.K. Plague and The End of Antiquity: The Pandemic of 541–750. Cambridge : Cambridge University Press, 2006. 360 p.
225. Mahy Brian W.J., Marc H.V. Van Regenmortel. Desk Encyclopedia of Animal and Bacterial Virology. Oxford : Academic Press, 2010. 637 p.

226. Mahy Brian W.J., Marc H.V. Van Regenmortel. Desk Encyclopedia of General Virology. Oxford : Academic Press, 2010. 663 p.
227. Mahy Brian W.J., Marc H.V. Van Regenmortel. Desk Encyclopedia of Human and Medical Virology. Oxford : Academic Press, 2010. 642 p.
228. Mildvan D. (edit). International atlas of AIDS. Springer, 2008. 366 p.
229. Montagnier L. 25 Years after HIV Discovery: Prospects for Cure and Vaccine: Nobel Lecture / URL: <https://www.nobelprize.org/prizes/medicine/2008/montagnier/lecture/> (дата звернення 22.05.18)
230. Moote L. The Great Plague: The Story of London's Most Deadly Year. Baltimore : John Hopkins University Press, 2006. 357 p.
231. Morse S.A., Ballard R.C., Holmes K.K., Moreland A.A. (editors). Atlas of sexually transmitted diseases and AIDS. Saunders Elsevier, 2010. 374 p.
232. Omran A.R. The Epidemiologic Transition : A Theory of the Epidemiology of Population Change / *The Milbank Quarterly*. Vol. 83, №4, 2005. P. 731–757.
233. Pancino G., Silvestri G., Fowke K. (editors). Models of protection against HIV/SIV : Avoiding AIDS in humans and monkeys. UK-USA-Canada : Academic Press, 2012. 345 p.
234. Pepin J. The origins of AIDS. New York, USA : Cambridge University Press, 2011. 293 p.
235. Prasad V.R., Kalpana G.V. (editors). HIV protocols. Humana Press, 2009. 457 pp.
236. Preston R. The Hot Zone: The Terrifying True Story of the Origins of the Ebola Virus. NYC : Anchor, 1995. 448 p.
237. Quammen D. Ebola: The Natural and Human History of a Deadly Virus. NYC : W.W. Norton & Company, 2014. 128 p.
238. Quammen D. Spillover: Animal Infections and the Next Human Pandemic. London : Bodley Head, 2012. 592 p.
239. Quammen D. The Chimp and the River: How Aids Emerged from an African Forest. NYC : W.W. Norton & Company, 2015. 176 p.

240. Saag M.S., Chambers H.F., Eliopoulos G.M., Gilbert D.N., Moellering R.C. (editors). The Sanford guide to HIV/AIDS therapy 2012. Sperryville, VA, USA : Antimicrobial Therapy Inc., 2012. 214 p.
241. Sarngadharan M.G., Popovic M., Bruch L., Schüpbach J., Gallo R.C. (May 1984). «Antibodies reactive with human T-lymphotropic retroviruses (HTLV-III) in the serum of patients with AIDS». Science. 224 (4648): 506–508.
242. Sax P.E., Cohen C.J., Kuritzkes D.R. (editors). HIV essentials. Jones and Bartlett Learning, 2012. 248 p.
243. Scott S., Duncan Ch.J. Biology of Plagues: Evidence from Historical Populations. Cambridge : Cambridge University Press, 2001. 436 p.
244. Shah S. The Fever: How Malaria Has Ruled Humankind For 500,000 Years. NYC : Sarah Crichton Books, 2010. 300 p.
245. Spearman P., Freed E.O. (editors). HIV interactions with host cell proteins. Springer, 2009. 204 p.
246. The State of World Population 2017 / UNFPA. NYC : United Nations, 2017. 143 p.
247. Volberding P.A., Greene W.C., Lange J.M.A., Gallant J.E., Sewankambo N. (editors). Sande's HIV/AIDS Medicine : Medical Management of AIDS 2013. Elsevier, 2012. 580 p.
248. Weeks B.B., Alcamo I.E. AIDS : The Biological Basis. USA – Canada – UK : Jones and Bartlett Publishers, 2010. 360 p.
249. Wolfe N. The Viral Storm : The Dawn of a New Pandemic Age. NYC : Times Books, 2011. 324 p.
250. World Population Prospects. The 2017 Revision. Key Findings and Advance Tables / Department of Economic and Social Affairs. NYC : United Nations, 2017. 53 p.

РОЗДІЛ 2

КУЛЬТУРНО-ГЕНЕТИЧНІ ПІДГРУНТЯ ФЕНОМЕНА ПАНДЕМІЇ

Пандемія – складний феномен, що підтверджується існуючими спробами визначення цього феномену. Б. Черкаський в одному випадку визначає пандемію як глобальну соціально-екологічну епідеміологічну систему, що забезпечує збереження та розповсюдження інфекцій у планетарному масштабі [92, с. 382] (*тут і далі в абзаці переклад мій – В.Л.*), у другому як єдність просторових масштабів розповсюдження захворювання, її загальнолюдської значимості і актуальності, планетарної гостроти та небезпеки, соціоприродної і біосоціальної універсальності [92, с. 395], у третьому як переплетіння на планетарному (світовому і загальнолюдському) рівнях соціально-економічних, політико-ідеологічних, культурних, біосоціальних і соціоприродних епідеміологічних проблем [92, с. 395]. Ці визначення встановлюють коло, у якому можлива і необхідна не лише профільно-наукова, але й філософська дискусія.

Охоплення пандемії в дисертації передбачає не поєднання або змішання, але комплементарність філософського та медичного, вірусологічного, епідеміологічного дискурсів. Різні клінічні картини описуються саме за допомогою останніх, їх аспекти у тексті присутні, але розгляд пандемії належить іншій площині. Рефлексивна соціальна філософія займається історичними, суспільними процесами, місцем людини в них, продукуючи певні соціокультурні концепти, тому пандемія повинна бути розглянута у контексті цих процесів і описана за допомогою відповідних концептів.

На відміну від Б. Черкаського, вважаю, що саме з системної точки зору головною у пандемії є її антисистемна сутність. Тобто, пандемія як глобальна соціально-екологічна епідеміологічна система забезпечує збереження та розповсюдження інфекцій у планетарному масштабі. Однак, таке збереження і розповсюдження, з одного боку, спрямоване на руйнацію життя в біологічному і соціальному сенсі, а з іншого боку, включає певні механізми протидії.

Розкриття пандемії як антисистеми передують розгляданням її культурно-генетичних підвалин, а саме: по-перше, як сприймається пандемія у її релігійно-міфологічному вимірі буття; по-друге, що таке пандемія у бутті людини, тобто йдеться про її філософсько-антропологічні витоки; по-третє, що обумовлює виникнення пандемій у сучасному світі – цивілізаційне підґрунтя. Враховуючи складність матеріалу, зміст кожного підрозділу відображений низкою схем розташованих у додатках.

250.1 Релігійно-міфічне підґрунтя – бінарна опозиція «сакральне / профанне»: пандемія у горизонті первісного мислення

З'ясування релігійно-міфологічних витоків феномена пандемії через бінарну опозицію «сакральне / профанне» є одним з базових у соціально-філософському осягненні цього глобального явища, встановлює зміст першого наукового завдання і передбачає артикуляцію низки зрізів. Перший зріз – фактичний – на сторінках текстів релігійно-міфологічної спрямованості можна знайти свідчення про події, що пов'язані з пандемією. Другий зріз – генетичний – тексти релігійно-міфологічної спрямованості не лише дають приклади пандемії в історії певної частини людства, але й містять розуміння витоків цих подій. Третій зріз – світоглядний – приклади пандемії у релігійно-міфологічних текстах розширюють межі дискурсу з цієї проблематики з суто професійно-медичного до професійно-філософського. Четвертий зріз – інтенціональний, який розкриває особливості спрямованості феномена пандемії у горизонті відносин між сакральним та профанним світами (у схематичному вигляді сутність даного підрозділу представлена у додатку А).

Розгорнемо кожний з вказаних аспектів більш детально. Враховуючи величезний об'єм релігійних текстів, і виходячи з того методологічного обмеження, що для європейської культури фундаментальними є антична та християнська традиції (Афіни та Єрусалим), для розкриття фактичного зрізу звернусь до «Царя Едіпа» Софокла та «Виходу» з П'ятикнижжя Мойсея, а потім ще й до Одкровення Іоанна Богослова.

Трагедія Софокла «Цар Едіп» є яскравим прикладом свідчення про пандемію в античній культурі. Вже у пролозі, де відбувається зав'язка сюжету, жрець Зевса звертається до керманіча Фів: «Все місто наше, бачиш сам ти, бурею / Збентежене страшною й голови піднять / З безодні хвиль не може закривавлених, / Все на полях безплідним гине зародком, / Худоба гине й діти ненароджені / У матерних утробах. Вогненосний бог / Страшною губить місто моровицею, / Дім Кадмів – пустка, і Аїдів чорний дім / Все багатіє зойками й риданнями» [72, с. 65]. Як бачимо, тут розкриваються такі ознаки моровиці у якості пандемії як тотальність, смерть дітей та худоби, руйнація, горе, страждання.

Приблизно ту ж картину, але більш об'ємну, більш масштабну, можна зустріти у книзі «Вихід» Старого Завіту. Звернемось до тих подій, які безпосередньо передують виходу євреїв з Єгипту. Текст із Святого Письма надає дуже страшні картини. Перелічимо їх у порядку появи: 1) «вся вода в ріці перетворилася на кров, і риба в ріці вимерла, й ріка засмерділа, і єгиптяни не могли пити води з ріки; і була кров по всій землі Єгипетській» [13, с. 64]; 2) «і вийшли жаби і покрили землю Єгипетську» [13, с. 65]; 3) «і з'явилися мошки на людях і на худобі. Весь порошок земний зробився мошками по всій землі Єгипетській» [13, с. 65]; 4) «налетіло безліч песячих мух у дім фараонів, і в доми рабів його, і на всю землю Єгипетську: гинула земля від песячих мух» [13, с. 66]; 5) «якщо ти не захочеш відпустити [народ Мій] і ще будеш утримувати його, то ось, рука Господня буде на худобі твоїй, яка на полі, на конях, на ослах, на верблюдах, на волах і вівцях: буде моровиця дуже тяжка» [13, с. 66]; 6) «і зробилося запалення з наривами на людях і на худобі. І не могли волхви устояти перед Мойсеєм через запалення, тому що запалення було на волхвах і на всіх єгиптянах» [13, с. 66]; 7) «і був град і вогонь між градом, [град] дуже сильний, якого не було у всій землі Єгипетській з часу заселення її. І побив град по всій землі Єгипетській усе, що було в полі, від людини до худоби, і всю траву польову побив град, і всі дерева в полі поламав [град] [13, с. 67]; 8) «І напала сарана на всю землю Єгипетську і лягла по всій країні Єгипетській у великій кількості: раніше не

бувало такої сарани, і після цього не буде такої; вона покрила лице всієї землі, так що землі не було видно, і поїла всю траву земну і всі плоди дерев, що вціліли від граду, і не залишилося ніякої зелені ні на деревах, ні на траві польовій по всій землі Єгипетській» [13, с. 68]; 9) «і була густа темрява по всій землі Єгипетській три дні; не бачили одне одного, і ніхто не вставав з місця свого три дні» [13, с. 68]; 10) «Опівночі Господь уразив усіх первістків у землі Єгипетській, від первістка фараона, який сидів на престолі своєму, до первістка в'язня, що знаходився у в'язниці, і все первородне з худоби. І встали вночі фараон сам і всі раби його і весь Єгипет; зчинився великий крик [по всій землі] Єгипетській, тому що не було дому, де не було мертвих» [13, с. 70].

Таким чином, окреслено десять подій. З точки зору можливостей виникнення і існування пандемії їх можна розділити на три групи. Перша група містить три події – моровиця, запалення з наривами на людях та худобі, а також смерть єгипетських первістків. Враховуючи їх тотальний характер, ці події підлягають визначенню у якості пандемії. Друга група містить п'ять подій – перетворення річної води у кров і мор риби у річці, ураження жабами, мошками, песячими мухами, наведення сарани. Здається, що ці події не є безпосередньо пандеміями, але вони можуть бути дуже серйозним поштовхом до виникнення пандемій. Виражаючись сучасним язиком, ці явища можна розглядати як певну біологічну зброю, застосування якої, як правило, веде до появи епідемій. Нарешті, третя група містить лише дві природні події – сильний град з вогнем та наведення тьми. Уявляється, що ці події мають амбівалентний, пограничний характер. Вони здатні підштовхнути до пандемії через наведення страху, відчаю, пасування перед обставинами, але у той же час, викликати зовсім іншу реакцію – супротиву, пошуку виходу. У якості прикладу пригадаємо Прометея: «Ось про недолю смертних ви послухайте: / То я ж їм, дітям нетямущим, розум дав, / Я наділив їх мудрою розважністю. / Не для докору людям це розказую, – / Лише щоб силу показати дарів моїх. / Вони раніше й дивлячись не бачили / І слухавки не чули, в соннім маренні / Ціле життя без просвітку блукаючи» [72, с. 41].

Торкнемось другого – генетичного зрізу релігійно-міфологічного підґрунтя. У якості витоків пандемії вказується порушення певного закону, встановленого понад всім богом або богами. Едіп «у Дельфи до оракула / Послав Креонта – сина Менекеєві / Й дружина брата – розпитати, що робить / І як благать, щоб врятували місто нам» [72, с. 66]. І Креонт, повернувшись, каже, що причиною моровиці є кара богів за вбивство попереднього володаря Фів Лая. Тому, щоб позбавитись моровиці, яку чинить Арес, необхідно знайти і покарати вбивцю або вбивць: «За це убивство ясно вимагає бог / На вбивцях, хоч би й хто це був, помститися» [72, с. 68].

У випадку окреслених вище подій з «Виходу» П'ятикнижжя Мойсея ми маємо справу з невиконанням фараоном божественної волі відпустити народ іудейський з Єгипту: «Я бачив страждання народу Мого в Єгипті і почув волення його від представників його; Я знаю скорботи його і йду визволити його від руки єгиптян і вивести його з землі цієї і ввести його у землю добру і простору, де тече молоко і мед» [13, с. 60]. Ось цю волю Бога Авраама, Бога Ісаака, Бога Якова Мойсей і Аарон передали фараону. Той, у свою чергу, відреагував так: «хто такий Господь, щоб я послухався голосу Його і відпустив синів Ізраїлю? я не знаю Господа й Ізраїля не відпущу» [13, с. 62]. Однак всемогутній Господь передбачав таку реакцію: «Але Я знаю, що [фараон] цар Єгипетський не дозволить вам іти, якщо не примусити його рукою міцною; і простягну руку Мою й уражу Єгипет усіма чудесами Моїми, які сотворю серед нього; і після того він відпустить вас» [13, с. 60].

Якщо спробувати поєднати окреслені події у «Царі Едіпі» Софокла та «Виході» П'ятикнижжя Мойсея, то пандемія виникає внаслідок розриву між планом божественного та людського існування. І тут ми маємо справу не лише з витком пандемії, але зі всією напруженістю релігійно-міфологічної проблематики, яка розгортається за віссю «сакральне / профанне».

Бінарна опозиція «сакральне / профанне» існує як певна єдність та боротьба божественного, священного плану буття та людського, світського і передбачає просторовий та часовий вимір. Наприклад, М. Еліаде наполягає на

тому, що світський простір являє собою нейтральну, однорідну, аморфну масу багатої кількості місць, де людина рухається згідно власним життєвими потребам [99, с. 282]. На протилежність до нього, сакральний простір є точкою відліку, яка дозволяє орієнтуватись у його хаотичному оточенні [99, с. 260]. Тобто сакральність, завдяки власному вторгненню у світське (як відомо, цей феномен має назву ієрофанії), структурує певним чином останнє, вносить до нього низку пріоритетів, якими людина здатна користуватись у своєму бутті. Світському часу або хроносу притаманна лінійність, він рухається від минулого до майбутнього через точку тут-і-зараз, яка постійно вислизає і цей рух неможливо відтворити знову жодного разу [99, с. 284]. У протилежність цьому священний час або кайрос можна неодноразово повторювати у ритуалі [99, с. 285]. Якщо світський час можливо відстежувати завдяки годинникам, то сакральний час розкривається шляхом вживання у сутність священних текстів, або беручи участь у ритуальних подіях.

Чому саме є можливість для подібного стану речей? Тут необхідно розглянути особливості первісної свідомості. Феномен пандемії відображає певні стосунки між людиною та богом або богами. При цьому, ці стосунки неможливо звести тільки до порушень людиною або народом певних правил або законів, які встановлені божественним промислом. Скоріше, ці порушення є частиною більш складного соціокультурного механізму, але для цього необхідно надати певну розмітку первісної свідомості. Звернемося до напрацювань Л. Леві-Брюля [40; 41] і таким чином окреслимо межі третього – світоглядного – зрізу проблематики даного підрозділу.

Л. Леві-Брюль неодноразово підкреслює ті обставини, що первісне мислення не лише кардинально відрізняється від сучасного, але, більш того, його практично не можливо адекватно описати доступними нам засобами, оскільки воно має власну логіку, яка є непроникною для наших уявлень, і потребує розробки нової термінології, нових підходів до вивчення і розуміння [40, с. 20]. Тому спробуємо надати лише його певну схематичну розмітку. У первісному

мисленні можливо виділити низку шарів: 1) містичний; 2) колективний; 3) пра-логічний; 4) співпричетний; 5) словесний.

Відчуття містичного – перша фундаментальна ознака первісного мислення. У главі про містичні сили [40, с. 42–74] Л. Леві-Брюль наполягає, що все, що людину оточує, все, з чим вона вступає у відносини у природничому та соціальному середовищі, проникнуте атмосферою містичного, розглядається як знамення якоїсь нумінозної сили. Будь-який об'єкт має таємні властивості, що пов'язують його з надприродним світом. Якщо сучасна людина здатна розмежовувати природне та надприродне, чудове та звичайне, то для первісної свідомості такої межі не існує. Світ тут уявляється як певне суцільне ціле, яке поєднує обидві боки. Присутність містичних сил є тотальністю для первісного мислення. Тому спрямованість первісного мислення до містичного виміру, що існує і діє поза простором та часом, є причиною того, що воно не звертає уваги на природні причини.

Відчуття містичного є основою розуміння будь-якої хвороби. Л. Леві-Брюль відмічає, що уявлення про хворобу є цілком містичними. Хвороба розглядається, як прояв специфічного агента, якого не можна спостерігати і відчувати, але можна трактувати у залежності від обставин [41, с. 156]. Звідси і смерть ніколи не буває природньою, це – наслідок впливу певного духа. Причина смерті має містичний характер. Будь-яка смерть – це вбивство, причому, вбивство свідоме, яке здійснюється за допомогою магічних дій. Тому первісна людина, як правило, живе у постійному стані тривоги, тому що вона не здатна передбачити та попередити біду, яка його чекає. Різноманітні містичні сили, особливо в архаїчних традиціях, перебувають у різноманітних станах: дружби, любові, навпаки, війни тощо. І людина не може передбачити особливості цих стосунків. І якщо вона потрапить у простір або перехрестя, де між містичними силами є ворожнеча, то людина за це може заплатити власним життям.

Друга ознака первісного мислення – колективний характер уявлень. Він можливий за умовами біосоціального розуміння людини, яка не може існувати автономно, але тільки у межах певного колективного утворення як цілісного

організму. Якщо людина за якимось обставинами (моральна або карна провина, хвороба тощо) виганяється з общини, це означає неминучу смерть [40, с. 366].

Колективні уявлення не мають тих логічних рис і властивостей, які належать сучасній раціональній свідомості. Вони передбачають, що речі можуть впливати на життя людей і тут діє принцип «бути біля цього означає бути завдяки цьому». Колективним уявленням притаманна цілісність або полісинтетичність, тобто не існує меж між фактичним та містичним, це все є синкретичним утворенням. Ось чому тут спостерігається ототожнення пластичних зображень тварин та самих тварин, а речі (амулетів) мають містичні властивості, які здатні захищати або знищувати. Тому предмети, сутності, явища є тут самими собою та водночас чимось іншим. У колективних уявленнях такі феномени як ім'я, тінь, сновиди розуміються як те, що існує реально, як певна субстанція. Це можливо тому що слова і речі у первісній свідомості тотожні. Якщо я називаю слово або ім'я, тим самим, вступаю у певні стосунки з тою сутністю, яку назвав або покликав. На цьому побудований механізм магії та молитви, де відбувається безпосереднє спілкування з божественною сферою. Тому одна з головних заповідей в іудаїзмі та християнстві – не промовляти Ім'я Господа всує. Що стосується тіні, то за первісними уявленнями, тінь може бути одним з каналів завдяки яким людиною можна маніпулювати. І нарешті, на відміну від сучасних уявлень, що здатні розділяти образ об'єкта, емоцію, яку він викликає у нас і нашу моторну реакцію у відповідь, то колективні є злитими з емоційно-моторними, для них – це єдиний комплекс [40, с. 44].

Третя ознака первісного мислення – його пра-логічний характер [41, с. 258–262]. Воно не є ні алогічним, ні антилогічним і має власний складний синтаксичний порядок. Пра-логічне мислення транслюється соціальним шляхом завдяки міфологічному характеру мови та міфологічним поняттям. При цьому, воно є одноманітним. Це обумовлено одноманітністю первісного суспільства, яке ще не має тої диференціації, яка набуває сили і розвитку на подальших етапах становлення. Пра-логічне мислення передбачає певну попередню роботу – спадщину, яка переходить від одного покоління до іншого, і тому тут

спостерігається фундаментальна роль пам'яті, що являє собою скоріше не психологічний, а культурно-онтологічний феномен. Це не стільки місце збереження певної інформації, скільки можливість бути у зв'язку з істинним буттям. Це наочно спостерігається у такому явищі як феноменальна топографічна пам'ять. На відміну від сучасного мислення, яке чітко розмежовує природу та культуру, для пра-логічного мислення не існує такого розділення: реальність відчувається як містична, вона описується не законами фізики, а містичними зв'язками. Видимий та невидимий світи для пра-логічного мислення єдині. Пра-логічне мислення має синтетичний характер, у ньому зв'язки уявлень є даними поряд з уявленнями, а самі синтези носять цілісний недиференційований характер. Як і сучасне мислення, пра-логічне здатне здійснювати процедури абстрагування, підпорядкування, класифікації тощо. Але для розуміння специфіки цих процедур необхідно окреслити ще одну важливішу ознаку первісного мислення – закон співпричетності або партіципації.

Л. Леві-Брюль формулює закон співпричетності таким чином, що між сутностями або предметами, які асоціюються за допомогою колективних уявлень існують певні співпричетності [41, с. 301–306]. Основними формами існування співпричетності є дотик, перенесення, симпатія, дія на відстані тощо.

Якщо повернутись до подій «Виходу» Старого Завіту, то яскраво видно, що у первісному мисленні процедура абстрагування підпорядкована закону співпричетності. Якщо для сучасного мислення абстрагування – це узагальнення, що здійснюється шляхом пошуку суттєвих рис об'єкту, і саме такий шлях був відрефлексований Аристотелем, то у первісному мисленні абстрагування – це відділення, проведення певної межі (англ. *separation*), яка встановлює горизонт бінарної опозиції «ми / вони». Господь відділяє євреїв від єгиптян, Він обирає їх для здійснення Своєї волі: «Я Господь, і виведу вас з-під ярма єгиптян, і визволю вас від рабства їх, і врятую вас рукою простягнутою і судами великими; і прийму вас Собі в народ і буду вам Богом, і ви дізнаєтеся, що Я Господь, Бог ваш, Який вивів вас [із землі Єгипетської] з-під ярма єгипетського; і введу вас у ту землю, про яку Я, піднявши руку Мою, клявся дати її Аврааму, Ісааку і Якову, і дам вам

її у спадщину» [13, с. 63]. І тут єврейський народ дізнається про свою співпричетність Богу Іегові.

Теж стосується процедур узагальнення і класифікації, вони підпорядковуються закону співпричетності. Знов згадаємо, явища, які поразили Єгипет, коли фараон відмовився відпускати євреїв: моровиця, запалення з наривами на людях та худобі, смерть єгипетських первістків, перетворення річної води у кров, мор риби у річці, ураження жабами, мошками, песячими мухами, наведення сарани, сильний град з вогнем та наведення тьми. Ми їх розділяли та класифікували з точки зору можливостей виникнення і існування пандемії, і це, дійсно, різні речі. Сильний град з вогнем і наведення тьми – це жахливі явища, але для нас вони цілком природні. Також і моровиця, запалення з наривами ми намагаємось зрозуміти за допомогою певних звичайних, природних обставин. Якщо щорічно у листопаді–грудні чи лютому наближається епідемія грипу, то це обумовлено зниженням температури, холодною погодою або активізацією певних мікроорганізмів, що ініціюють хворобу. Первісне мислення бачить щось інше – прояв певної волі містичних сил. Усе різноманіття вищезначених явищ поєднує воля Бога Ізраїлева. І первісне мислення їх узагальнює і класифікує не під кутом можливості виникнення і існування пандемії, а під кутом чи відповідають певні події волі Господа чи ні. Якщо ні, то ми маємо справу з певними порушеннями, які і викликають певного покарання.

Будь-яке надзвичайне явище розглядається первісною свідомістю як знамення або причина неприємної події, що повинна відбутись. І тому, дієвість лікування, на думку Л. Леві-Брюля, залежить цілком від асоціацій і партіципацій духовної і магічної природи [41, с. 285]. Він окреслює загальну схему звичаїв наступним чином. Будь-яка позитивна мета (зцілення хворого, піймання здобичі тощо) здійснюється за допомогою цілої системи засобів, серед яких є й такі, що мають містичний характер. Тоді полювання можливе, якщо між певною твариною та мисливцями встановлюється містична співпричетність. Звідси витікає ціла сукупність звичаїв, що здатні встановлювати таку співпричетність. Хвороба є підступами того чи іншого духа, і тому лікарняні засоби мають успіх

лише тоді, коли «лікар» – шаман – знаходиться у спілкуванні з цим духом, здатен оволодіти ним і примусити піти геть волею чи неволею тощо [41, с. 278]. Таким чином, якщо розглядати детерміністські зв'язки у пра-логічному мисленні, то ми можемо виділити дві форми. Перша форма – колективні уявлення визначають певну попередню асоціацію, а саме: якщо порушено табу, то відбудеться нещастя. Друга форма – факт, що відбувся (моровиця, запалення людей і худоби, смерть первістків тощо), відноситься до містичної причини (воля Господа).

І ще один важливий, останній, п'ятий аспект – словесний. З точки зору Л. Леві-Брюля, використання слів або мови у самому найзагальнішому сенсі є одним з важливіших аспектів життя [41, с. 387]. Справа у тому, що певна промова (особливо молитва), або малювання, або жестикуляція можуть встановити або знищити важливі та страшні співпричетності. Мойсей звертається до Бога з проханням відкрити Його власне Ім'я: «ось, я прийду до синів Ізраїлевих і скажу їм: Бог батьків ваших послав мене до вас. А вони скажуть мені: як Його ім'я? Що сказати мені їм?» [13, с. 60]. І Господь, у свою чергу, відкривається як Суций: «Я є Суций... так скажи синам Ізраїлевим: Суций [Іегова] послав мене до вас... Ось ім'я Моє навіки, і пам'ять про Мене з роду в рід» [13, с. 60]. Що стосується жестикуляції, то також можна навести інтересний приклад. Господь каже Мойсею: «і жезл цей [який був перетворений на змія] візьми в руку твою: ним ти будеш творити знамення» [13, с. 61]. І нарешті остається розкрити четвертий – інтенціональний – зріз соціально-філософського осягнення феномена пандемії у горизонті «сакральне / профанне». Сутність інтенціонального зрізу полягає у тому, що тут розглядаються аспекти того, що собою являє феномен пандемії у контексті змістовних взаємовідносин між сакральним та профанним світами. Інакше кажучи, цікавим є, з одного боку, спрямованість сакрального світу відносно профанного крізь призму пандемії, а з іншого, навпаки, спрямованість профанного світу відносно сакрального під таким же кутом зору. У першому випадку ми маємо справу, по-перше, з покаранням, по-друге, з нагадуванням про нумінозне. У другому – по-

перше, зі стражданням, по-друге, з каяттям, по-третє, з очищенням. І тут звернемося до праць М. Еліаде [99].

М. Еліаде відмічає, що точне слідування божественним моделям призводить до наступних результатів: з одного боку, імітуючи богів, людина має шанс утримуватись у сакральному, а отже і в реальному світі, а з іншого, завдяки безперервному відновленню взірцевих божественних актів, світ освячується і релігійна поведінка людини сприяє підтримці святості світу [99, с. 299]. Таким чином, якщо людство дотримується цього зв'язку, якщо спостерігається справжня співпричетність людства до сакрального світу, то це стан гармонії. У протилежному випадку ми маємо справу з покаранням за порушення такого порядку. Тобто, неврожай, посуха, пограбування міста ворогами, втрата свободи або життя, будь-яке лихо (епідемія, землетрус тощо) – все має так чи інакше своє пояснення та виправдання у сфері трансцендентного, у божественному балансі [99, с. 85]. Звідси, з боку сакрального світу пандемія виступає як покарання. Морова язва у Фівах та Єгипті – це покарання за порушення божественного порядку. У першому випадку це викликане вбивством попереднього керманіча Фів Лая, у другому – невиконанням фараоном божественної волі Ієгови.

Покарання є важливою складовою розуміння пандемії у контексті взаємовідносин між сакральним та профанним світами. Але одним покаранням ці взаємовідносини не вичерпуються. Повинно бути ще щось, що розкривається через покарання, поряд з покаранням. Таким є нагадування людству про нумінозне через індукування таких станів як страх і трепет.

Нумінозність – концепт, який виражає певний ступінь переживання таємної, страхітливої божественної присутності. Справа у тому, що нумінозне має владу розпоряджатись долею як окремої людини, окремого народу, так і людства у цілому. Р. Отто, який ввів поняття «нумінозного», показує його подвійність. Він відмічає, що Старий Завіт є дуже багатим на паралелі до відчуття нумінозного – *emat Jahveh* або жах Божий, що Ієгова може надсилати на людей і який відчувається, з одного боку, у вигляді озлоблення сердець, а з іншого, як збереження божественної сили у людській пам'яті. У книзі «Вихід»

демонструється складність цього процесу. Пандемія є знаменням Господа і через неї Господь озлоблює серце фараона, а поряд з тим, нагадує Мойсею і його народу про Себе: «Я обтяжив серце його і серце рабів його, щоб явити між ними ці знамення Мої, і щоб ти розповідав сину твоєму і сину сина твого про те, що Я зробив у Єгипті, і про знамення Мої, які Я показав у ньому, і щоб ви знали, що Я Господь» [13, с. 67]. Цей процес розповідання про Господа Бога сину, а потім сину сина, означає збереження нумінозного у власній культурній пам'яті, постійне відновлення співпричетності до нього. Ось чому у випадку граничної небезпеки, коли всі прийняті засоби є зайвими, і особливо тоді, коли нещастя сходить від Неба (посуха, гроза, епідемії) людина зі своїми мольбами знову звертається до Вищої істоти [99, с. 312].

Тепер розглянемо такі аспекти інтенціонального зрізу феномену пандемії крізь призму бінарної опозиції «сакральне / профанне» з боку профанного буття як страждання, каяття, очищення.

Безумовно, страждання є першим проявом, першою реакцією на покарання у вигляді пандемії як божественного знамення. Первинна людина, коли бачить, що посуха знищує його посіви, епідемії гублять скотину, хворіють дітлахи, а її трясє лихоманка або переслідують невдачі на полюванні, знає, що всі ці збіги обставин виникли не випадково, а певним магічним або демонічним впливом, проти якого у колдуна або жерця обов'язково є засіб [99, с. 83–84].

Вже була показана наявність страждання у пролозі «Царя Едіпа» Софокла, коли моровиця охопила собою Фіви: «Дім Кадмів – пустка, і Аїдів чорний дім / Все багатіє зойками й риданнями» [72, с. 65]. Що стосується подій з старозавітного «Виходу», то перетворення річної води у кров, мор риби у річці, ураження жабами, мошками, псячими мухами, наведення сарани, моровиця, запалення з наривами на людях та худобі, смерть єгипетських первістків, сильний град з вогнем та наведення тьми – це те, що, безумовно, також викликає велике страждання. Ось так описується одне із самих страшних покарань, спочатку як лише пророцтво: «опівночі Я пройду посеред Єгипту, і помре всякий первісток у землі Єгипетській від первістка фараона, який сидить на престолі

своїм, до первістка рабині, яка при жорнах, і все первородне з худоби; і буде крик великий по всій землі Єгипетській, якого не було і якого не буде більше» [13, с. 69], а потім як здійснене пророцтво: «Опівночі Господь уразив усіх первістків у землі Єгипетській, від первістка фараона, який сидів на престолі своєму, до первістка в'язня, що знаходився у в'язниці, і все первородне з худоби. І встали вночі фараон сам і всі раби його і весь Єгипет; і зчинився великий крик по всій землі Єгипетській, тому що не було дому, де не було мертвих» [13, с. 70]. Але страждання не є самоцінним. Страждання у релігіях, як відомо, завжди проникнуте моральнісною і сотеріологічною складовою, яка веде до перетворення людського буття. І першим кроком тут виступає каяття.

Апостол Павло у листі «До римлян» наполягає: «утішайтесь надією; в скорботах будьте терплячі» [13, с. 1291]. Каяття – один з важливіших релігійних феноменів, один з ключових аспектів релігійної практики. У Давній Греції каяття належить до діонісійської традиції, яка примирює хтонічну та героїчну міфології, яскравим прикладом чого є доля Едіпа. Моровиця у Фівах долається не лише знаходженням справжнього вбивці Лая – Едіпа, але й, по-перше, його самовикриттям: «О горе, горе! Стало ясно все тепер!» [72, с. 108], по-друге, самозасліпленням: «З її одіння золотої застібки, / Що їй були прикрасою, зриває він / І вістря їх собі в очниці вколює / Їй кричить, – бодай ні мук його, ні злочинів / Ці осоружні очі не побачили» [72, с. 111], по-третє, каяттям: «Я винний так, що мало і петлі мені» [72, с. 114], по-четверте, добровільним вигнанням: «Мене ж нехай не ушанує дозволом / Мій рідний город – тут своє життя кінчать. / Дозволь мені у горах оселитися, / На Кіфероні, там, де батько й матінка / Живим законно мали поховати мене, – / Хай там умру, нехай сповниться воля їх» [72, с. 116]. Через каяття Едіп долає власну долю – долю людей, які народжені бути вбивцями своїх батьків та чоловіками своїх матерів, а це багато у чому є долею тиранів, яка належить міфології героїзму. У давньогрецькій мові «каяття» – *μετάνοια* – перекладається як «зміна розуму». Тобто, це, в першу чергу, – зміна мислення, зміна у розумінні власного буття та світу. Причому така зміна, яка не

передбачає повернення до старого. А співчуття тут є тим, що супроводжує цю зміну мислення. Звідси останній аспект комунікативного зрізу – очищення.

Очищення або давньогрецькою *καθάρσις* – одне з головних понять, які були артикульовані античною культурою. Один з найвидатніших дослідників і засновник радянської школи історії античної філософії О. Лосєв в «Історії античної естетики» неодноразово звертається до цього поняття. Зокрема у «Підсумках тисячолітнього розвитку» [47] він надає концептуальну розмітку поняття *καθάρσις* у представника Олександрійської школи неоплатонізму Олімпіодора Молодшого, який виділяв п'ять типів катарсису. Перший тип – сакральнo-повчальний, де очищення є усвідомленням людиною певних божественних законів. Другий тип – софійний, де очищення виступає процесом отримання істини шляхом критики або спростування помилкових поглядів. Третій тип – сократівсько-платонівський, де очищення є процесом відокремлення чистих загальних понять від часткових обивательських. Четвертий тип катарсису – терапевтичний, де очищення тлумачиться, з одного боку, як лікування хворобливого стану організму, тобто з медичної точки зору, а з іншого, як лікування хворобливого стану душі, тобто з психологічної точки зору. Нарешті, п'ятий тип катарсису – піфагорійський, де йдеться теж про лікування, але про лікування як використання малих доз тої хвороби, яка існує у великих дозах. З наданого абрису видно, що даному дослідженню найбільш близькими є сакральнo-повчальний, терапевтичний і піфагорійський. Що стосується останнього, то він може бути орієнтиром наступних досліджень. А у горизонті обраного вище ракурсу дослідження заслуговують уваги сакральнo-повчальний і терапевтичний типи.

Звернемось до Софокла. Ще Аристотель показав, що поза катарсисом неможливо зрозуміти аттичну трагедію. І тут спостерігають обидва типи катарсису – сакральнo-повчальний та терапевтичний з психологічної точки зору. Присутність сакральнo-повчального типу очищення є тут беззаперечним, тому що в аттичній трагедії йшлося про зіткнення двох воля – божественної та

людської, де остання, з одного боку, завжди демонструвала своє безсилля перед першою, але через переживання цього людина завдяки очищенню визволялась на деякий час з-під тягара Долі. Що стосується терапевтичного типу катарсису, то як публічне богослужіння трагедія сприяла очищенню духа через певні душевні переживання, які спостерігач відчував під час трагічних подій. Коли людина спостерігала за судьбами Едіпа, Електри, Антігони тощо, вона наочно була свідком того, що у світі повно страждань і що її страждання у порівнянні із зазначеними персонажами є набагато меншим. Під час переживання трагедій включався певний компенсаторний механізм, який звільняв у людині терапевтичну енергію очищення.

У християнстві також можна спостерігати сакральнo-повчальний та терапевтичний типи катарсису, але тут з'являється певний контекст, що обумовлений відмінністю античності та християнства. Очищенню і пандемії як механізму очищення надається у християнстві есхатологічний і сотеріологічний вимір. Тобто сакральнo-повчальний і терапевтичний типи очищення є причетними до ідей кінця світу і спасіння людської душі від гесни вогневої. Катарсис у християнстві має три виміри. Перший стосується відокремлення помислів, які повинні знаходитись у розсудку, від серця. Другий – це прагнення духовного подвигу, у якому розумна, жадаюча та дратівлива сили душі діяли згідно їх природничому стану, а не навпаки. Третій – очищення як аскетичний метод, завдяки якому людина від корисної любові приходить до безкорисливої.

М. Еліаде відмічає, що після цього проміжного періоду на землю зійде очисний вогонь, що знищить злодіїв, а після цього прийде тисячоліття блаженства, на якого чекали християнські хіліасти і про що вже було сповіщено у Ісаї та в Оракулах Сивіли. Тоді людство впізнає Золотий вік, що буде тривати до кінця сьомого тисячоліття, оскільки після цієї останньої битви загальне полум'я охопить вісь Всесвіт, що надасть можливість народитись новому світу, справедливому, вічному, щасливому, непідвладному впливу зір і звільненому з царства Часу [99, с. 103]. Тобто йдеться і про есхатологічний, і про сотеріологічний виміри очищення. Справжнє очищення відбудеться лише

наприкінці всіх часів. Про це йдеться у дванадцятому визначенні Символу Віри: «Чекаю воскресіння мертвих і життя будучого віку. Амінь».

У «Одкровенні Іоанна Богослова» наводяться певні приклади пандемій: «і дана йому влада над четвертою частиною землі – умертвлювати мечем і голодом, і моровицею, і звірами земними» [13, с. 1373], «і сталися град і вогонь, змішані з кров'ю, і впали на землю» [13, с. 1374], «і третя частина моря стала кров'ю, і вмерла третя частина одушевлених створінь, що живуть у морі» [13, с. 1374], «і впала на третю частину рік і на джерела вод. Ім'я цієї зірки «полин»; і третя частина вод стала, як полин, і багато людей померло від вод, тому що вони стали гіркі» [13, с. 1374], «І з диму вийшла сарана на землю, і дано було їй силу, яку мають земні скорпіони. І сказано було їй, щоб не робила шкоди траві земній й ніякій зелені, і ніякому дереву, а тільки одним людям, які не мають печаті Божої на чолах своїх. І дано їй не вбивати їх, а тільки мучити п'ять місяців» [13, с. 1375], «І звільнені були чотири ангели, приготовані на час і день, і місяць і рік для того, щоб умертвити третю частину людей» [13, с. 1375], «вони мають владу зачинити небо, щоб не йшов дощ на землю в дні пророкування їхнього; і мають владу над водами, перетворювати їх на кров, і вражати землю всякими недугами, коли тільки схочуть» [13, с. 1376], «і зробилися тяжкі й огидні гнійні рани на людях» [13, с. 1380], «і зробилася кров, ніби мерця, і все одушевлене померло в морі» [13, с. 1380], «і палила людей сильна спека» [13, с. 1381].

Серед всіх цих подій є певна частка людей, на яких не розповсюджується дія чисельних пандемій. Ці люди вже пройшли шлях від скорботи до очищення, символом чого є їх білий одяг: «хто ці, одягнені у білий одяг, і звідки прийшли? Я сказав йому: ти знаєш, господарю. І він сказав мені: це ті, які прийшли від великої скорботи; вони омили одяг свій і вибілили одяг свій кров'ю Агнця. За це вони перебувають нині перед престолом Бога і служать Йому день і ніч у храмі Його, і Той, Хто сидить на престолі, буде жити в них. Вони вже не будуть мати ні голоду, ні спраги, і не буде палити їх сонце і ніяка спека: бо Агнець, Який посеред престолу, буде пасти їх і водити їх до живих джерел вод; і витре Бог усяку сльозу з очей їхніх» [13, с. 1374].

Підходячи до завершення цього підрозділу, спробуємо дати визначення пандемії з точки зору її релігійно-міфологічних витоків, але зробимо одне попереднє зауваження. Для визначення пандемії тут і в подальших підрозділах, будуть потрібними поняття катастрофічності і радикальності. Пандемія є катастрофічною подією, яка, по-перше, охоплює просторові, часові параметри, по-друге, впливає на цілі суспільства, їх історичну долю, по-третє, безпосередньо торкається долі людей. Давньогрецьке слово «*καταστροφή*» містить такі сенси як «смерть», «загибель», «винищення», а також «переворот», «початок розв'язки». Водночас, пандемія є радикальною подією. Слово радикальний окрім таких синонімів як «екстремальний», «революційний», «фундаментальний» має зв'язок з латинським словом «*radix*», що означає коріння, основу, виток. Тобто поряд з можливістю загибелі, тотального винищення пандемія містить у собі поворот до певних буттєвих основ, корінь, витоків, але про це більш детально йдеться у підрозділі 3.2 при розгляді соціокультурної динаміки під впливом пандемій.

Пандемія з точки зору її релігійно-міфологічних витоків є маніфестацією у вигляді масового захворювання катастрофічної радикалізації розриву між сакральним та профанним світами, який з боку сакрального виступає, по-перше, покаранням за порушення божественних законів і через те, по-друге, нагадуванням людству про себе, а у межах профанного світу артикуляцією триєдиного комплексу, що містить, по-перше, страждання як наслідок пандемії, по-друге, каяття, як усвідомлення її причин, по-третє, очищення як шлях до її подолання. Таке розуміння пандемії з точки зору її релігійно-міфологічних витоків фактично вписано у валюативну соціально-філософську проблематику. Якщо сакральний світ встановлює порядок існування суспільства, а людство є здатним порушати цей порядок, то пандемія, з одного боку є свідченням такого порушення, а з іншого, вимагає у якості її подолання, відновлення встановленого богами або Богом соціального устрою, звернення до саме релігійно-етичних, релігійно-аксіологічних, сотеріологічних аспектів існування.

2.2 Філософсько-антропологічне підґрунтя – бінарність «здоров'я / хвороба»: холістично-екзистенціальний зріз

Якщо пандемія перекладається з давньогрецької як «те, що охоплює всіх людей», то тут намагаємось прояснити філософсько-антропологічне підґрунтя пандемії як хвороби у житті окремої людини, що відповідає змісту другого наукового завдання. Для занурення у позначену проблематику візьмемо у якості смислоутворюючої вісь «здоров'я / хвороба», відносно якої розглянемо низку питань: по-перше, бінарна опозиція «здоров'я / хвороба» у контексті проблеми цілісності людського існування, по-друге, класичні, некласичні, постнекласичні обрії бінарної опозиції «здоров'я / хвороба», по-третє, яким чином бінарна опозиція «здоров'я / хвороба» вписана в екзистенціальну проблематику життя та смерті (у схематичному вигляді зміст підрозділу представлений у додатку Б).

Приступаючи до розгляду присутності бінарної опозиції «здоров'я / хвороба» у горизонті проблематики цілісності існування людини, необхідно вказати на певну мозаїчність образів людини. Про це писали В. Дільтей [34], Е. Кассіер [38], М. Шелер [96], М. Фуко [86] тощо. І тут важливим уявляється показати той факт, що проблема цілісності є тою трансцендентальною ланкою, яка поєднує всі головні європейські концепції та водночас встановлює сутнісні межі між ними. Справа у тому, що специфіка буття людини у тому, що вона від своєї природи не є тим, ким він може стати.

Проблема цілісності у межах античного образу людини як розумної істоти (*homo sapiens*) передбачає, з одного боку, розвиток її раціональних здібностей, а з іншого, – досягнення міри і гармонії [96, с. 75–78]. Розвиток раціональних здібностей пов'язаний зі становленням можливості, по-перше, синтетично охоплювати дійсність, по-друге, аналітично розглядати кожну окрему річ, явище, подію. Першу втілює собою постать Платона, засновника Академії, вірця вищого розквіту філософа-мудреця, другу – Аристотеля, засновника Ліцею, вірця вищого розквіту філософа-науковця. Обидва мають не лише статус вчителів людства, але й значний вплив на подальшу європейську культуру.

Ненависть до розуму Платон вважав однією з найгірших хвороб, яка може торкнутись як окремої людини, так і людства у цілому. Але серед усіх пізнавальних здібностей головною є здатність пізнавати себе. «Пізнай себе!» – водночас релігійно-міфологічний імператив, що був начертаний на храмі Аполлона у Дельфах, та екзистенціально-праксеологічна максима, якою користувались софісти і Сократ, і яку Платон розгорнув у межах соціально-політичного життя людини. Другий імператив – «Нічого поза мірою!» Володіння аналітичними та синтетичними здібностями передбачає поєднання тілесного та психічного станів здоров'я, встановлення певної міри між ними. Тому і античний ідеал калокагатії передбачав синтез зовнішньої та внутрішньої краси.

У діалозі «Філеб» Сократ, Протарх і Філеб розмірковуючи про природу розуму, задоволення, страждання, торкаються проблеми того, що має межу і того, що межі не має. І тут Сократ висловлює наступні думку про чотири роди: якщо чотири роди визначені, вірним буде перелічити їх за порядком. При цьому, перший рід має назву безмежного, другий – граничним, третій – сутнісним, що виникає як змішення перших двох, а четвертим буде причина змішення та виникнення [63, с. 26]. Таким чином, духовні, душевні, інтелектуальні процеси описуються завдяки чотирьом родам: обмеженому, безмежному, змішаному, причині. Здоров'я і гармонію Сократ відносить до третьої причини, про що йому нагадує Протарх. І таким чином, гармонія і здоров'я з'являються на перетині обмеженого та безмежного. Якщо між обмеженим та безмежним існує гармонія, то звідси спостерігається здоровий стан організму. Навпаки, коли настає розлад у гармонійному стані, тобто перевищує або обмежене, або безмежне, виникає розлад природи і з'являється страждання, а з ним і хвороба.

Виходячи з цього ракурсу, розуміння здоров'я Аристотелем також можна розглянути у межах його вчення про чотири першопричини. По-перше, здоров'я є гармонійним станом взаємодії між формальною та матеріальною причинами. По-друге, здоров'я виступає метою, до якої спрямована, скажімо, діяльність лікаря. Про це сам Аристотель пише неодноразово. По-третє, здоров'я передбачає від людини певних дій, динамічного зусилля, тому що здоров'я є тим,

що людині притаманне від природи, від народження, але при цьому тим, що потребує тих самих певних зусиль, уваги для його збереження.

Проблема цілісності у середньовічному образі людини як гріховної істоти (*homo reus*) передбачає єдність віруючої людини з Богом. Христос – не філософ, не вчитель моральності, Він – Рятівник. Апостол Павло писав: «ми проповідуємо Христа розп'ятого, для юдеїв спокуса, а для еллінів безумство» [13, с. 1296]. І тоді, якщо воскресіння Христа не було, то й віра наша є мертвою.

На відміну від античної метафізики субстанціальних форм прийшла метафізика волі, де на перший план виходять такі поняття як віра, надія, любов – те, що призводить до внутрішнього перетворення людини. Співпричетність людини і Бога є умовою спасіння від гріхопадіння. Тут виявляються тілесний, душевний, духовний стани існування. При цьому, духовне здоров'я є більш найважливішим, ніж здоров'я тілесне або душевне. Як приклад, можна навести відому біблійську історію про багатостраждального Іова, про що йдеться далі, а також Серафіма Саровського, тілесний недуг якого лише сприяв міцності його віри і духу.

Що стосується душевного стану здоров'я, він вважається медіатором між фізичним та духовним. Гріх у християнстві, особливо у католицизмі є не лише хворобою, але й тим, що має певну юридичну міру відповідальності (ідея Чистилища). І тому, щоб покарання мало певний терапевтичний ефект, підштовхнуло людину до каяття та народження у Христі, необхідно з'ясувати стан психічного здоров'я людини. Лише психічно здорова людина є здатною до каяття, до повернення до Бога.

Крім того, саме в цьому контексті розкривається відмінність між чистим розумом та чистим духом. Філософія, як правило, втілює собою чистий розум, тоді як релігія має справу з чистим духом. Але вони між собою не завжди співпадають. Інтелектуальні здібності Ф. Ніцше не викликають сумнівів, але при цьому їх достатньо важко ототожнити з чистотою духу, враховуючи його психічну хворобу. Але найбільш показовим тут є феномен юродства.

Юродивий втілює собою не чистий розум, а чистий дух. Серед відомих юродивих: Феофіл Китаївський, Андрій Юродивий, Франциск Ассізький тощо. Юродивий перекладається як «дурень», «божевільний». Божевільня юродивого тлумачиться у духовному, а не психопатологічному сенсі. Юродивий приховує власні добродетності, демонструє певний стан самоіронії, відмовляється від зовнішніх світських цінностей, свідомо підставляє себе під негативне відношення. Юродство притаманним різним культурам, але найбільш повно воно розкрилось у християнстві. Юродиві у Христі були свого роду певним орденом, релігійною методикою духовного подвижництва, де божевільня виступало формою відмови від людської мудрості заради духовної, божественної. За словами апостола Павла: «Де мудрець? Де книжник? Де допитливий віку цього? Чи не обернув Бог мудрість світу цього на безумство? Бо коли світ своєю мудрістю не пізнав Бога в премудрості Божій, то угодно було Богові безумством (у російському перекладі «юродством» – В.Л.) проповіді спасти віруючих» [13, с. 1296].

Новоєвропейський образ людини як творця (*homo faber*) передбачав розвиток не тільки інтелектуальних або духовних здібностей, але у першу чергу окремих почуттів: влади, харчування, продовження роду. За М. Шелером, ця концепція на відміну від перших двох надала європейській культурі три відмінних один від одного проекти: владний проект М. Макіавеллі, соціально-економічний проект К. Маркса, психоаналітичний проект З. Фрейда [96, с. 80–85]. Необхідно відмітити, що з точки зору проблематики цілісності ми тут опиняємось у неklasичній ситуації, яка передбачає низку обставин: врахування не лише раціональних, лінійних, але й позараціональних, нелінійних аспектів буття, принципову присутність людини у всіх сферах життя тощо.

У владному проекті проблема цілісності є проблемою повноти володіння, реалізації себе як істоти, яка має абсолютну владу. У певному сенсі можна казати, що витoki розуміння людини як царя природи знаходяться саме тут. Справа у тому, що глибинні секулярні (матеріалістичні, атеїстичні) процеси, які охопили європейську культуру починаючи з епохи Відродження, поставили саме людину замість Бога. Відчуття Бога було зведено до психічних функцій, а потім

взагалі стало розумітись у якості «опіуму для народу». Людина здатна перетворювати навколишнє середовище і тому, здоров'я – це те, що сприяє такому втручанню, що надає людині сил і можливостей. Тоді, хвороба, навпаки, це те, що лишає людину таких здатностей.

Проект К. Маркса показує людину як економічну істоту, де економіка є не лише сферою життя, але й засобом освоєння світу. Ринкові відносини є виразом свободи людини, її прагнення до самореалізації. Ринкові відносини розкривають світ у його різноманітності та жорстокості водночас. Тому здоров'я – це те, що дозволяє людині реалізовувати в умовах ринкових відносин свої чисельні функції – інтелектуальні, вольові, естетичні, особистісні.

Нарешті, психоаналітичний проект З. Фрейда, хоча і має витоком новоєвропейську концепцію *homo faber*, але належить до сучасного етапу культури. На відміну від М. Макіавеллі та К. Маркса, З. Фрейд одним з перших показав, що культура не є благом для людини, що це насилля над нею, що в основі культури лежить елімінований страх батьковбивства та інцесту, інакше кажучи, психічна травма. Тобто хвороба онтологічно притаманна людині. З. Фрейд досліджував психологічні і соціокультурні витoki людських захворювань, стресів та фобій, а через те здійснював пошуки зцілення, повернення здоров'я.

Контрапунктом до античного образу людини як *homo sapiens*, середньовічного *homo peccatum*, новоєвропейського *homo faber*, виступає також новоєвропейській образ людини як куту розвитку (*homo absconditus*) [96, с. 86–92], що був висловлений німецьким філософом А. Шопенгауером. Його концепція пов'язує існування людини з проблематикою здоров'я. А. Шопенгауер каже, що людина є не стільки хворою, скільки він сам хвороба. Людина як хвороба – діагноз всієї європейської культури. Проблема у тому, що людина наріжним каменем свого існування обрала вторинні здібності – розсудок, розум. І зробила вона це за рахунок більш фундаментального і справжнього виміру існування – волі до життя.

Воля до життя, за А. Шопенгауером, є серцевиною всього. Різноманітні феномени є її проявами, об'єктиваціями. Але водночас воля до життя не має жодної мети, оскільки вона – нескінченний потік становлення, а цьому потоці жодна річ не знаходить повного, несуперечливого здійснення. Якщо людина підкорюється лише волі до життя, її безперервний потік призводить лише до страждання, оскільки життєдіяльність і життєсвідомість є егоцентричними (картезіанський імператив «мислю, отже існую» А. Шопенгауер перетворює на «бажаю, отже існую»): кожен відчуває себе «середостінням світу» і бажає всього лише для самого себе. Подоланням цього можуть бути два шляхи.

Перший – естетичний, де людина здатна відтворювати нові світи, проникати в сутність прекрасного та піднесеного. Але водночас, такий шлях веде, з одного боку, до протистояння генія та натовпу, а з іншого, – до розколотості буття самої людини: геній має можливість відтворювати нову реальність, але він є зовсім беззбройним перед повсякденністю, звичайними обставинами життя. Другий шлях – етичне преображення людини, перехід від егоїстичної позиції до співчуття. Співчуття є тим, що відкриває нашу тотожність з іншими істотами, це справжнє відкриття глибинного любовного зв'язку, що існує між всіма істотами. Це – справжній масштаб вселюдськості і всесвітності, який демонструє співпричетність морального вдосконалення людини і відповідного стану здоров'я.

Проблема цілісності існування у Ф. Ніцше, на мій погляд, поєднує дві його ключові концепції: на одному полюсі – концепція Надлюдини (*Übermensch*), на другому – концепція останньої людини (*der letzte Mensch*) [59]. Справа у тому, що людина як така, за Ф. Ніцше, – аморфна маса, яка має нудьгу в облагороджуванні. Саме тут розгортається боротьба і у людини є два шляхи. Перший шлях – людина здатна перевершити собі і трансформуватись у Надлюдину – вищу ступінь духовного розквіту людства, обличчя нових моральних ідеалів, новий тип людини, що за своїми інтелектуально-моральними якостями перевершує сучасну людину. Другий шлях – зворотний, на ньому людина перетворюється в останню людину, для якої комфорт і безпека,

поверхнева гармонія понад усе. Остання людина не є здатною до ризику, до оригінальних ідей, до творчого пошуку. Звідси, уявляється, що проблема здоров'я пов'язується у Ф. Ніцше з волею до влади.

Воля до влади – антиентропійна сила, початок організації і творчості. У праці «Так казав Заратустра» Ф. Ніцше відмічає, що тільки там, де є життя, там є і воля, але це не воля до життя, це воля до влади. Ті, хто живе вищими інтересами, цінує те, що вище, ніж само життя і в цій оцінці виражає себе воля до влади [59, с. 83]. І ще одна цитата з іншої праці – «По той бік добра та зла. Прелюдія до філософії майбутнього» стосується того, що фізіологам слід поміркувати відносно погляду на інстинкт самозбереження як на кардинальний інстинкт органічної істоти. Перш за все щось живе бажає проявляти власну силу, оскільки саме життя є волею до влади: самозбереження є лише одним з опосередкованих і чисельних наслідків цього [59, с. 250].

Нарешті, хотілось би кілька слів казати про одну з цікавих концепцій людини у сучасності – людину символічну (*homo symbolic*), яка належить представнику Марбурзької школи неокантіанства Е. Кассінеру [38; 39]. Згідно цієї концепції людина є творчою істотою, яка здатна відтворювати різноманіття символічних форм (міф, наука, релігія, мистецтво тощо). Світорозуміння є базовою категорією Е. Кассінера, вона включає логічні, емоційні, естетичні та інші функції свідомості і являє собою універсальне зусилля людської свідомості, що спрямовано на досягнення світу [38, с. 391]. Таким чином, дух продукує різноманітні види культурної реальності, буття здійснюється як певна об'єктивація.

У концепції Е. Кассінера людина є творчим посередником між культурою та природою. Завдяки творчій діяльності людини світ має можливість набувати нових суттєвих горизонтів [38, с. 406–412]. Тому здоров'я в цій концепції носить багатоаспектний, синтетичний характер. Це те, що дає умови людині для творчої символічної діяльності. І тому тут безумовно виникають етичні питання втручання людини в оточуюче середовище. Гармонійне співвідношення між культурою та природою знаходиться цілком у руках людини. Таким чином, ми

підійшли до наступної частини дослідження – особливостям розуміння бінарної опозиції «здоров'я / хвороба» на сучасному етапі, а саме йдеться про класичне, неklasичне, постнеklasичне уявлення даної опозиції. Перш за все необхідно вказати, що феномен здоров'я набув значної філософської рефлексії. Дослідники О. Васильєва, Ф. Філатов, Ю. Верміненко [19, с. 16–17] узагальнили та виділили десять головних наукових підходів до визначення поняття «здоров'я».

Перший – комплексний, згідно якому здоров'я – багатомірний, складний феномен, що містить гетерогенні, якісно різноманітні компоненти і маніфестує фундаментальні аспекти людського існування (М. Мюррей, В. Евнас). Другий підхід – нормоцентричний, тут здоров'я – сукупність середньостатистичних норм почуття, мислення, емоційного реагування і поведінки у поєднанні з визначеними нормальними показниками соматичного стану здоров'я (В. Розін). Третій патоцентричний: здоров'я – нульова ступінь хвороби, певна абстракція – помірний вираз патологічних рис особистості (В. Пашутін) і таким чином, людина є певним варіантом будь-якого патологічного типу, а її здоровий стан – показник недостатньо інтенсивного розвитку хворобливих схильностей. Четвертий підхід – еволюціоністський: будь-який розвиток людини може бути визначеним здоровим або хворим, це залежить від його доцільності до загальновидової адаптації (В. Вернадський, В. Казначєєв, Є. Спірін). П'ятий підхід – феноменологічний: здоров'я та хвороба – специфічні засоби індивідуального буття у світі, які завжди є включеними до суб'єктивної картини світу та можуть бути досягнутими лише в її контексті (К. Ясперс, І. Ялом, Р.Д. Ленг). Шостий підхід – холістичний, тут здоров'я розуміється як певна цілісність, яка набувається у процесі онтогенезу і передбачає особистісну зрілість, асиміляцію життєвого досвіду, синтез фундаментальних протиріч людського існування (Е. Еріксон, Г. Олпорт, К.-Г. Юнг). Сьомий підхід – акмеологічний, де здоров'я – головна і необхідна умова актуалізації вищих здібностей людської природи (А. Бодальов, Г. Ганжін). Восьмий підхід – аксіологічний, згідно якого здоров'я виступає універсальною цінністю, яка співвідноситься з головними ціннісними орієнтаціями особистості і залежить від

домінування тих чи інших цінностей, і тому криза або переоцінка цінностей впливають позитивно чи навпаки негативно на стан здоров'я особистості (А. Кемпінські, А. Маслоу). Дев'ятий підхід – соціокультурний, тут здоров'я – соціокультурний фактор існування людини, що визначається специфічними соціальними умовами, культурним контекстом, своєрідністю національного образу життя і картини світу (Г. Маркузе, Е. Фромм, З. Фройд, К. Хорін). Нарешті, десятий підхід – дискурсивний, де здоров'я розуміється як соціальне явище – перетин різноманітних дискурсів (М. Фуко).

У кожному з десяти підходів так чи інакше бінарна опозиція «здоров'я / хвороба» є присутньою. Але бачиться доцільним запропонувати наступне: вписати вказану опозицію у горизонт парадигмального розвитку науки, а саме – надати абрис її класичного, некласичного і постнекласичного тлумачення. Ґрунтовне розкриття всіх моментів є темою окремої наукової роботи, надамо лише абрис проблеми. Скористаємось напрацюваннями, які містяться в роботах М. Мамардашвілі, Е. Соловйова, В. Швирьова [55], В. Стьопіна [74].

З точки зору М. Мамардашвілі, Е. Соловйова, В. Швирьова мислення є історичним феноменом [55, с. 372]. Існує певна кореляція між формою мислення і відповідною епохою у різноманітних проявах: економіка, політика, право, мистецтво тощо. Класичне мислення представляє собою сукупність ідей, уявлень, навичок, що були артикульовані у культурі Нового Часу із духовного матеріалу Ф. Бекона, Р. Декарта та ін., і що отримало певну завершену форму у Г.В.Ф. Гегеля, Л. Фойєрбаха, О. Конта тощо. Виділимо риси класичного мислення.

Перша – діяльність як критерій всього і таким чином будь-яка даність розчиняється та відбудовується у термінах внутрішніх зв'язків походження і механізму прояву. Інакше кажучи, свідомість не відображає світ, а завдяки своїй активності феноменально його будує у якості певного образу. Друга – світ є імперсональним природним порядком, нескінченною ланкою причин та наслідків, він перевищує собою життя людини. Але при цьому він може бути охопленим мисленням, яке тотожно діяльності. Третя – світ побудований просто,

раціонально, причинно-наслідкове тлумачення світу співпадає з аналітично повним і ясним розумінням його змісту. Четверта – простір мислення є сталим, гомогенним, лінійним і являє собою позицію свободної, свідомої людини у світі. П'ята – рефлексія є засобом досягнення об'єктивного буття, свідомість намагається бути чистою, універсальною, прозорою з точки зору суб'єкт-об'єктних відносин, вичерпаною у межах відношення індивіда до продукту своєї праці. Шоста – абстракція спрямована на утворення певних метанарративів («Істина», «Добро», «Краса», «Свобода» тощо), які передбачають, з одного боку, абсолютистську позицію «над світом», а з іншого, – пасивних приймачів, які не є долученими до знання. Сьома – вузькість соціальної бази, на якому ґрунтується духовне виробництво, обмежене коло особистостей, які займаються інтелектуальною працею, їх периферійність у суспільстві, що призвело до соціального розриву між мисленням та практично-історичною дійсністю. На цієї підставі спробуємо реконструювати бінарну опозицію «здоров'я / хвороба» у межах класичного підходу.

По-перше, «здоров'я» та «хвороба» мають характер метанарративу, тобто кожне з цих понять набуває абсолютного характеру. Це те, що визначає собою світ, а не лише відтворюється у ньому. По-друге, абсолютність «здоров'я» та «хвороби» як метанарративів передбачає їх абсолютне протиставлення, можна казати про їх субстантивацію: між здоров'ям та хворобою немає жодної співпричетності. По-третє, здоровим є все, що сприяє раціональному досягненню світу, тому ірраціональне може бути віднесеним до хвороби. По-четверте, здоров'я сприяє діяльній позиції суб'єкту. По-п'яте, саме здоров'я дозволяє людині відчувати себе вільною, автономною істотою. І навпаки, якщо людина не має певного ступеню автономії, вона знаходиться у хворобному стані. По-шосте, інтелектуальна еліта вважає себе носієм здорового духу, здорового бачення світу, відчуває себе лікарем тих, хто не є долученим до такого розуміння буття.

Як вказують М. Мамардашвілі, Е. Соловйов, В. Швирьов, парадокс класичного мислення полягає у тому, що ті інтелектуальні побудови, які мали претензію на універсальність, загальну значущість, опинились продуктом

вторинної ідеологічної обробки [55, с. 394–395]. Інакше кажучи, реальні історичні події не підкоряються раціональним схемам. Те, що для класичного мислення є прозорим, простим, для некласичного стає непрозорим, складним. Тому перейдемо до його ознак [55, с. 396–415].

Перша – розхитування традиційного апарата філософського мислення, постановка під сумнів патерналістських, місіонерських духовних відносин і відповідних їм метанаративів. Друга – розвиток особливої чуттєвості, яка вбирає у себе зерна нового духовного досвіду, реальну складність і багатомірність свідомості, розуміння тонких механізмів суспільного життя, які відчужують індивіда від культури. Спочатку Ж.-Ж. Руссо у романтизмі, потім К. Маркс у суспільно-економічній теорії, С. К'єркегор у екзистенціальних пошуках, З. Фройд у психоаналітичних студіях та інші показали феномен відчуженості людського існування. Третя – десубстантивация і деабсолютизація мислителя у напрямку його ресуб'єктизації, функціоналізації, інтерпретаційної роботи. Четверта – виникнення нової онтології, яка є дискретною, плямистою, мозаїчною. П'ята – поява нової форми побудови духовної праці – розімкнутого, відкритого і такого, що не потребує трансцендування до метанаративів, світу. Шоста – відкриття продуктивного споживача, якій потребує самостійного зусилля. Таким чином, мислитель не є істиною у останній інстанції, а інші не є тими, для кого світ вищого знання є невідомим. Сьома – включення мислення у більш широкий контекст суспільних зв'язків, оскільки виникає масова культура і необхідність урахувати різноманітні політичні, економічні, правові аспекти тощо. Виходячи з цього, спробуємо надати певний абрис бінарної опозиції «здоров'я / хвороба» у межах некласичного мислення.

По-перше, необхідно вказати на релятивістський характер даної бінарної опозиції: «здоров'я» та «хвороба» більш не мають абсолютного та субстанціального характеру, вони залежать та визначають один одне. По-друге, включеність інтелектуальної діяльності до різноманітних практик, обумовлює різноманітність зв'язків між «здоров'ям» та «хворобою», а саме: один характер зв'язків на фізичному рівні, інші на душевному, духовному, економічному,

соціокультурному рівнях. Таким чином, дослідження хвороби та знаходження шляхів до одужання є складним і передбачає від лікаря багатогранної підготовки і синтетичного підходу до хворого. По-третє, включення бінарної опозиції «здоров'я / хвороба» у широкий соціальний контекст, зростання ролі економічної, конкурентоспроможної складової, породжує цілу індустрію ліків, яка має власні інтереси, пов'язані з виробництвом, просуванням, продажем товару. По-четверте, доктор і пацієнт є чимось єдиним і тому одужання залежить від їх сумісних зусиль.

У останній третині ХХ ст. у науці і культурі в цілому відбулись суттєві зміни, що призвели до виникнення постнекласичного типу мислення. Наведемо низку його суттєвих рис [74].

Перша – плюралістичне розуміння раціональності: поряд з суто раціональними набувають сили позараціональні і позанаукові шляхи пізнання. Друга – холістичне розуміння дійсності, що є характерним як для природничих, так і соціально-гуманітарних наук. Третя – поява складних систем, що знаходяться у самостійному сталому розвитку. Четверта – набування сили і значимості міждисциплінарних досліджень. П'ята – розуміння антропного характеру дійсності, артикуляція глибинного зв'язку між суб'єктом і об'єктом дослідження. Шоста – відмова від прагматичного відношення до світу. У цьому контексті відбувається артикуляція етичного виміру науки: вчений несе відповідальність за наукові здобутки і досягнення. Сьома – принципова зміна у характері наукової діяльності: відбулась революція у засобах отримання і зберігання знань. Спробуємо окреслити специфіку постнекласичного характеру бінарної опозиції «здоров'я / хвороба».

По-перше, у межах постнекласичного підходу проблематика «здоров'я» та «хвороби» здійснюється шляхом застосування не лише наукових, але й позанаукових засобів, традиційної та нетрадиційної медицини. Звідси, на мій погляд, витoki сучасного стану валеології і полеміки навколо неї. По-друге, цілісне охоплення проблематики, пов'язаної зі «здоров'ям» та «хворобою», а саме необхідність урахування не лише суто медичних, але й соціальних,

економічних, психологічних, фізичних та інших факторів, де одужання – комплексне використання медикаментозних та немедикаментозних, традиційних та нетрадиційних засобів. По-третє, розуміння бінарної опозиції «здоров'я / хвороба» як системи, що знаходиться у постійному розвитку: «хвороба» є своєрідним фактором пошуку її подолання, примушує до тотальної зміни образу життя. По-четверте, сучасний стан захворювання, а особливо феномен пандемії, потребує комплексної взаємодії лікарів-практиків, науковців, політиків, волонтерів тощо. По-п'яте, у зв'язку з глобалізацією світу, виникла необхідність нових вимог для усього людства. По-шосте, поява таких міждисциплінарних сфер як наукова етика, біоетика, медична етика, оскільки винаходи науковців можуть мати як еволюційний, так і руйнівний характер. У якості першого можна пригадати відкриття препаратів, що рятували життя людству (пеніцилін – О. Флемінг, інсулін – Фр. Бантинг і Дж. Маклеуд), а останнього – ті експерименти, які проводили деякі медики-науковці у концентраційних таборах (доктор Й. Менгеле, мікробіолог і генерал-лейтенант С. Ісїї). По-сьоме, неможливо уявити сучасну проблематику «здоров'я» та «хвороби» поза комп'ютерного забезпечення, Інтернету, соціальних мереж тощо. Це вносить певні корективи не лише у роль лікаря у сучасному світі, але й організації лікарських справ.

Таким чином, окреслені певні ознаки класичного, некласичного і постнекласичного розуміння бінарної опозиції «здоров'я / хвороба». Вони всі присутні у сучасному світі, але, безумовно, постнекласична складова превалює. Однак розглядання бінарної опозиції «здоров'я / хвороба» буде принципово неповним саме у філософсько-антропологічному ракурсі, якщо не торкнутись більш глибинного – екзистенціального – рівня. Дійсно, поза життям та смертю проблематики здоров'я та хвороби не існує. Звернемось до двох показових прикладів – кари Сократа та страждань Іова.

Діалог Платон «Федон» – один з самих проникливих, тут показуються обставини останніх часів життя і смерті Сократа. Один з його учнів Федон каже: «... коли я сидів у темниці з Сократом, мене охопило дивне почуття. Бо, хоч я

був присутній при смерті дорогої мені людини, мене не проймав жаль. Навіть більше, Сократ здавався мені щасливим, Ехекрате, про це свідчило й те, як він тримався, і те, що він говорив! Він умирав так мужньо й достойно, що мені здалося, начебто він і в Аїд іде не без божественної волі, і що там, в Аїді, буде щасливіший, ніж будь-хто інший» [62, с. 235]. Але тут виникає питання: Сократ помирав не від хвороби, а через судовий вирок, тоді чому ми звертаємось до цієї ситуації? Справа у тому, що Сократ розглядає смерть як одужання. Він аргументує свою позицію наступним чином.

Перш за все, «справжні філософи роздумують над явищем смерті, і взагалі смерть для них не така страшна, як для інших людей» [62, с. 244]. Далі, життя та смерть – бінарна структура. Сократ запитує Кебета: «чи має життя свою протилежність, як сон є протилежністю пильнування?» і Кебет відповідає: «Звичайно, має... Смерть» [62, с. 247]. А головне те, що «ці протилежності виникають одна з одною» [62, с. 248]. Сократ наполягає на тому, що після смерті він збирається відійти, «по-перше, до інших богів, мудрих і добрих, і, по-друге, до померлих, які куди кращі, ніж оці люди, що живуть тут, на Землі» [62, с. 239]. І нарешті, Сократ звертається до Крітона: «Крітоне, ми винні Асклепію півня. Тож віддайте його, не забудьте» [62, с. 292]. Як відомо, Асклепій – бог лікувального мистецтва і тоді смерть дійсно розуміється Сократом як акт одужання. У контексті взаємозв'язку проблематики здоров'я та хвороби із життям та смертю з Асклепієм пов'язана наступна історія. Відомо, що він навчився воскрешати людей зі смерті. І тоді бог смерті Танатос остався без справ. Він звернувся до Зевса з проханням відновити баланс життя та смерті і керманич Олімпу зробив це, поразив Асклепія блискавкою. Знаменитий посох Асклепія, обвитий змією символізує бінарність отрути та протиотрути. Тобто одне і те ж у нашому житті може бути отрутою та, навпаки, протиотрутою. Все залежить від того, як ми використовуємо ті чи інші засоби.

Що стосується християнській традиції, то тут звернемося до відомого персонажу Старого Завіту – багатостраждального Іова. Як для Сократа – кара через прийняття отрути – гранична ситуація, так і для Іова випробування з боку

сатани є також граничною ситуацією: «І відійшов сатана від лиця Господа й уразив Іова проказою лютою від підосви ноги його по саме тім'я його» [13, с. 550]. У цій ситуації жінка Іова пропонує йому похулити Бога та померти. На що Іов відповідає: «ти говориш як одна з безумних: невже добре ми будемо приймати від Бога, а лихого не будемо приймати?» [13, с. 550]. А далі до Іова приходять три його друга і намагаються йому співчувати. Іов же проклинає обставини своєї появи на світ: «згинь день, у який я народився, і ніч, у яку сказано: зачалася людина! [13, с. 550]. Один з друзів Вилдад савхеянин звертає увагу Іова на необхідність молитви до Бога. Іов з цим погоджується, але ставить граничне питання: «як виправдається людина перед Богом?» [13, с. 554]. Ситуація настільки є нестерпною, що Іов закликає: «Обридло душі моїй життя моє; віддамся суму моєму; буду говорити в скорботі душі моєї. Скажу Богу: не звинувачуй мене; оголоси мені, за що Ти зі мною борешся?» [13, с. 555]. Інший друг Іова Софар наамитянин наполягає на тому, що справжній промисел Божий не є відомим і тому необхідно багато терпіння і мудрості. І тут Іов також проявляє власну позицію: «Чи добре буде, коли Він випробує вас? Чи обманете Його, як обманують людину? Суворо покарає Він вас, хоч ви і приховано лицемірите» [13, с. 556]. Слова друзів викликають у Іова нестерпний біль, але він все одне намагається зберігати власну віру: «Відкупитель мій живий, і Він в останній день воскресить з пороку цю мою шкіру, що розпадається, і я у плоті моїй побачу Бога» [13, с. 560]. Граничні питання Іова призводять до того, що Господь вступає у діалог з Іовом та його друзями. І тоді коли Іов здійснює акт самозречення, Господь повертає йому здоров'я: «І повернув Господь втрату Іова, коли він помолився за друзів своїх; і дав Господь Іову вдвічі більше того, що він мав раніше» [13, с. 574].

Якщо спробувати охопити обидві ситуації – те, що сталось із Сократом та Іовом – то, безумовно, їх поєднує граничний характер. Це вже згадувалось, але хотілось би зосередитись на деяких нюансах.

По-перше, як відомо, за К. Ясперсом [101], гранична ситуація виникає коли є серйозна небезпека для життя і це є виходом у чисту екзистенцію. Тобто тяжке

випробування для людини є здатним як актуалізувати всі його здібності, так і навпаки привести до неврозів, панічного стану. І тут, дійсно, і кара Сократа, і хвороба Іова є для них такими важкими випробуваннями, які вони з мужністю та гідністю приймають.

По-друге, у випадку граничної ситуації варто казати про долю людини. Кара Сократа і хвороба Іова є їх долями. І вони ці долі приймають стоїчно. Відомо, що кара Сократа відбулась через три місяці після винесення судового вироку. За цей період багато чого змінилось. Ті, хто звинувачував Сократа, відмовлялись від цього. Друзі Сократа підкупали його охоронця. Але Сократ був непохитним: закон понад усе і тому Сократ мусить прийняти свою долю. Що стосується Іова, то його хвороба виникає несподівано. Це те, що не є логічним продовженням його попереднього життя, оскільки Іов був славетним у своїй праведності. І коли це сталося, його дружина пропонує йому проклясти Бога та померти. Але він відмовляється від цього, тому що все в руках Господа і якщо Бог дає людині випробування, людина повинна пройти це з гідністю.

По-третє, гранична ситуація здатна відкрити людині трансцендентний вимір його буття, тут людина безпосередньо стикається з божественним планом. Дійсно, і Сократ звертається до богів і особливо до Асклепія, і Іов також у своїх стражданнях звертається до Бога.

По-четверте, граничні ситуації Сократа та Іова розкривають різні актові стани, у яких вони перебувають. Сократ у першу чергу є філософом, кара актуалізує його раціональні здібності. Сократ намагається поміркувати над тим, що з ним відбувається і що його очікує після смерті. Іов був відомий як праведник, хвороба актуалізує молитовний стан його душі. У молитві до Бога він перетерплює свої страждання і за це Бог дає йому нагороду.

І нарешті, по-п'яте, що безпосередньо стосується бінарних опозицій «здоров'я / хвороба» та «життя / смерть». У випадку Сократа цей зв'язок встановлюється від бінарної опозиції «життя / смерть», оскільки саме вона актуалізує структуру «здоров'я / хвороба». Відомо, що у діалогах Платона Сократ по-різному визначає філософію: як стан бадьорості, що протилежний сну,

як мистецтво життя і як мистецтво смерті. Тут «здоров'я» пов'язано і з бадьорістю духа, і з гідним життям, і з гідним прийняттям смерті. Також і «хвороба» може мати відношення і до стану сну душі, і до негідного життя людини, і до негідної поведінки під час смерті. У випадку Іова, навпаки, цей зв'язок встановлює бінарна опозиція «здоров'я / хвороба», оскільки саме вона актуалізує опозицію «життя / смерть». Коли людина серйозно хворіє, це примушує її ставити граничні питання життя та смерті.

Залишилось зробити останній крок у цій частині роботи, а саме дати визначення пандемії у межах її філософсько-антропологічного підґрунтя. На підставі означеного вище, сформулюємо: пандемія з точки зору її філософсько-антропологічних витоків є, по-перше, катастрофічною радикалізацією бінарної опозиції «життя / смерть» через акцентуацію бінарної опозиції «здоров'я / хвороба» у стані хвороби, а по-друге, граничною ситуацією, для якої притаманні такі риси як доленосність, трансцендентність, актовість. Інакше кажучи, з філософсько-антропологічної точки зору пандемія є такою граничною ситуацією, яка через захворювання радикально ставить людину на межу життя та смерті, і виходячи з цього, по-перше, потребує від людини певних рішучих дій (актовість), по-друге, випробовує життєвий шлях людини (доленосність), по- третє, відкриває найвищі горизонти існування (трансцендентність). Уявляється, що в отриманому визначенні пандемії відбувається поворот від валюативної до рефлексивної соціальної філософії, оскільки тут йдеться про певні умови існування людини у межах такого явища як пандемія.

2.3 Цивілізаційне підґрунтя – бінарна опозиція «людство / довкілля»: пандемія у контексті сучасних глобальних процесів

Розгляд культурно-генетичних підвалин пандемії буде принципово неповним, якщо не торкнутись цивілізаційного підґрунтя, оскільки, саме наявність пандемії, з одного боку, підкреслює антропний або людиновимірний характер цього світу, а з іншого, вказує на певні особливості взаємодії людства з оточуючим світом. Тому у цьому підрозділі є важливим, по-перше, визначитись

зі змістовними межами цивілізаційного підґрунтя, по-друге, надати змістовну розмітку бінарної опозиції «людство / довкілля», по-третє, показати приклади різноманітних пандемій як таких, що виникають під час взаємодії людства та довкілля, по-четверте, артикулювати причини пандемій у сучасному світі, по-п'яте, надати розмітку капіталізму як цивілізаційному підґрунтю сучасних пандемій. Все позначене вище складає розмітку вирішення третього наукового завдання дисертації (у схематичному вигляді зміст підрозділу 2.3 відображений у додатку В).

Під цивілізаційним підґрунтям розуміється низка аспектів. По-перше, це – фіксація певної сукупності культурно-духовних та матеріально-технічних досягнень людства, на тлі яких відбуваються випадки пандемії. І тому, з одного боку, цивілізаційне тут не є чимось протилежним варварству (точка зору А. Фергюсона [81] та ін.), оскільки пандемія є тим, що супроводжує існування людства протягом всієї його історії. З іншого боку, у межах даного дослідження культурно-духовне та матеріально-технічне не відокремлюються і не протиставляються один одному на відміну від позиції О. Шпенглера [98]. Водночас, культурно-духовне та матеріально-технічне також не ототожнюються. Головним тут є розуміння тих обставин, що і культурно-духовне, і матеріально-технічне кожен по своєму мають певну значимість при розгляді феномена пандемії. По-друге, цивілізаційне підґрунтя – фіксація того боку буття, що не лише є протилежним світу природи, але й вступає з останнім завдяки своїй природі у певні стосунки, які визначаються, судячи з сучасних тенденцій, різноманітними стратегіями влади. Цивілізація є однією з форм панування над природою. Це – дуже важливий аспект, оскільки пандемія виникає як наслідок втручання людства у світ природи. По-третє, цивілізаційне підґрунтя – це фіксація певного рівня саморегуляції, самовиробництва, що багато у чому визначає специфіку пандемії в історії.

Розмова про цивілізаційне підґрунтя феномена пандемії також буде здійснюватись у межах структуралістської методології. Сміслоутворюючою віссю тут стає бінарна опозиція «людство / довкілля». Під людством розуміється

інтегрований антропний простір, що поєднує людей як істот, які здатні встановлювати між собою різноманітні зв'язки (соціальні, політичні, економічні, духовні тощо). В. Вернадський визначав людство як певне глобальне утворення і нову геологічну силу, що здатна перетворювати навколишнє середовище у переході від біосфери до ноосфери: «Людство закономірним рухом, що триває мільярд-другий років, з темпом, що постійно посилюється у своєму прояві, охоплює всю планету, виокремлюється, відходить від інших живих організмів як нова небувала геологічна сила... наукове знання, що має прояв геологічної сили, відбудовує ноосферу» [21, с. 252–253] (*переклад мій – В.Л.*). Безумовно, неможливо не погодитись із В. Вернадським, але уявляється, що розуміння людства як саме геологічної сили пов'язано із максимою пошуку нової наукової термінології, що має здатність відобразити сучасний стан існування людства у взаємозв'язку з навколишнім середовищем. Тому зазначимо людство як активну динамічну соціокультурну і матеріально-технічну силу, яка перетворює оточуючий світ і панує над ним.

Що стосується довкілля, це те, що має природне походження та протистоїть штучному характеру людської діяльності. Довкілля є біосферою, що охоплює частини атмосфери, гідросфери, літосфери, пронизані живою речовиною і має межі зіткнення з людством. Саме на це звертав увагу В. Вернадський у своєму науковому нарисі «Біосфера у космосі» [21, с. 35–82]. На його думку, по-перше, на Землі і у всесвіті немає жодних слідів абіогенезу або виникнення життя як перетворення неживої природи у живу, по-друге, на Землі і у всесвіті відсутні азойні (позбавлені життя) епохи, по-третє, сучасна жива речовина генетично пов'язана з живою речовиною минулого, по-четверте, склад живої речовини є достатньо константним, по-п'яте, наявність живої речовини в атмосфері, гідросфері, літосфері показує віталістську єдність світу. При цьому, «характерною властивістю живої речовини є його мінливість, її здатність пристосовуватись до умов зовнішнього середовища. Завдяки цієї здатності живі організми можуть протягом небагатьох поколінь пристосовуватись до життя за таких умов, які для минулих поколінь були б

згубними» [21, с. 134] (*переклад мій – В.Л.*). Епідемії і пандемії – малярії, туберкульозу, чуми, холери, натуральної віспи тощо – неминучі супутники людства протягом всієї його історії, певні ознаки становлення самого людства у взаємозв'язку з навколишнім середовищем. Наведемо деякі приклади.

Малярія або болотна лихоманка відома вже понад 4000 р. Спогади про малярію, як відмічають дослідники, зустрічаються у давньогрецьких, давньоіндійських, давньоєгипетських, давньокитайських текстах. На початок ХХІ ст. захворювання на малярію становить біля півмільярда випадків на рік, з них біля трьох мільйонів завершується летальним результатом. Малярія – трансмісивне захворювання: вона передається внаслідок взаємодії людей з переносниками. Такими переносниками є самки малярійних комах, які під час укусу впроваджують в організм людини плазмодій – одноклітинний організм – вірус, який ініціює в організмі людини хворобу (як відомо, за відкриття плазмодію французький вчений-фізіолог Ш.Л.А. Лаверан був нагороджений у 1907 р. Нобелівською премією). Справа у тому, що саме його наявність в людині стимулює викид тих речовин, які є привабливими для комах і це необхідно для їх подальшого розмноження. Тобто, те, що для малярійних комах є умовою продовження існування, для людства стає витком серйозної хвороби і погибелі. В Україні, як свідчать публічні дані, у 2016 р. було зареєстровано сорок три завезених випадків малярії, один пацієнт помер, а у 2017 р. – двадцять дев'ять випадків завезеної малярії, з них три випадки завершилися летальним результатом [36]. У цілому, як зазначає головний інфекціоніст МОЗУ О. Голубовська в Україні вмирає кожний десятий із зареєстрованих хворих [27].

Туберкульоз наносив шкоди людству також протягом всієї історії. Фахівці виявили наявність туберкульозу у єгипетських мумій. З ХVІІ ст. туберкульоз у Європі був відомий як Велика біла чума, що знищила кожен сьому людину протягом двохсот років. Туберкульоз був постійною проблемою колоніальної Америки. В Україні туберкульоз – національна проблема, оскільки сьогодні вона є важкокерованою. За даними інтернет-видавництва «Укрінформ» з 2009 р. кількість виявлених хворих із мультирезистентним туберкульозом зросла більше

ніж вдвічі: з 482 осіб до 8440 у 2015 р. В 2014 р. Україна увійшла до п'ятірки країн із найбільшим тягарем мультирезистентного туберкульозу [37]. За даними інформаційної агенції «Уніан» понад сімдесяти відсотків хворих на туберкульоз в Україні – особи працездатного віку [65] і це дуже небезпечна річ як у внутрішньому просторі України, так і на зовнішніх рубежах, враховуючи відкриття «безвізу» для країни і масовий відтік працездатних українців закордон. Туберкульоз також виникає внаслідок взаємодії людей та навколишнього середовища. Головним шляхом передачі туберкульозу є повітряно-крапельний, тому що його збудником є облігаторний аероб – грамо-позитивна кислотостійка мікробактерія або паличка Коха (за її відкриття мікробіолог Р. Кох у 1905 р. отримав Нобелівську премію).

Поліомієліт постійно супроводжував людство протягом тисячоліть. Згідно статистики у 1952 р. у США зареєстровано 58000 випадків захворювання на поліомієліт, з них третина пацієнтів була паралізована, а понад 3000 померло. В Україні у 2015 р. зафіксовано два випадки поліомієліту, виявилось, що на 2014 р. вакциновано від цієї хвороби лише п'ятдесят відсотків дітей, що є дуже низьким показником [73]. Джерелом інфекції є поліовірус (за його знайдення К. Ландштайнер отримав Нобелівську премію у 1930 р.), що передається повітряно-крапельним або фекально-оральним шляхами.

Три великі пандемії чуми. Перша відбулась у столітній період, деє з 540 р. н.е. по 640 р. н.е. Так звана Юстиніанова чума, від якої загинуло понад 150 млн. чоловік, а все населення земної кулі не перевищувало 400–450 млн. Друга пандемія чуми відбулась у XIV ст., відома як Чорна смерть або бубонна чума, яка виникла у пустелі Гобі і з полчищами Золотої Орди була розповсюджена за 10 років, в наслідок чого Європа втратила до сорока відсотків населення, а у Китаї та Індії вимерли сотні населених пунктів. Третя пандемія почалась у 1855 р. і на початок XX ст. унесла життя біля 20 млн. чоловік. Чума є зоонозною природно-осередковою бактеріальною інфекційною хворобою, яка передається трансмісивним, контактним, повітряно-крапельним, аліментарним шляхами. Її збудник – невелика паличкоподібна бактерія овоїдної форми, яка є дуже стійкою

у навколишньому середовищі, резистентною до низьких температур. Переносниками інфекції є гризуни (миші, зайці, піщанки, полівки тощо), хижаки (собаки, коти, лисиці тощо), нехижі тварини (верблюди, сайгаки тощо). В Україні влітку 2017 р. зафіксовані кількість випадків чуми свиней, внаслідок чого, за даними видання «Експрес.UA» у дванадцяти населених пунктах шості областей оголошений стан карантину [93].

У 1816 р. почалась перша пандемія холери (Бангладеш), її наслідок – тисячі військовослужбовців Британії, мільйони індусів, понад ста тисяч жителів острова Ява. У середині XIX ст. друга хвиля холери, яка вбиває у Російській імперії мільйон чоловік, а у Європі біля півтора мільйона. Третя хвиля холери почалась у період Першої світової війни і до 1923 р. вона вб'є 10 мільйонів чоловік. Як відомо, вібріон холери народився в організмах тварин. Його носії – крихітні ракоподібні веслоногі, що відносяться до зоопланктону. Тобто носії холери не мають можливості самостійно переміщатись, вони пересуваються разом з водними масами. У симбіозі зоопланктону та холерного вібріону останній виконує важливу екологічну функцію – він переробляє понад дев'яносто відсотків хітинового сміття, який зоопланктон залишає на морському дні. Без цієї функції холерного вібріону у світовому океані останній був давно позбавленим вуглецю та азоту. Але з другої половини XVIII ст. починається масова зустріч холерного вібріону з людськими організмами. Завдяки Ост-Індійській компанії менш ніж за сто років було засвоєно до дев'яноста відсотків великих болотистих лісів Сундарбану (дельта річки Ганг в Індії і Бангладеш), які були насичені зоопланктоном і холерним вібріоном. За даними телеканалу ICTV у серпні 2017 р. у Миколаєві у річки Інгул був виявлений збудник холери [90].

Перші епідемії віспи зафіксовані в Азії (IV–VIII в. н.е.). Їх наслідком було знищення четверті населення Китаю і Кореї, сорока відсотків населення Японії. У XVII–XVIII ст. Європа та Російська імперія втрачали понад півтора мільйона чоловік щорічно. У XX ст. віспа знищила близько 400 мільйонів чоловік. І ще один історичний приклад стосується іспанського грипу, що виник у 1918 р. в Іспанії, де у травні спостерігалось біля 9 мільйонів хворих. Технічний прогрес

сприяв швидкому розповсюдженню грипу і за тридцять тижнів вимерло більш 35 млн. чоловік. Взагалі третина населення планети хворіла «іспанкою», а загинуло від 60 до 10 млн. чоловік. Джерелом натуральної віспи є антропонозний вірус. На відміну від зоонозного, цей вірус здатний паразитувати у природних умовах лише в організмі людини. Вірус розповсюджується повітряно-крапельним або контактним шляхами.

Людство, з одного боку, завдяки розвитку технологій, навчилось протидіяти традиційним епідеміям та пандеміям, а з іншого, у сучасному світі спостерігаються нові хвороби. Американський демограф і епідеміолог А. Омран висунув ідею «епідеміологічного переходу» (epidemiologic transition) [107], згідно якої зростання добробуту не долає, а змінює характер хвороб, що завдають суспільству поразки. Епідеміологічний перехід передбачає чотири стадії: зменшення смертності від найбільш небезпечних інфекційних захворювань (чума, холера, віспа); зменшення смертності від туберкульозу і шлунково-кишкових захворювань; поліпшення умов праці, побуту населення і пропаганда здорового образу життя; зменшення смертності серед дітей та людей похилого віку. Але, як виявилось, на зміну інфекційним захворюванням приходять хвороби, пов'язані із сидячим образом життя. Здавалося б, людство вступило у постінфекційну епоху, але саме тут виникають нові інфекційні захворювання: СНІД, лихоманка Західного Нілу, атипова пневмонія, лихоманка Ебола, пташиний грип тощо.

СНІД був діагностований на початку 80-р. XX ст. СНІД є кінцевою стадією розвитку дій вірусу імунодефіциту людини (ВІЛ). Останній був відкритий французькими вченими Л. Монтаньє і Ф. Барр-Сінуссі, які у 2008 р. отримали Нобелівську премію. Згідно статистики на земній кулі більш 60 млн. людей ВІЛ-інфіковані, з них 25 млн. померли, а 35 млн. є носіями ВІЛ-інфекції. За даними Фонду Анти-СНІД Олени Пінчук з 1987 р. в Україні зареєстровано 304 914 випадків СНІДу [71]. Найбільш небезпечними регіонами є Дніпропетровська, Донецька, Київська, Миколаївська, Одеська області. Імовірним джерелом

виникнення ВІЛ-інфекції є вірус імунодефіциту мавп (шимпанзе і мангабі), що був незалежно переданий людям.

Лихоманка Західного Нилу виявлена у 1937 р. в Уганді, але найбільшої сили набула наприкінці 90-х рр. XX ст. (Ізраїль, Єгипет, Франція, Індія, Індонезія, південні регіони колишнього СРСР). Переносниками вірусу є комахи, кліщі, гризуни. В Україні лихоманка Західного Нилу виявлена у 2013 р. у Львівській і Житомирській областях [79].

Атипова пневмонія (SARS) – хвороба, яка була на початку XXI ст. розповсюджена в країнах Південно-Східної Азії. Вона являє собою інфекційну поразку легенів. Джерелом хвороби є так звані атипові збудники – хламідіфіли, мікоплазми, легіонели тощо, а переносниками з'явилися летючі миші. Спалахи захворювання спостерігались у тих місцях, де ці тварини вживались місцевим населенням в їжу (Китай, Гонконг, В'єтнам, Малайзія, Таїланд тощо). В Україні йдеться про загрозу появи атипової пневмонії і шанси цієї загрози зростають при наданні безвізового режиму, можливістю українців подорожувати світом.

Лихоманка Ебола була виявлена вперше у 1976 р. у селищах Центральної і Східної Африки. У XXI ст. крупна епідемія лихоманки Ебола виникла у 2014 р. у Західній Африці. У тому же році вона визнана Всесвітньою організацією охорони здоров'я загрозою всесвітнього масштабу. Лихоманка Ебола – хвороба зоонозного походження: вірус Ебола передається від диких тварин (летючі миші, лісні антилопи, мавпи, гризуни тощо). На сьогодні в Україні відсутні діагностика і лікування лихоманки Ебола. Про це казала 17 жовтня 2014 р. керівник відділу респіраторних та інших вірусних інфекцій Інституту епідеміології НАН України А. Мироненко [58]. Серед українців до групи ризику входять ті, хто, по-перше, відвідують Африку, по-друге, контактують з людьми, які є носіями цієї хвороби.

Пташиний грип відомий з 70-х рр. XIX ст., коли ветеринар Е. Перончіто у 1878 р. його описав і дав назву курячий тиф. У другій половині XX ст. хвороба отримала розповсюдження як епізоотія або епідемія тварин. Сама назва «пташиний грип» вказує на зоонозну основу цієї хвороби. Перші захворювання людей зареєстровано в Гонконзі у 1997 р. під час спалаху грипу серед домашніх

птахів. У 2013 р. випадки зараження людей пташиним грипом виявлені у Китаї. В Україні випадок пташиного грипу був зареєстрований у 2016 р. (сіло Новоолександрівка Херсонської області) [24].

Усі наведені вище випадки і факти свідчать про те, що епідемії і пандемії виникають внаслідок взаємодії людства та довкілля. Тепер від фактичного матеріалу перейдемо до аналітичного: яким чином бачаться причини сучасних пандемій? Звернемось до ґрунтовного дослідження С. Шах «Пандемія: історія смертельних вірусів» [95]. Попередній аналіз показує, що дослідниця виділяє шість причин пандемій у сучасному світі.

Першою причиною С. Шах вважає виникнення у XIX ст. нової транспортної системи у світі, яка включає морські, залізничні, повітряні перевезення. Наприклад, нові водні канали, швидкохідні пароплави стали найкращою транзитною системою для виходу холерного вібріону на міжнародну арену. С. Шах наводить приклад з Д. Брокманном, вченим, який склав карту пандемії грипу. Спочатку карта була хаотичною і безформною, а коли він наніс місця пандемії на карту авіасполучень, одразу виникла визначеність. І тому, на думку Д. Брокманна, транспортне сполучення визначає характер пандемій значно більшою мірою, ніж фізична географія [95, с. 30–31]. Статистичні дані свідчать, що загальна протяжність всіх видів транспорту, за винятком морського, встановлює більш 32 млн. км. Це у 740 разів перевищує довжину екватора та у 80 разів відстань між Землею та Луною [25, с. 171]. У цьому ж контексті транспортно-географічне положення України має власні особливості: по-перше, це високий рівень індексу розташування у системі топологічних відстаней між країнами Європи (тут Україна поступає першістю лише Німеччині та Росії), по-друге, розташування України на перехресті залізничних, автомобільних, трубопровідних, повітряних трас із сходу до заходу та півночі до півдня є дуже вигідним та перспективним з точки зору міжнародних транспортно-економічних зв'язків [25, с. 173]. Але такі вигідні зв'язки роблять Україну вразливою з точки зору загрози епідемій та пандемій.

Друга причина пандемій – перенаселеність. На думку С. Шах, проблема не стільки у відходах, скільки у перенаселеності. Звідси, бруд виступає лише симптомом, а справжніми причинами є розмір і щільність людського населення та поголів'я тварин. Перенаселення, як вважає С. Шах, задає пандеміям три переваги: збільшення швидкості розповсюдження, виникнення довговічного «паливного ресурсу для епідемій, підвищення смертоносності патогенів» [95, с. 62]. На підтвердження думки С. Шах звернемось до тих статистичних даних, які надає Фонд ООН у галузі народонаселення (UNFPA) [114]. Темпи росту населення починають збільшуватись з XVII–XVIII ст. Зростання промислового сектору, сільського господарства, успіхи медицини тощо – обставини, що вплинули на чисельний склад населення. З 1500 по 1900 рр. населення Землі збільшилось у чотири рази. Одного мільярду населення земної кулі досягло приблизно у 1820 р. Через 107 років у 1927 р. – 2 млрд. Через 53 роки у 1959 р. – 3 млрд. Через 15 років у 1974 р. – 4 млрд. Через 13 років у 1987 р. – 5 млрд. У кінці 2011 р. – 7 млрд. В останньому докладі Департаменту з економічних та соціальних питань йдеться про те, що до 2030 р. населення Землі збільшиться ще на один мільярд. Спостерігається наступний демографічний прогноз: 2030 р. – 8,6 млрд., 2050 р. – 9,8 млрд., 2100 р. – 11,2 млрд. [116, с. 1].

Третя причина – урбанізація. Наприклад, у 1832 р. у США виникла епідемія холери і вона ніколи не змогла б відновитись, якщо б протягом наступних сімнадцяти років не відбувся гігантський урбаністичний експеримент. З 1830 по 1860 рр. міське населення США збільшилось більш ніж 500 % і темпи росту міського населення були у три рази швидше, ніж зростання населення країні у цілому [95, с. 57]. У 1849 р. холера повернулась у Нью-Йорк [95, с. 60].

Четверта причина – соціальна взаємодія. С. Шах наводить приклад погребального ритуалу народу ачолі Уганди, під час якого родина здійснює омивання тіла, а всі інші стурбовані ритуально торкаються до обличчя мерця. Подібні ритуали з великою часткою вірогідності відіграли значну роль у розповсюдженні західноафриканської епідемії Еболи у 2014 р. [95, с. 63].

П'ята причина – масовість. На думку С. Шах роль натовпу можна показати на прикладі грипу: в останні роки наявність величних натовпів людей і тварин створює масу нових, більш вірулентних штамів [95, с. 64]. Справа у тому, що домашня птиця на відміну від дикої не має імунітету до вірусу грипу. Тобто, патоген вільно відтворюється в організмі домашніх тварин і еволюціонує у нові смертоносні штами. Пташиний грип був завезений у Таїланд, Індонезію, Малайзію, Камбоджу завдяки Міжнародній торгівлі птицею, а на Близький Схід та Європу він попав завдяки перелітним птахам. Теж стосується і свинячого грипу. З 2011 по 2012 рр. цим видом грипу була заражена 321 людина. Мабуть це і невелике число, але відбулось найстрашніше – вірус подолав міжвидовий бар'єр і став здатним відтворюватись в людському організмі [95, с. 69]. Складність у тому, що подолання міжвидового бар'єру – лише перша половина його складного шляху. А ось друга половина залежить від реакції суспільства, оскільки саме під час цієї другої половини вірус з'являється подібно цунамі і застигає зненацька. Але найбільш показною тут є епідемія грипу, що виникла у 1918 р. Вірус грипу H1N1 набув вірулентності в умовах надзвичайної скупченості під час окопної війни у Першу світову. У цілому від цього вірусу загинуло більш 40 млн. людей.

Шостою причиною виникнення пандемії С. Шах називає корупцію. На її думку, пандемія виникає не лише завдяки агресивним діям вірусів, а тому, що їм забезпечені широкі можливості для розповсюдження. І це відбувається, коли значна кількість людей ставить особистісні інтереси вище суспільних [95, с. 72]. У якості прикладу С. Шах знову приводить ситуацію з епідемією холери у Нью-Йорку в ХІХ ст., коли, по-перше, здійсненню проекту очищення води завадили інтереси тих приватних підприємців, які рвалися до багатства і влади, а по-друге, на превеликий жаль були відсутні узгоджені зусилля з її подолання. С. Шах відмічає ті обставини, що ХІХ ст. вважалось епохою дикого капіталізму, але ця дикість продовжує існувати у нових формах, до яких причетні, на її думку, приватні корпорації, що мають транснаціональний характер. На 2016 р. один відсоток найбагатших людей світу володіє більшою половиною сукупного

багатства планети, а із ста найбільших економік світу, державами є сорок дев'ять, а п'ятдесят одна – приватні транснаціональні корпорації [95, с. 80–81].

Наведені С. Шах шість причин виникнення епідемій і пандемій – транспортна система, перенаселеність, урбанізація, соціальна взаємодія, масовість, корупція – потребують певного доповнення. Справа у тому, що перелічені С. Шах причини саме з соціально-філософської точки зору повинні бути вписані у більш фундаментальні процеси, які відбуваються у сучасному світі. Спробуємо артикулювати більш глибинні цивілізаційні підґрунтя виникнення і існування пандемій на сучасному етапі.

У якості такого фундаментального цивілізаційного підґрунтя сучасних пандемій назовемо капіталізм, як складний соціально-економічний, соціально-політичний, соціокультурний феномен, виникнення якого історично пов'язано з епохою модерну з її індустріальними, секулярними, урбанізаційними, антропоцентричними та іншими процесами. Наведемо деякі фактори, усвідомлюючи всю складність проблемного поля, до якого торкаємось. По-перше, виділимо економічний фактор. Згідно марксизму, капіталізм – суспільно-економічна формація, яка історично виникає під час Відродження (комерційна революція XV ст. з її первісним нагромадженням капіталу, мануфактурне виробництво у XVI ст.), продовжується у Новий час (соціальна стратифікація XVII ст., промислова або індустріальна революція XVIII–XIX ст.), набуває розвитку в сучасності і описується через наступні поняття: ринкова економіка, приватна власність, свобода підприємництва, конкуренція, юридична рівність, прибуток, конфлікт між власниками засобів виробництва (капіталісти) та власниками робочої сили (пролетаріат). Капіталізм саме як економічна система, з часів опису К. Марксом [56], зазнав суттєвих змін, де ключовими віхами є індустріальний капіталізм, постіндустріальний капіталізм, корпоратократія.

Саме на індустріальній стадії капіталізму відбувається максимальне втручання людства у довкілля, оскільки основа індустріального капіталізму – промислова революція XVIII ст. (текстильна промисловість, паровий двигун, металургія, машинобудування тощо). Звідси і урбанізація, і розвиток

транспортної системи, про що йдеться у С. Шах [95], є наслідками такої суттєвої зміни справ.

Постіндустріальний капіталізм поглиблює це втручання шляхом розвитку інноваційного сектору економіки, відкриттям інформаційної, віртуальної складової. Завдяки цьому зазнало змін не лише поняття капіталу (з матеріально-технічного і грошового до людського, символічного, соціального), але й у межах нашого дослідження – саме поняття вірусу: поряд з його традиційним медично-біологічним розумінням, з'явилося його дігитальне або цифрове тлумачення: шкідник, знищувач, хробак, жарт. 11 листопада 1983 р. створений перший комп'ютерний вірус, а серед найбільш відомих: Morris (1988), CIH (2000), ILOVEYOU (2000), Code Red (2001), Blaster (2003), Slammer (2003), Storm Worm (2007), Conficker (2008), WannaCry (2017).

Поява у кінці XX – початку XXI ст. корпоратократії як певної форми політичної системи, де влада здійснюється завдяки могутнім і багатим корпораціям, веде до нових суттєвих змін у геополітичному і економічному розкладі сучасного світу і як наслідок до нових обривів взаємодії людини і світу. Вище згадувались дані, які приводить С. Шах відносно транснаціональних корпорацій (один відсоток людей володіє більшою половиною сукупного багатства планети, а зі ста найбільших економік світу, п'ятдесят одна – приватні транснаціональні корпорації). Згідно магістральної концепції неолібералізму, вільний зовнішньоторговельний ринковий обмін і виробництво здатні покращити життя людей. Але, як переконливо показують К. Вернер і Г. Вайс [22], останні десятиріччя навпаки спостерігається зростання бідності. Автори наводять такі приклади: відстань між найбільш багатими та найбільш бідними частинами людства за останні тридцять років зросла вдвічі; у 1960 р. матеріальний стан найбільш багатих двадцяти відсотків у тридцять разів перевищував сукупний економічний потенціал двадцяти найбідніших, а у 1999 р. ця відстань була вже сімдесят восьмикратною; становище трьохсот шістдесяти доларових мільярдерів є рівним становищу двох с половиною мільярдів найбільш бідних, які складають половину населення людства; капітал Б. Гейтса дорівнюється капіталу тридцяти

однієї країни з числа найбідніших; якщо у 1999 р. валовий національний продукт Австрії опереджав оборотний капітал найкрупніших світових концернів, то у 2001 р. він вже уступав таким транснаціональним корпораціям, як Wal-Mart і ExxonMobil [22, с. 22]. Вже не секрет, що міжнародні фармацевтичні концерни зловживають довірою пацієнтів з Африки під час тестування нових медикаментів. А головне те, що здоров'я людей з'являється у найкращому випадку на другому місці після жаги мільярдних прибутків.

Другий фактор – праксеологічний. Капіталізм, як показує М. Вебер [20], є специфічним засобом взаємодії і освоєння світу, що на відміну від традиціоналізму, який апелює до трансцендентного, до традиції, розкривається через такі поняття, як сцієнтизм, раціональність, системність, індивідуалізм, розподіл і координація праці, змагання, дисципліна, інноваційність, цілеспрямованість тощо. Саме з праксеологічної точки зору капіталізм є таким, що його існування спрямоване екстенсивно, тобто йому постійно потрібні нові території, нові ринки, інакше кажучи, нові сфери впливу. Зараз відбувається величезна війна за контроль над довкіллям, а саме над різноманітними корисними копалинами (газ, нафта, уранові руди, колтан тощо).

І тут зустрічаємось з двома протилежними точками зору. З одного боку, позиція згідно якої капіталіст заради високих прибутків може піти на будь-який злочин (Т.Д. Даннінг, К. Маркс тощо), а з іншого, позиція, згідно якої стремління до прибутку, наживи, грошової вигоди будь-якою ціною не є суттєвими рисами капіталізму (М. Вебер). Дослідники К. Вернер і Г. Вайс у своєму дослідженні «Чорна книга корпорацій» наводять низку прикладів. Німецькі фірми «Shaper & Brümer», «Madaus» замовчують, як у своїх супроводжувальних інформаційних вкладках, так і в інформації для лікарів-спеціалістів побічні дії препаратів, які мають для пацієнтів смертельну загрозу [22, с. 92]. На початку 2001 р. в ЮАР розпочався суд, де позивачами були міжнародні фармакологічні концерни, а відповідачем – уряд ЮАР, який прийняв закон про випуск дешевих препаратів проти СНІДу, оскільки ЮАР – країна з найвищим у світі показником ВІЛ-інфікованих. У квітні 2001 р. судова справа була припинена позивачами,

оскільки вона наносила шкоду репутації фармакологічних концернів [22, с. 116]. Крім того, у середині 90-х рр. в Азії і Африці проведені 15 досліджень, у яких тисячі ВІЛ-інфікованих матерів отримали замість ефективних ліків плацебо, в Уганді у хворих на туберкульоз вилучались зі схеми лікування необхідні антибіотики, у Китаї медики-вчені інфікували хворих на СНІД вірусом малярії, щоб дослідити її вплив на інфікованих [22, с. 118–119]. Ось чому постнекласичний стан науки вимагає етичної відповідальності вченого взагалі, і вченого-медика зокрема.

Третій фактор – духовно-ідеологічний. І тут спостерігаємо низку нюансів. По-перше, релігійним витоком капіталізму є протестантизм. Відомий легендарний вислів М. Лютера під час рейхстагу у Вормсі – *Hier stehe ich, ich kann nicht anders* – На тому стою і не можу інакше – духовне підґрунтя новоєвропейського індивідуалізму і суб'єктивізму. На думку В. Дільтея, саме у постаті М. Лютера виник зовсім новий образ людини, якого ще не було у Середньовіччі. Це людина, яка здатна на повноту самотійної духовної, моральної, інтелектуальної відповідальності. М. Вебер у праці «Протестантська етика і дух капіталізму» відмічає: «Марним, а потенційно навіть і шкідливим заняттям є також і споглядання, в усякому разі коли ним займаються на шкоду професійній діяльності. Бо споглядання менш бажане Богові, аніж активне виконання Його волі у рамках своєї професії. До того ж для такого роду занять існує неділя; люди ж, бездіяльні у своїй професії, не знаходять... часу навіть для Бога, коли настає година Його» [20, с. 164]. А праця, як відомо, завжди розглядалась як певний вид аскетизму. Тому цей аскетичний за своєю суттю протестантський імператив праксеологічного відношення до світу дає поштовх активності, дієвості, екстенсивності та авантюризму капіталізму.

По-друге, ідеологічним підґрунтям капіталізму є ліберальна-демократична установка, яка, безумовно, з XVIII ст. набула значних трансформацій. Стрижень ліберальних цінностей – ідея невідчужуваних прав людини на життя, свободу, приватну власність, триєдність яких складають основу індивідуальної свободи як умови для самореалізації окремої особистості. Атомістичне розуміння

суспільства як сукупності автономних особистостей у межах лібералізму дає уявлення про плюралізм існування (різноманітність особистостей, соціальних класів, етнічних культур, релігійних конфесій, політичних партій тощо), а останній веде до визнання вільного ринку, вільної конкуренції, відокремлення держави та громадянського суспільства тощо. Демократична установка доповнює ліберальну комплементарністю: а) негативної свободи (свобода однієї людини закінчується там, де починається свобода іншої людини, згідно І. Канту) та позитивної свободи як можливості реалізовувати свій власний потенціал; б) класичного індивідуалізму з його ідеєю природної рівності і свобод та нового індивідуалізму, де, навпаки, нерівність виступає умовою різноманітних свобод; с) ринкових відносин та їх державного регулювання, що збільшило повноваження виконавчої влади за рахунок законодавчої.

По-третє, на думку В. Беньяміна, капіталізм як такий є різновидом релігії, оскільки за своєю суттю він спрямований на визволення від турбот, мук, занепокоєння [12, с. 100]. В. Беньямін наводить чотири ознаки капіталізму як релігійної системи. Перша – капіталізм виступає певною релігією культу, де теоретична частина підпорядковується практичній. Друга – капіталізм є здійсненням певного культу і тут суттєвою рисою є перманентна тривалість культу. Третя – відчуття провини, що породжує капіталізм і надає провині універсального характеру, тобто розповсюджує її і на теологічну, і на антропологічну сфери. Четверта – Надлюдина виступає ідеалом і богом для капіталізму як релігії [12, с. 100–101].

Четвертий фактор – екстенсiональний. Використання цього поняття обумовлено його змістом, латинське слово *extentio* перекладається не лише як протяжність, простір, але й розповсюдження. Йдеться про те, що з капіталізмом безпосередньо пов'язаний такий феномен як глобалізація і тут лише позначимо деякі моменти. Глобалізація пов'язана з всесвітніми процесами економічної, політичної, культурної інтеграції, що веде до уніфікації різноманітних боків життя. Швидкий розвиток водних, залізничних, повітряних шляхів сполучення, міжнародного телефонного зв'язку, а потім відкриття інтерактивного простору

призвело до суттєвих змін в політиці, економіці, культурі в цілому. Після Другої світової війни соціально-політичними і економічними віхами тут стали Генеральна угода з тарифів і торгівлі (1947 р.), «Раунд Кеннеді» (1964–1967 рр.), Маастрихтський договір (1992 р.), Всесвітня торгова організація (1995 р.). І таким чином, у глобалізованому світі виникають певні центри управління (ООН, ВТО, ЄС, МВФ, Світовий Банк, НАТО тощо), які висувають в авангард світового економічного і політичного життя різноманітні транснаціональні корпорації. На сьогоднішній день транснаціональні корпорації контролюють до дев'яноста відсотків вивозу капіталу, їх доля у торгівлі високими технологіями більш вісімдесяти відсотків, валютні резерви перевищують у п'ять–шість разів резерви центральних банків всіх країн світу [35; 43; 61].

Водночас з доцентровими процесами глобалізації відбуваються протилежні відцентрові процеси. Тут можна виділити три пов'язані між собою види процесів. Перший вид – процеси регіоналізації, де відбуваються перерозподіл владних компетенцій з державного на регіональний рівні (наприклад, концепція «Європи регіонів» у межах Європейського Союзу). Другий вид – процеси глокалізації, де на фоні уніфікації, зникнення відмінностей відбувається збереження та посилення місцевих особливостей, загострення інтересу до локальних особливостей. Третій вид – антиглобалістські або альтермондіалістські процеси, які мають власну спрямованість проти домінування у політико-економічній сфері транснаціональних корпорацій. Останній вид процесів пов'язаний з тою тенденцією у сучасному світі зростання прірви між бідними та багатими.

Якщо пригадати ідею С. Шах про масовість як одну з причин пандемій [95, с. 64], то, на мій погляд, масовість можна розглядати у контексті глобальних уніфікаційних процесів сучасності. Більш того, масовість, про яку пише С. Шах, є проявом концепції «масового суспільства», що виникло внаслідок різноманітних модернізаційних процесів у світі (Х. Ортега-і-Гассет, К. Маннгейм, Т. Адорно, М. Горькаймер, Г. Маркузе, Д. Белл, Е. Шілз та ін.). Х. Ортега-і-Гассет відмічає, що натовп є головним персонажем сучасності і тому

немає більш солістів, є лише один хор [60, с. 19]. Дві риси масової людини: перша – безперешкодне зростання життєвих запитів, нестримна експансія власної натури, а друга – вроджена невдячність до того, що спроможне полегшити його життя [60, с. 56]. Ці обидві риси, на думку, Х. Ортеги-і-Гассета характеризують душевний склад людини маси як розпещеної дитини. Іспанський філософ у повстанні мас бачить дві можливості. Перша відкриває шлях до нової небувалої організації людства, а друга веде до катастрофи. Що стосується останнього шляху, то він безпосередньо має відношення до феномену пандемій.

Ще один момент, на який потрібно звернути увагу саме у межах екстенсiонального фактору капіталізму і його глобалістського виміру, це – глобальні проблеми людства. Починаючи з 70-х рр. ХХ ст. відтворюється те, що можна назвати філософією глобальних проблем (В. Вернадський, Б. Гаврилишин, К. Лоренц, А. Печчеї, П. Сорокін, Д. Белл тощо). Необхідно відмітити, що існують різноманітні підходи і класифікації глобальних проблем людства, але всі вони безпосередньо розгортаються за віссю «людство / довкілля». Якщо візьмемо за точку відліку дисциплінарний підхід, то глобальні проблеми людства класифікують наступним чином: 1) екологічні проблеми (озонові діри, регулювання промислових викидів, руйнування екосистеми, геота геліоактивність тощо); 2) економічні проблеми (вичерпання факторів виробництва, світове господарство, сталий розвиток, ресурсний потенціал цивілізації тощо); 3) енергетичні проблеми (безпека АЕС, відкриття і засвоєння нових екологічно чистих форм енергії тощо); 4) космічні проблеми (забруднення космосу, ноосферо-космічна цивілізація тощо); 5) військові проблеми (атомні технології, хімічна, біологічна, психотропна зброя тощо); 6) природні проблеми (межі розуміння природи); 7) політичні проблеми (гармонізація національних та міжнародних питань, уніфікація господарського законодавства тощо); 8) промислові проблеми (постіндустріальна модель розвитку); 9) демографічні проблеми (перенаселення); 10) технологічні проблеми (машинна ера); 11) медичні проблеми (старіння людини, СНІД, загрози появи старих та нових

епідемії і пандемії). Як бачимо, епідемії і пандемії також входять до списку глобальних проблем людства.

І нарешті, п'ятий фактор капіталізму у контексті розуміння цивілізаційного підґрунтя – кратологічний. Справа в тому, що само поняття капіталу пов'язано з ідеєю влади. В англійській мові синонімами слова «capital» є «chief» (голова, керівник), «dominant» (панівний), «leading» (керівництво, управління) тощо. За минулі п'ять століть слово «капітал» набуло значної трансформації: з суто економічного виміру воно досягло аксіологічного виміру у різноманітних напрямках – людський капітал, професійний капітал, соціальний капітал тощо. Кратологічний фактор показує, що капіталізм відбудовує власні відносини з оточуючим світом у контексті владних стратегій. Тобто влада є засобом досягнення світу капіталізмом. І сутність цієї влади технократична.

Торкаючись технократичного зрізу кратологічного фактору капіталізму як цивілізаційного підґрунтя феномена пандемії, зазначу, що це сам по собі окремий напрямок досліджень. Історія техніки, безумовно, перевищує історію капіталізму, але зародження та існування технічних наук є його вірним і незамінним супутником. Починаючи з XVIII ст. техніка набула такого розвитку і досягла такого масштабу, що виникла необхідність філософського досягнення цього феномену як явища культури. Таким чином, виникає науковий напрямок, що має назву «філософія техніки» [30]. Серед піонерів філософії техніки наведемо Е. Каппа, Ф. Бона, П. Енгельмайера у XIX ст. У XX ст. філософія техніки розгортає свої інтелектуальні потенції, до неї звертаються як представники різноманітних шкіл і напрямків: фундаментальної онтології (М. Гайдеггер), екзистенціалізму (К. Ясперс), раціо-віталізму (Х. Ортега-і- Гассет), футурології (О. Тоффлер, С. Лем), екософії (Х. Сколімовські), соціології (Д. Белл) так і безпосередньо самої філософії техніки (Л. Мемфорд, Дж.П. Грант, Ж. Еллюль, Ф. Дессауер, Ж. Сімондон тощо). Звідси і різноманітність у розумінні феномена техніки: інструмент соціального прогресу (П.К. Енгельмайер), засіб звільнення людства (Х. Ортега-і-Гассет), засіб саморозкриття буття (М. Гайдеггер), засіб формування буття людини (К. Ясперс),

інструмент продовження людиною творчої моці Бога (Ф. Дессауер) тощо. У контексті дослідження цивілізаційного підґрунтя феномена пандемії техніка виступає засобом взаємодії людства та довкілля. Ускладненість техніки призводить до ускладненості цієї взаємодії. Якісне підвищення технічного рівня людства не усунуло небезпеку виникнення епідемій і пандемій, а перевело цю небезпеку на іншій, більш складний рівень.

Залишилось зробити останній крок у цій частині роботи, а саме дати визначення пандемії у межах її цивілізаційного підґрунтя. Позначимо її як маніфестацію у вигляді масового захворювання катастрофічного, радикального технократичного втручання людства у навколишнє середовище, що можливе завдяки самій експансивній природі капіталізму і через те ставлення під загрозу власного існування.

Висновки розділу 2

Наведемо певні підсумки здійсненого дослідження. У підрозділі 2.1 розглянуто релігійно-міфічне підґрунтя феномена пандемії. У якості ракурсу дослідження обрана бінарна опозиція «сакральне / профанне», яка встановлює певні полюси релігійно-міфічного розуміння світу, де, з одного боку, спостерігається присутність нумінозних сил через відчуття і розуміння священного часу (кайрос), священного простору (теменос), структуроутворюючого характеру священного буття взагалі, а з іншого, – людське існування у межах світського часу (хронос), світського простору (топос), аморфного, хаотичного характеру світського буття як такого. Звідси, феномен пандемії як тотальне розповсюдження того чи іншого захворювання є наслідком не суто буденних (природних, соціальних) явищ, а певних стосунків між сакральним та профанним світами.

Розкриття релігійно-міфологічного підґрунтя феномена пандемії є можливим завдяки існуючим текстам. «Цар Едіп» Софокла та «Вихід» із Старого Завіту – джерельна основа здійсненого аналізу. Їх вибір обумовлений, по-перше, змістовним подієвим рядом, по-друге, належністю різним культурам

(давньогрецька, семітська), що дозволило більш об'ємно уявити складність феномену пандемії. На підставі аналізу софоклівського та біблійського текстів виділена низка зрізів, що містить релігійно-міфологічне підґрунтя феномена пандемії.

Перший зріз – фактичний. Завдяки аналізу текстів Софокла і Біблії, вдалось артикулювати три групи можливостей виникнення і розвитку пандемії:

1) безпосередньо свідчення пандемії (морювиця, запалення з наривами на людях та худобі, смерть первістків); 2) прямі провісники пандемії (перетворення річної води у кров, мор риби у річці, ураження жабами, мошками, песячими мухами, наведення сарани); 3) опосередковані провісники пандемії (сильний град з вогнем, наведення тьми).

Другий зріз – генетичний. Показано, що і у «Царі Едіпі» Софокла, і у «Виходу» Старого Завіту пандемія виникає як розходження, розрив між божественним та людським планами існування, як порушення у профанному бутті певних законів, установлень, які визначаються у сакральній сфері.

Третій зріз – світоглядний. З'ясовано, що світоглядною основою розуміння пандемії як певного наслідку відносин між сакральним та профанним світами є феномен первісної свідомості у наступних змістовних координатах. По-перше, містичність як відчуття тотальної присутності нумінозних сил. По-друге, колективний характер уявлень, що базується на біосоціальному вимірі людського існування з його синкретичністю, недиференційованістю, невідокремленістю особистості від соціуму. По-третє, пра-логічний характер думок із власною логікою, процедурами абстрагування, класифікації, узагальнення, що мають не раціонально-поняттєву, а мнемонічно-символічну сутність. По-четверте, первісне мислення з його містичністю, колективним характером уявлень, пра-логічним мисленням на відміну від сучасної свідомості підпорядковується не закону протиріччя, а закону співпричетності як всебічній тотальності зв'язків, що реалізується завдяки дотикам, перенесенням, симпатія та антипатіям, а також діям на відстані. По-п'яте, субстанціальне розуміння слова, завдяки чому є можливими молитви, ритуали, а також процедури покарання або помилування.

Четвертий зріз – інтенціональний. Встановлено, у своєму релігійно-міфічному вимірі пандемія має дві співпричетні спрямованості. Одна – від сакрального до профанного світу, яка розкривається о двох аспектах. Перший аспект – пандемія є покаранням за порушення людиною або людством певних законів, які встановлені нумінозними силами. Другий аспект – пандемія є певним нагадуванням людству про його гріхи про важливість пам'ятати про сакральний вимір буття і слідувати його встановленням. Друга спрямованість йде від профанного до сакрального світу і розкривається у трьох аспектах. Перший – пандемія викликає стан страждання як покарання за певні протиправні дії. Другий – розуміння причин пандемії спонукає до каяття, через яке здійснюється подолання наслідків гріховних дій. Третій – подолання пандемії веде до очищення. Очищення має, по-перше, сакрально-повчальний, по-друге, терапевтичний сенс як лікування тілесної і духовної хвороби. Повне очищення не можливе поза, по-перше, очищенням помислів, по-друге, прагненням духовного подвигу, по-третє, прийняттям аскетичного способу життя.

Усвідомлено, що пандемія у контексті її релігійно-міфологічного підґрунтя є маніфестацією у вигляді масового захворювання катастрофічної радикалізації розриву між сакральним та профанним світами, яка з боку сакрального виступає покаранням за порушення божественних законів і нагадуванням людству про себе, а у межах профанного світу артикуляцією триєдиного комплексу – «страждання–каяття–очищення».

У підрозділі 2.2 були розглянуті філософсько-антропологічні підґрунтя феномену пандемії через усвідомлення холістично-екзистенціальних вимірів бінарної опозиції «здоров'я / хвороба», а саме, по-перше, проблему цілісності людського існування, по-друге, класичних, некласичних, постнекласичних горизонтів цієї опозиції, по-третє, проблематики життя та смерті.

У межах античного образу людини як розумної істоти бінарна опозиція «здоров'я / хвороба» визначає цілісність як здатність до реалізації раціональних аналітико-синтетичних здібностей людини і водночас досягнення ідеалу калокагатії як поєднання зовнішньої та внутрішньої краси. У межах

середньовічного образу людини як гріховної істоти бінарна опозиція «здоров'я / хвороба» визначається сотеріологічним характером християнства, що з боку людини реалізується через такі складові метафізики волі як віра, надія, любов, а з боку Бога як Особистості – одкровенням. У межах новоевропейського образу людини як творця (М. Макіавеллі, К. Маркс, З. Фройд) бінарна опозиція «здоров'я / хвороба» визначає цілісність як здатність до максимальної реалізації таких почуттів як політична влада, економічне опанування світом, насолода. У межах концепції людини як хвороби (А. Шопенгауер) бінарна опозиція «здоров'я / хвороба» визначає цілісність як здатність до естетично-етичного преображення буття (контрапунктність геніальності та співчуття). У межах антиномічного розуміння людини, з одного боку, як Надлюдини, а з іншого, як останньої людини (Ф. Ніцше), бінарна опозиція «здоров'я / хвороба» визначає цілісність як здатність до волі до влади як певної антиентропійної сили. І нарешті, у межах розуміння людини як символічної істоти (Е. Кассіер) бінарна опозиція «здоров'я / хвороба» визначає цілісність як здатність людини відтворювати світ символічних форм (наука, мистецтво, релігія, філософія, державність тощо) та гармонійно взаємодіяти із природою.

У процесі дослідження були виявлені обрії класичного, некласичного і постнекласичного розуміння бінарної опозиції «здоров'я / хвороба». Горизонти класичного розуміння: 1) здоров'я та хвороба мають характер метанарративів, тобто вони мають абсолютне значення; 2) здоров'я та хвороба є тим, що максимально протистоїть один одному; 3) здоров'я сприяє раціональному осягненню світу, тоді як хвороба, навпаки, є тим, що заперечує це; 4) здоров'я сприяє діяльній позиції людини, тоді як хвороба обмежує свободу діяти; 5) здоров'я є індикатором автономності людського існування людини, тоді як хвороба поряд з неповнолітністю протистоїть цьому; 6) здоров'я виступає індикатором істинного розуміння світу, а носії такого розуміння вважаються лікарями натовпу.

Горизонти некласичного розуміння: 1) здоров'я та хвороба мають релятивистський характер, вони залежать один від одного; 2) розуміння здоров'я

та хвороби передбачає урахування різноманітних факторів (біологічних, психологічних, аксіологічних, політичних, економічних, культурних тощо);

3) поява індустрії ліків яка поряд з класичним прагненням допомоги та лікування має власні аспекти, де одним з головних стає конкурентоспроможність; 4) доктор і пацієнт утворюють єдину структуру, у якій одужання є їх спільною взаємодією.

Горизонти постнекласичного розуміння: 1) співпричетність наукових та позанаукових засобів одужання; 2) цілісне охоплення феноменів «здоров'я» та «хвороби» шляхом урахування різноманітних факторів (медичних, соціальних, психологічних тощо); 3) динамічний характер взаємодії «здоров'я» та «хвороби», де одужання передбачає вихід на якісно новий рівень існування; 4) необхідність комплексної взаємодії теоретиків, практиків, бізнесменів, волонтерів тощо; 5) антропоцентричний характер існування світу або усвідомлення ключової ролі людини у світі; 6) міждисциплінарний характер медичної науки і артикуляція медичної етики; 7) урахування важливості інтелектуальних технологій, соціальних мереж у сучасній медицині.

Екзистенціальний зріз бінарної опозиції «здоров'я / хвороба» розглянутий на прикладі постатей Сократа та Іова. Виявлено: 1) граничний характер феноменів здоров'я та хвороби і життя та смерті, тобто, це те, що здатне максимально актуалізувати ті чи інші здібності людини; 2) доленосний характер здоров'я та хвороби і життя та смерті у бутті людини; 3) відкриття у хворобі та смерті трансцендентного рівня життя; 4) актовий характер здоров'я та хвороби і життя та смерті: у випадку Сократа це – філософські міркування про граничні речі, у випадку Іова – молитовне стояння перед Богом; 5) релятивістський характер бінарних опозицій: у випадку Сократа опозиція «життя / смерть» артикулює проблематику здоров'я та хвороби, у випадку Іова, навпаки, опозиція «здоров'я / хвороба» артикулює проблематику життя та смерті.

Звідси, усвідомлено, що пандемія у горизонті її філософсько-антропологічного підґрунтя є граничною ситуацією, яка через захворювання радикально ставить людину на межу життя та смерті, індукуючи екзистенціальний комплекс «актовість–доленосність–трансцендентність».

У підрозділі 2.3 вирішена низка питань. По-перше, дана змістовна розмітка цивілізаційного підґрунтя феномена пандемії та бінарної опозиції «людство / довкілля». Показано, що цивілізаційне підґрунтя являє собою сукупність культурно-духовних, матеріально-технічних досягнень, засобів саморегуляції і самовиробництва, які у силу своєї штучності відрізняються від світу природи та водночас вступають з ним у взаємодію, внаслідок чого і відбуваються явища епідемії та пандемії у горизонті бінарної опозиції «людство / довкілля». У свою чергу людство розуміється як антропний простір – активна, динамічна соціокультурна і матеріально-технічна сила, яка здатна перетворювати оточуючий світ, а довкілля – частина атмосфери, гідросфери, літосфери, яка пронизана живою речовиною і вступає у певні стосунки із людством.

По-друге, на підставі фактичного і дослідницького матеріалу продемонстровано, що епідемія і пандемія виникають внаслідок взаємодії людства та довкілля, а саме: малярія, туберкульоз, поліомієліт, чума, холера, віспа, СНІД, лихоманка Західного Нилу, атипова пневмонія, лихоманка Ебола, пташиний грип. У той же час з'ясовано, що за носіями вірусів епідемії і пандемії можна поділити на зоонозні (малярія, чума, пташиний грип тощо), тобто такі, де середовище проживання вірусу є певні тварини та антропонозні (поліомієліт, холера), у яких середовищем проживання є людина. Таким чином, артикулюється бінарна опозиція «антропоноз / зооноз», яка виступає частиною і підпорядкована бінарній опозиції «людство / довкілля».

По-третє, проаналізовані шість причин пандемії, згідно С. Шах: транспортна система, перенаселеність, урбанізація, соціальна взаємодія, масовість, корупція. На підставі цього аналізу запропонована власне бачення змістовних аспектів цивілізаційного підґрунтя феномена пандемії.

По-четверте, надана концептуальна розмітка капіталізму як цивілізаційного підґрунтя феномена пандемії на сучасному етапі у п'яти його ключових факторах: економічному, праксеологічному, духовно-ідеологічному, екстенсiональному, кратологічному.

Показано, що економічний фактор розкриває капіталізм як певну суспільно-економічну формацію, якій притаманні ринкова економіка, приватна власність, свобода підприємництва, конкуренція, юридична рівність, прибуток, антиномія між господарями та робітниками тощо, і яка відвідала певних історичних змін (індустріальність, постіндустріальність, транснаціональна корпоратократія).

З'ясовано, що праксеологічний фактор розкриває капіталізм як засіб взаємодії та засвоєння світу. Йому притаманні такі ознаки, як індивідуалізм, сцієнтизм, раціональність, інноваційність, цілеспрямованість тощо.

Досліджено, що духовно-ідеологічний фактор капіталізму містить: а) його релігійні витоки (протестантизм) і саму його релігійну природу (сакральність, усвідомлення провини тощо); б) аксіологічну складову (індивідуалізм, свобода, ініціатива тощо); с) ліберально-демократичну ідеологію (невідчужувані права людини, плюралізм існування тощо).

Усвідомлено, що екстенсiональний фактор капіталізму показує: а) його екстенсивну природу, спрямовану на захват нових ринків, і у XX–XXI ст. вона проявляє собі дуже бурхливо у вигляді, з одного боку, глобалізації, а з іншого, тих процесів, які останню урівноважують (регіоналізація, глокалізація, альтемондіалізація); б) його антропологічну особливість – масовість як наслідок уніфікаційних процесів, що формують новий антропологічний феномен – людину маси з такими її рисами, як нестримна експансія власної натури і вроджена невдячність до людства і оточуючого світу; с) притаманні йому глобальні проблеми людства, до яких також належать епідемії і пандемії.

Показано, що кратологічний фактор капіталізму розкриває: а) владу як його суттєву належність; б) владу як головний засіб взаємодії людства та довкілля на сучасному етапі; с) технократичний характер цієї влади у різноманітті розуміння сутності техніки у сучасному світі (цивілізаційне, екзистенціальне, праксеологічне, містичне тощо).

Звідси, усвідомлено, що пандемія у горизонті її цивілізаційного підґрунтя є маніфестацією у вигляді масового захворювання катастрофічного, радикального

технократичного втручання людства у навколишнє середовище, що можливе завдяки самій експансивній природі капіталізму і через те ставлення під загрозу власного існування.

Результати власних досліджень дисертантки, що викладені в розділі 2, знайшли відображення у публікаціях: [48; 49; 50; 51; 52].

Список використаних джерел до розділу 2:

1. Агаджанян Н.А. Духовно-нравственное здоровье и перспективы мировой цивилизации в XXI ст. М. : РУДН, 2001. 243 с.
2. Агамбен Дж. Что такое повелевать? / пер. с итал. М. Лепиловой. М. : GRUNDRISSE, 2013. 72 с.
3. Адуло Т.И. Культура, философия и духовный мир человека: теоретико–методологический аспект. Минск : Наука и техника, 1986. 149 с.
4. Айзман Р.И. Здоровье ребёнка – эпицентр современного образования. Валеологические аспекты образования. Барнаул : Книга, 1996. 154 с.
5. Акимова Л.И. Жертвоприношение: Ритуал в культуре и искусстве от древности до наших дней. М. : Языки русской культуры, 2000. 536 с.
6. Алексеева И.Ю. Что такое общество знания? М. : Когито-Центр, 2009. 96 с.
7. Амосов Н.М. Алгоритм здоровья. М. : ООО «Изд-во АМТ»; Донецк : Сталкер, 2003. 219 с.
8. Андрос Є.С. Про творчу спадщину Віталія Табачковського. *Філософська думка*, 2016. №6. С. 99–105.
9. Апанасенко Г.Л. Эволюция биоэнергетики и здоровье человека. СПб. : МГП «Петрополис», 1992. 123 с.
10. Ахутин А.В. Поворотные времена. СПб. : Наука, 2005. 743 с.
11. Бауман З. Индивидуализированное общество / пер. с англ. В. Иноземцева. М. : Логос, 2002. 390 с.
12. Беньямин В. Капитализм это религия / пер. с нем. В. Болдырева // Учение о подобии. Медиаэстетические произведения. М. : РГГУ, 2012. С. 100–108.

13. Біблія. Книги Священного Писання Старого та Нового Завіту. К. : Вид-во КП УПЦ КП, 2004. 1403 с.
14. Бодрийяр Ж. Общество потребления. Его мифы и структуры / пер. с франц. Е. Самарской. М. : Республика, 2006. 269 с.
15. Болотов Б.В. Здоровье человека в нездоровом обществе. СПб. : Питер, 2008. 704 с.
16. Бродель Ф. Динамика капитализма / пер. с франц. В. Колесникова. Смоленск : Полиграмма, 1993. 126 с.
17. Булич Э.Г., Муравов И.В. Валеология. Теоретические основания валеологии. К. : Наукова думка, 1997. 224 с.
18. Васильев К.Г., Сегал А.Е. История эпидемий в России. М. : ГИМЛ, 1960. 399 с.
19. Васильева О.С., Филатов Ф.Р. Психология здоровья. Феномен здоровья в культуре, в психологической науке и обыденном сознании. Ростов–на–Дону : Феникс, 2005. 479 с.
20. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму / пер. з нім. О. Погорілого. К. : Основи, 1994. 261 с.
21. Вернадский В.И. Биосфера и ноосфера. М. : Айрис-пресс, 2004. 576 с.
22. Вернер К. Черная книга корпораций / пер. с англ. О. Колосовой, А. Шавердяна. Екатеринбург : Ультра. Культура, 2007. 416 с.
23. Войтенко В.П. Здоровье здоровых. К. : Здоровье, 1991. 248 с.
24. В Украине впервые за восемь лет зафиксировали птичий грипп // Корреспондент, 30.11.2016 г. URL: <http://korrespondent.net/ukraine/3781291-v-ukrayne-vpervye-za-vosem-let-zafyksyrovaly-ptychyi-hrypp> (дата звернення 1.12.17).
25. Голиков А.П. Голиков А.П., Грицак Ю.П., Казакова Н.А., Сидоров В.И. География мирового хозяйства: учебное пособие. К. : Центр учебной литературы, 2008. 192 с.
26. Голосовкер Я.Э. Логика мифа. М. : Наука, 1987. 218 с.

27. Голубовская О. В Украине от малярии умирает каждый десятый из зарегистрированных больных. *Обозреватель*, 25.04.16. URL: <https://www.obozrevatel.com/blogs/79468-v-ukraine-ot-malyarii-umiraet-kazhdyj-desyatyij-iz-zaregistrirovannyih-bolnyih.htm> (дата звернення 27.04.16)
28. Горбунова С.М. Валеологія: філософсько–антропологічні аспекти. Автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.04 / Таврійський національний університет ім. В.І.Вернадського. Сімф., 2000. 18 с.
29. Грушин Б.А. Массовое сознание: Опыт определения и проблемы исследования. М. : Политиздат, 1987. 368 с.
30. Гуревич П.С. Новая технократическая волна на Западе. М. : Прогресс, 1986. 451 с.
31. Гэлбрейт Дж. Новое индустриальное общество / пер. с англ. Д. Травина. М. : АСТ, 2004. 602 с.
32. Делёз Ж. Капитализм и шизофрения. Анти-Эдип / пер. с франц. Д. Кралечкина. Екатеринбург : У-Фактория, 2008. 672 с.
33. Делёз Ж. Капитализм и шизофрения. Тысяча плато / пер. с франц. Я. Свирского. М. : Астрель, 2010. 895 с.
34. Дильтей В. Воззрение на мир и исследование человека со времен Возрождения и Реформации / пер. с нем. М.И. Левиной. Москва-Иерусалим : Университетская книга, Gesharim, 2000. 464 с.
35. Дунська А.Р. Аналіз сучасного стану розвитку транснаціональних корпорацій та характер їх функціонування в Україні. *Економічний вісник НТУУ «КПІ»*, 2016. С. 92–99.
36. З початку року в Україні зафіксовано 29 завезених випадків малярії, троє хворих померли. URL: <https://health.unian.ua/country/2108916-z-pochatku-roku-v-ukrajini-zafiksovano-29-zavezenih-vipadkiv-malyariji-3-hvorih-z-malyarieyu-pomerli.html> (дата звернення 22.02.17)
37. За останній рік в Україні захворюваність на туберкульоз зросла на 8% // Укрінформ, 30.11.2016. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2130313-moz-za-rik-zahvoruvanist-na-tuberkuloz-zroslo-na-8.html>] (дата звернення 2.12.16)

38. Кассирер Э. Избранное: Индивид и космос / пер. с нем. М.И. Левиной. М.; СПб. : Университетская книга, 2000. 654 с.
39. Кассирер Э. Философия символических форм. Том 2. Мифологическое мышление / пер. с нем. С. Ромашко. М. ; СПб. : Университетская книга, 2001. 280 с.
40. Леви-Брюль Л. Первобытный менталитет / пер. с фр. Е. Кальщикова. СПб. : Европейский Дом, 2002. 400 с.
41. Леви-Брюль Л. Сверхъестественное в первобытном мышлении / пер. с фр. Е. Кальщикова. М. : Педагогикапресс, 1994. 608 с.
42. Леви-Строс К. Первобытное мышление / пер. с фр. А. Островского. М. : ТЕРРА-Книжный клуб; Республика, 1999. 392 с.
43. Лимонова Е.М. Транснаціональні корпорації: основні етапи розвитку та регулювання їхньої діяльності в умовах глобалізації. *Європейський вектор економічного розвитку*. 2014. №1(16) С. 93–101.
44. Лиотар Ж.-Ф. Состояние постмодерна / пер. с франц. В. Шматко. СПб. : Алетейя, 1998. 160 с.
45. Лосев А.Ф., Сонкина Г.А., Тимофеева Н.А., Черемухина Н.М. Греческая трагедия. М. : Учпедгиз, 1958. 204 с.
46. Лосев А.Ф. Диалектика мифа. М. : Мысль, 2001. 558 с.
47. Лосев А.Ф. История античной эстетики. Итоги тысячелетнего развития. Книга II. М. : Искусство, 1994. 604 с.
48. Луканова В.В. Релігійно-міфологічний вимір феномену пандемії: бінарна опозиція «сакральне / профанне». *Філософія і політологія в контексті сучасної культури*. 2017. Випуск 1(16). С. 196–202.
49. Луканова В.В. Філософсько-антропологічний вимір феномена пандемії: бінарна опозиція «здоров'я / хвороба» у контексті проблематики цілісності людського існування. *European Humanities Studies: State & Society*. 2017. Вип.4 (I). С. 238–252.
50. Луканова В.В. Філософсько-антропологічне підґрунтя бінарної опозиції «здоров'я / хвороба»: аспекти класичного, некласичного, постнекласичного

- підходів. *Міжнародна науково-практична конференція «Філософсько-гуманітарні читання»* 20 жовтня 2017 р. м. Черкаси. 2017. Випуск 4. С. 298–306.
51. Луканова В.В. Філософсько-антропологічне підґрунтя – бінарність «здоров'я / хвороба»: екзистенціальний зріз. *«Наука у контексті сучасних глобалізаційних процесів»: зб. наук. праць «ΛΟΓΟΣ»*. ГО «Європейська наукова платформа». Одеса: Друкарня «Друкарик», 2017. Т.5. С. 91–95.
52. Луканова В.В. Пандемія у контексті сучасних глобальних процесів: цивілізаційне підґрунтя – бінарна опозиція «людство / довкілля». *Гілея науковий вісник. Збірник наукових праць*. К. : «Видавн. Гілея», 2017. Вип. 127(12). С. 229–231.
53. Маклюэн М., Фиоре К. Война и мир в глобальной деревне / пер. с англ. И. Летберга. М. : АСТ, 2012. 219 с.
54. Малиновский Б. Магия, наука и религия / пер. с англ. А.П. Хомика. М. : Академ. проект, 2015. 298 с.
55. Мамардашвили М.К., Соловьев Э.Ю., Швырев В.С. Классическая и современная буржуазная философия / Необходимость себя. М. : Лабиринт, 1996. С. 372–416.
56. Маркс К. Экономическо-философские рукописи 1844 года и другие ранние философские работы / пер. с нем. колл. ИМЛ. М. : Академпроект, 2010. 775 с.
57. Маркузе Г. Эрос и цивилизация. Одномерный человек. Исследование идеологии развитого индустриального общества / пер. с нем. А. Юдина. М. : АСТ, 2003. 526 с.
58. Мироненко А. Грозит ли Украине лихорадка Эбола. Мнение вирусолога / Ліга. Новини, 17.10.2014. URL: <http://news.liga.net/interview/health/3691587-grozit-li-ukraine-likhoradka-ebola-mnenie-virusologa.htm>] (дата звернення 25.10.14).
59. Ницше Ф. Собрание сочинений в 2-х т. Т.2 / пер. с нем. К.А. Свасьяна. М. : Мысль, 1996. 829 с.
60. Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс. Дегуманизация искусства. Бесхребетная Испания / пер. с исп. А. Гелескул. М. : АСТ, 2008. 347 с.

61. Пенська І.О. Особливості впливу ТНК на економічний розвиток України. *Науковий журнал. Серія «Економічні науки»*, 2015. №3(80). С. 114–124.
62. Платон. Федон / пер. з давньогрец. Й. Кобіва. К. : Основи, 1999. С. 234–292.
63. Платон. Филеб / пер. с древнегреч. Н.В. Самсонова. Собр. соч. в 4 т. Т.3. М. : Мысль, 1994. С. 7–78.
64. Покровский В.И. Холера в СССР в период VII пандемии. М. : Медицина, 2000. 472 с.
65. Понад 70% хворих на туберкульоз в Україні – особи працездатного віку // Уніан, 24.03.17 URL: <https://health.unian.ua/country/1840596-v-ukrajini-ponad-70-hvorih-na-tuberkuloz-e-osobami-pratsezdalnogo-viku.html> (дата звернення 30.03.17).
66. Попов М.В. Валеология в школе и дома. СПб : СОЮЗ, 1998. 256 с.
67. Пятигорский А.М. Непрерываемый разговор. СПб. : Азбука-классика, 2004. 432 с.
68. Райнерт Э.С. Как богатые страны стали богатыми, и почему бедные страны остаются бедными / пер. с англ. Н. Автономовой. М. : ГУ ВШЭ, 2011. 382 с.
69. Савельева М.Ю. Біблія. Спроба прочитання. К. : Стилос, 1998. 274 с.
70. Смирнов Е.И. Смирнов Е.И., Лебединский В.А., Гарин Н.С. Войны и эпидемии. М. : Медицина, 1988. 240 с.
71. СНІД в Україні: статистика на 01.06.2017. Фонд Олени Пінчук «Антиспід». URL: http://www.antiaids.org/ukr/news/aids_stat/snd-v-ukran-statistika-na-01062017-11170.html (дата звернення 15.06.17).
72. Софокл. Цар Едіп / пер. з давньогрец. Б. Тена. К. : Дніпро, 1981. С. 63–118.
73. Стерн Д. Поліомієліт в Україні: наскільки велика загроза? BBC Україна. URL: http://www.bbc.com/ukrainian/society/2015/09/150922_polio_outbreak_ukraine_ak (дата звернення 17.12.16).
74. Стёпин В.С. Классика, неклассика, постнеклассика: критерии различения // Постнеклассика: философия, наука, культура. СПб. : ИД «Мир», 2009. С. 249–295.

75. Супотницький М.В. Микроорганізми, токсини і епідемії. М. : Вуз.кн., 2000. 375 с.
76. Табачковський В.Г. Полісутнісне homo: філософсько-мистецька думка у пошуках неєвклидової рефлексивності. К. : Парапан, 2005. 432 с.
77. Тайлор Э.Б. Миф и обряд в первобытной культуре / пер. с англ. Д.А. Коропчевского. Смоленск : Русич, 2000. 624 с.
78. Токаревич К.Н., Грекова Т.И. По следам минувших эпидемий. Ленинград : Лениздат, 1986. 41 с.
79. Уставщикова О. В Україну прийшов небезпечний вірус, від якого немає вакцини. *Факти*, 08.08.2013. URL: <http://fakty.ua/168478-hanshe-lihoradku-zapadnogo-nila-prinimali-za-meningit-a-teper-novye-test-sistemy-pozvolyayut-vyyavit-ee-v-techenie-nedeli> (дата звернення 15.08.13).
80. Уэбстер Ф. Теории информационного общества / пер. с англ. М. Арапова. М. : Аспект Пресс, 2004. 400 с.
81. Фергюсон А. Опыт истории гражданского общества / пер. с англ. И. Мюрберга. М. : РОССПЭН, 2000. 392 с.
82. Фрейд З. Тотем и табу / пер. с нем. М.В. Вульфа. СПб. : Азбука-классика, 2005. 256 с.
83. Фрейд З. Человек Моисей и монотеистическая религия / пер. с нем. А. Боковой. М. : Фирма СТД, 2008. С. 455–584.
84. Фромм Э. Здоровое общество. Догмат о Христе / пер. с нем. А. Лактионова. М. : АСТ: Транзиткнига, 2005. 571 с.
85. Фрэзер Д.Д. Золотая ветвь: Исследование магии и религии / пер. с англ. М.К. Рыклина. М. : Политиздат, 1983. 703 с.
86. Фуко М. Слова и вещи. Археология гуманитарного знания / пер. с франц. Н.С. Автономовой. СПб. : А-cad, 1994. 406 с.
87. Фукуяма Ф. Наше постчеловеческое будущее / пер. с англ. М. Левина. М. : ООО «Изд-во АСТ», 2004. 349 с.
88. Хабермас Ю. Философский дискурс о модерне / пер. с нем. Е. Петренко. М.: Издательство «Весь Мир», 2003. 416 с.

89. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / пер. с англ. Т. Велимеева. Ю. Новикова. М: ООО «Издательство АСТ», 2003. 603 с.
90. Холера в Украине и это смертельно. Какие симптомы и способы уберечься / Факти ICTV, 19.08.2017. – URL: <http://fakty.ictv.ua/ru/lifestyle/zdorove/20170819-holera-v-ukrayini-i-tse-smertelno-yaki-symptomy-i-sposoby-vberegty-sya/> (дата звернення 27.08.17).
91. Хюбнер К. Истина мифа / пер. с нем. И. Касавина. М. : Республика, 1996. 448 с.
92. Черкасский Б.Л. Глобальная эпидемиология. М. : Практическая медицина, 2008. 447 с.
93. Чума свиней в Україні: карантин діє в 12 населених пунктах 6 областей. Експрес.UA. URL: <http://www.expres.ua/news/2017/07/20/253191-chuma-svyney-ukrayini-karantyn-diye-12-naselenyh-punktah-6-oblastey> (дата звернення 27.07.17).
94. Шаталов А.Т. Философия здоровья. М. : ИФ РАН, 2001. 242 с.
95. Шах С. Пандемия: История смертельных вирусов / пер. с англ. М. Десятовой. М. : «Альпина Диджитал», 2016. 208 с.
96. Шелер М. Положение человека в космосе / пер. с нем. А.В. Денежкина. Избранные произведения. М. : Гнозис, 1994. С. 129–194.
97. Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. Гештальт и действительность / пер. с нем. К. Свасьяна. М. : Мысль, 1998. 663 с.
98. Щедрін А.Т. «Вторинна» міфотворчість як соціокультурний феномен: монографія. Харків : ХДАК, 2007. 430 с.
99. Элиаде М. Избранные сочинения: Миф о вечном возвращении; Образы и символы; Священное и мирское / пер. с фр. А. Васильевой, Ю. Стефанова, Н. Гарбовского. М. : Ладомир, 2000. 414 с.
100. Юнг К.Г. Символическая жизнь / пер. с англ. В.В. Зеленского. М. : Когито-Центр, 2010. 326 с.
101. Ясперс К. Разум и экзистенция / пер. с нем. А.К. Судакова. М. : «Канон+», РООИ «Реабилитация», 2013. 336 с.

102. Little L.K. Plague and The End of Antiquity: The Pandemic of 541–750. Cambridge : Cambridge University Press, 2006. 360 p.
103. Mahy Brian W.J., Marc H.V. Van Regenmortel. Desk Encyclopedia of Animal and Bacterial Virology. Oxford : Academic Press, 2010. 637 p.
104. Mahy Brian W.J., Marc H.V. Van Regenmortel. Desk Encyclopedia of General Virology. Oxford : Academic Press, 2010. 663 p.
105. Mahy Brian W.J., Marc H.V. Van Regenmortel. Desk Encyclopedia of Human and Medical Virology. Oxford : Academic Press, 2010. 642 p.
106. Moote L. The Great Plague: The Story of London's Most Deadly Year. Baltimore : John Hopkins University Press, 2006. 357 p.
107. Omran A.R. The Epidemiologic Transition : A Theory of the Epidemiology of Population Change / *The Milbank Quarterly*. Vol. 83, №4, 2005. P. 731–757.
108. Preston R. The Hot Zone: The Terrifying True Story of the Origins of the Ebola Virus. NYC : Anchor, 1995. 448 p.
109. Quammen D. Ebola: The Natural and Human History of a Deadly Virus. NYC : W.W. Norton & Company, 2014. 128 p.
110. Quammen D. Spillover: Animal Infections and the Next Human Pandemic. London : Bodley Head, 2012. 592 p.
111. Quammen D. The Chimp and the River: How Aids Emerged from an African Forest. NYC : W.W. Norton & Company, 2015. 176 p.
112. Scott S., Duncan Ch.J. Biology of Plagues: Evidence from Historical Populations. Cambridge : Cambridge University Press, 2001. 436 p.
113. Shah S. The Fever: How Malaria Has Ruled Humankind For 500,000 Years. NYC : Sarah Crichton Books, 2010. 300 p.
114. The State of World Population 2017 / UNFPA. NYC : United Nations, 2017. 143 p.
115. Wolfe N. The Viral Storm : The Dawn of a New Pandemic Age. NYC : Times Books, 2011. 324 p.

116. World Population Prospects. The 2017 Revision. Key Findings and Advance Tables / Department of Economic and Social Affairs. NYC : United Nations, 2017. 53 p.

РОЗДІЛ 3

ПАНДЕМІЯ ЯК АНТИСИСТЕМА: СТРУКТУРНІ ОЗНАКИ ТА СОЦІАЛЬНО-ДИНАМІЧНІ ГОРИЗОНТИ

Розмітка у розділі 2 пандемії з точки зору її культурно-генетичних підвалин показує різнорівневий характер цього феномена. Ми стикаємось з масовим захворюванням, яке у кожному окремому випадку має власну клінічну картину, що потребує медичної, вірусологічної, епідеміологічної мови описання. Крім цього, для протидії пандеміям ми повинні враховувати певні релігійно-міфологічні, філософсько-антропологічні, цивілізаційні обставини їх виникнення і розповсюдження, що потребує, по-перше, поширення кола дискурсу, залучення спеціалістів з різноманітних галузей, у тому числі з філософії, по-друге, комплексного системного підходу, як у теоретичному, так і в практичному сенсі.

Тлумачення пандемії з релігійно-міфологічної точки зору індукує етичні виміри буття людства, і саме цей аспект має значення для системного бачення пандемії у горизонті соціальної динаміки, яка виникає під її впливом, про що йдеться в останній частині підрозділу 3.2. Тлумачення пандемії з філософсько-антропологічної точки зору має значення для тієї частини системного бачення пандемії у підрозділі 3.1, де здобутки фундаментальної онтології використовуються для розмітки антропогенезу та феномену техніки, а також у підрозділі 3.2 під час розглядання складових катастрофічної екстремальної ситуації. Тлумачення пандемії з цивілізаційної точки зору безпосередньо створює підвалини для розгляду пандемії у якості певного варіанту антисистеми.

Звідси, розділ 3 передбачає два підрозділи. У першому йдеться про первинну розмітку пандемії у якості антисистеми, як результату технократичного втручання людства у довкілля. У другому розглядаються структурні аспекти пандемії як антисистеми і надається опис тих соціально-динамічних горизонтів, що виникають під її впливом. Враховуючи складність матеріалу, зміст кожного з них, а також окремі положення відображені низкою схем розташованих у додатках.

3.1 Первинна розмітка пандемії як антисистеми: антропоценоз versus біоценоз

Вирішення четвертого наукового завдання – первинна розмітка пандемії як антисистеми – передбачає отримання відповідей на низку питань. Перше стосується змістовної розмітки біоценозу. Друге пов'язане із змістовною розміткою антропоценозу. Третє відноситься до розкриття сутності техніки. Оскільки природничо-наукова розмітка біоценозу та фундаментально-онтологічна розмітка антропоценозу і техніки належать різним дискурсам, четверте питання пов'язано з необхідністю застосування системного підходу і вписування у нього біоценозу, антропоценозу, техніки. П'яте відноситься до усвідомлення пандемії у якості антисистеми. Нарешті, шосте стосується первинної артикуляції абрису конститутивних аспектів пандемії як антисистеми: негативної серединності, катастрофічної екстремальної ситуації, антагонізму ентропії та негентропії (у схематичному вигляді сутність підрозділу 3.1 представлена у додатку Г).

Приступаючи до відповіді на перше питання, звернусь до праць Л. Гумільова. Вчений використовує поняття геобіоценозу, біогеоценозу, біоценозу як тотожні. Геобіоценоз – це, по-перше, «життєве господарство», по-друге, «закономірний комплекс форм, історично, екологічно і фізіологічно пов'язаних в одне ціле спільністю умов існування» [16, с. 204] (*перекладено мною – В.Л.*). Звідси, біогеоценоз – «складна система; він утворюється з рослин, тварин, пов'язаних один з одним «ланцюгом харчування» та іншими видами діяльності, де одні види харчуються за рахунок інших, а верхня, завершальна ланка біоценозу – крупний хижак або людина, вмираючи, віддають свій прах рослинам, що їх годували» [16, с. 204] (*перекладено мною – В.Л.*).

Етнос у Л. Гумільова є явищем природи: «сталий колектив особин, що протиставляє себе всім іншим аналогічним колективам, має внутрішню структуру, яка у кожному випадку є своєрідною, а також динамічний стереотип поведінки. Саме через етнічні колективи здійснюється зв'язок людства з природним середовищем, оскільки сам етнос – явище природи» [16, с. 204]

(перекладено мною – В.Л.). Л. Гумільов дає низку визначень етноценозу. По-перше, «геобіоценоз, до меж життя якого адаптувалась етнічна система, виступаючи у якості його верхньої, завершальної ланки» [17, с. 572] (перекладено мною – В.Л.). По-друге, «динамічна система, яка включає людей, domestікати (домашні тварини, культурні рослини), ландшафти – ті, що перетворені людиною та тропічні, взаємодію з сусідами (дружні та ворожі), динаміку соціального розвитку» (перекладено мною – В.Л.). По-третє,

«природний процес біосфери, що виникає інколи і є одним з компонентів етнічної історії поряд з трьома постійно діючими факторами: 1) соціально-політичним, оскільки люди завжди встановлювали певний порядок взаємовідносин у своєму колективі; 2) технічним, оскільки не існує і не існувало людини без знарядь праці; 3) географічним, оскільки засоби до існування черпаються з навколишнього середовища» [16, с. 365] (перекладено мною – В.Л.).

Таким чином, етноценоз є частиною геобіоценозу. Але у дисертації суттєво продемонструвати, що пандемія є специфічним результатом перетину людства та навколишнього середовища. Тому, замість понять геобіоценозу та етноценозу, використовуємо поняття біоценозу та антропоценозу. Звернемось до екологічної проблематики.

Екологія як сфера наукового знання, з одного боку, є частиною біології, але з іншого, – філософії. У «Філософському енциклопедичному словнику» можна знайти визначення поняттям: «екологічна етика», «екологічна політика», «екологічна свідомість», «екологічний фемінізм», «екологія», «екологія глибинна», «екологія глобальна», «екологія соціальна» [54, с. 188–190], де екологія визначається як «сукупність наук про взаємодію біологічних систем (у тому числі й людини) із природним середовищем» [54, с. 190]. Звернемо увагу на те, що екологія носить міждисциплінарний характер, а міждисциплінарність завжди передбачає вихід на певний метатеоретичний рівень. М. Голубцю належить фундаментальна праця «Екосистемологія» [14], наявність якої свідчить про необхідність поєднання екологічного знання та системної теорії. Тому

біоценоз є складним системним утворенням, що включає множинність складових. Звернемось до праць В. Кучерявого [29] та М. Голубця [14].

В. Кучерявий надає історично-наукову картину того, як відбувалось становлення поняття біоценозу від К.А. Мобіуса до наших часів. Він визначає біоценоз як «сукупність рослин, тварин і мікроорганізмів, які заселяють дану ділянку суші або водоймища і характеризуються певними стосунками між собою і пристосованістю до оточуючого середовища» [29, с. 230]. Біоценоз передбачає, по-перше, наявність певних суб'єктів, по-друге, відносини між цими суб'єктами, по-третє, пристосованість цих суб'єктів до оточуючого середовища. Біоценоз як життєве господарство складається з фітоценозу, зооценозу, мікробіоценозу. Але наявність самих по собі суб'єктів біоценозу нам ще нічого не говорить. Головним є наявність відносин, зв'язків та пристосованість до оточуючого середовища. Критерії біоценозу за В. Кучерявим: 1) характерний видовий склад (наявність домінантних і субдомінантних видів); 2) необхідний набір видів або повночленність біоценозу – автотрофи або продуценти, гетеротрофи, деструктори, які забезпечують обіг матерії і енергії у межах даного біоценозу; 3) певна тривалість у часі; 4) наявність власної території.

М. Голубець також дотримується подібної позиції. Біоценоз визначається як «конкретна екосистема, просторові розміри котрої співпадатимуть з межами ділянки земної поверхні з більш-менш однаковими ґрунтово-гідрологічними і кліматичними умовами, вкритої спорідненим за генезисом, складом, структурою рослинним покривом, який характеризується більш-менш однотипними взаємовідношеннями між усіма живими організмами та між ними й зовнішнім середовищем» [14, с. 58]. При цьому, найважливішими є функціональні аспекти біоценозу: «Слід мати на увазі, що характерними ознаками біогеоценозу, так само як і будь-якої іншої екосистеми, є не лише його структура, а й функціонування, тобто постійний синтез органічної маси автотрофними організмами, біотичний кругообіг і переміщення речовини та енергії вздовж трофічного ланцюга, накопичення вільної енергії в живих структурах і розсіювання теплової енергії в процесі всіх форм дихання. Тому функціональні

особливості поряд із структурними є фундаментальними для інтерпретації його екосистемологічної суті» [14, с. 58–59].

Розглянемо детальніше функціональні аспекти біоценозу або ті зв'язки, які існують у межах екологічних факторів. Взагалі таких факторів три – абіотичні, біотичні, антропічні або антропогенні. Що стосується абіотичного фактору, то тут у свою чергу виокремлюють такі зв'язки, як кліматичні, едафічні, орографічні, хімічні, фізичні. Всі ці зв'язки не є безпосередніми учасниками виникнення пандемії, але суттєво впливають на стан фіто-, зоо-, мікробіоценозу.

Що стосується біотичних факторів, то виокремлюють фітогенні, зоогенні, мікробіогенні фактори. Також тут є і антропогенні, але торкнемось їх окремо під час розглядання антропоценозу. Вказані вище фактори мають два типи зв'язків – гомотипові та гетеротипові.

До гомотипових зв'язків відносяться: 1) розмноження; 2) груповий ефект (підвищення життєздатності за рахунок оптимізації фізіологічних процесів); 3) масовий ефект (перенаселення середовища особинами даного виду); 4) внутрішньовидова конкуренція (суперництво між особинами одного виду за життєво важливі ресурси). Звернемо увагу на те, що всі вказані типи зв'язків мають екстенсивний характер: і розмноження, і груповий, і масовий ефект спрямовані на поширення власного біоценозу. Може внутрішньовидова конкуренція і є певним рубежем, але завдяки їй залишаються лише ті життєздатні особини, які спроможні поширювати межі власного існування. Тому необхідно враховувати не лише гомотипові, але й гетеротипові зв'язки.

Всі гетеротипні зв'язки можна розділити на нейтральні, дружні, ворожі, проміжні. До нейтральних відноситься нейтралізм як таке співіснування двох або кількох видів, що не має ні позитивних, ні негативних наслідків. До дружніх: 1) протокооперація як така взаємодія, завдяки якій обидві популяції одержують взаємовигідну користь; 2) синоїкія як таке тісне співжиття організмів різних видів, коли один з організмів отримує для себе користь, не шкодуючи при цьому іншому; 3) коменсалізм – взаємодія між популяціями двох видів, де один з видів отримує користь, не зашкоджуючи другому. До ворожих: 1) хижацтво як

знищення, поїдання одним організмом іншого, при цьому жертва повинна бути живою; 2) міжвидова конкуренція – така взаємодія між популяціями, що негативно впливає на їх ріст і виживання. До проміжних відноситься аменсалізм як такий зв'язок, при котрому один вид пригнічує інший, але не відчуває ні негативну, ні позитивну реакцію у відповідь.

Якщо оглянути гетеротипові взаємодії, то пандемія проявляється у межах негативних зв'язків і має відношення і до міжвидової конкуренції, оскільки антропоценоз втручається у біоценоз, і до хижацтва, оскільки віруси і виникаючі завдяки їм токсини стають хижаками для людських організмів. Зараз перейдемо до відповіді на друге питання – розкриття ознак антропоценозу.

Надання абрису особливостей антропоценозу має більш складний характер, ніж у випадку біоценозу. Антропоценоз є складовою біоценозу і йому теж притаманні критерії, фактори існування, гомотипові і гетеротипові зв'язки. Але з іншого, антропоценоз має власну специфіку, глибоко відмінну від біоценотичної.

На двозначність поняття «людина» (Mensch) звернув увагу М. Шелер. Він відмічає ті обставини, що слово «людина» (Mensch), по-перше, вказує на особливі морфологічні ознаки, якими людина володіє як тварина підгрупи роду хребетних та ссавців, по-друге, означає сукупність речей, що є максимально протилежними поняттю «тварини взагалі», у тому числі ссавцям та хребетним [66, с. 134]. І тому, перше розуміння людини М. Шелер тлумачить як таке, що належить природній систематиці, а друге розуміння людини і є власно сутнісним поняттям [66, с. 135]. Тобто людина долає межі лише біологічного існування.

Звернемось до поняття «антропоценоз». Давньогрецьке слово *κοινός* є прикметником. Відомо, що прикметник, з одного боку, може субстантивуватись або використовуватись у значенні іменників, а з іншого, дуже близькою формою до прикметнику є дієприкметник, як певна форма дієслова. Іменником у даному випадку є *κοινωνία* – взаємовідношення, співучасть, спілкування, зв'язок, спільність, дієсловом – *κοινωνέω* – брати участь, допомагати, погоджуватись,

мати зв'язок, спілкуватись. Звідси, антропоценоз розкривається як певна спільнота, яка постійно перебуває у певних взаємовідносинах (дружних, ворожих, нейтральних), зв'язках, спілкуванні, допомозі у різноманітних справах від будівництва до війни. Однак, і біоценоз у цьому контексті є певною спільнотою організмів, які також перебувають у певних взаємовідносинах, зв'язках тощо. Але ж у випадку антропоценозу є ще один важливий нюанс. У Новому Завіті давньогрецьке дієслово *κοινῶω* набуває значення «оскверняти», «робити нечистим». Тобто, існування людства через спільність, взаємовідносини, зв'язки може облагороджувати оточуючий світ, а може оскверняти його, робити нечистим.

Антропоценоз також перекликається з давньогрецьким поняттям *οἰκουμένη*, яке є не лише «населеною землею», але й «засвоєною людством частиною світу». Тобто це те, що зазнало людського втручання, обжитий світ. Звідси, переходимо до розгляду ідей М. Гайдеггера і перша фундаментально-онтологічна складова антропоценозу – буття-у-світі.

Поняття буття-у-світі (In-Der-Welt-Sein) введено М. Гайдеггером у праці «Буття і час» [57; 75]. Буття-у-світі є першим екзистенціалом, що відображає те, як світ являє собі людині і як людина первісно схоплює себе у світі. Світ являє собі людині таким чином, що людина знаходить себе у світі такою, що вона існує і діє. Буття-у-світі – первісна даність, єдиний феномен, що містить три складові: буття-у, суще, у-світі [57, с. 53]. Буття-у не є чимось, як наявність певної речі десь у точці простору, наприклад, одяг у шафі, вода у склянці тощо. Буття-у походить від іншого: «у» (in) має не просторовий сенс, а від кореню *innan-* – перебувати, мешкати, де «an», у свою чергу, має значення «я звик», «я довірився», «я дбаю» [57, с. 54]. Тому, «у-світі», є не просторовим розташуванням, а засвоєнням світу, якому людина довіряє, у якому звикла знаходитись і про якого вона дбає. Тому наступна складова буття-у-світі є дбанням (Sorge). У цілому, буття-у-світі це людиновимірний простір, тобто

такий простір, що екзистенціально, аксіологічно, технічно наповнюється людиною завдяки дбанню [57, с. 57, 193].

Дбання є таким засобом існування, у якому людина займається постійно певним самонакиданням до власної здібності існувати [57, с. 191]. М. Гайдеггер підкреслює одну цікаву річ: присутність (Dasein) у її власному бутті є вперед-себе-самого [57, с. 191]. І звідси витікає така важлива обставина, що дбання є вперед-себе-буття присутності [57, с. 192]. Тобто дбанню присутній рух вперед і зовні. Саме існування людини потребує руху вперед і такий рух передбачає наявність зусилля, що кожен раз необхідно відновлювати знову. Дбання постійно поширює межі власного існування. На це вказує само поняття «екзистенціал» (Existenzial), що походить від латинського existentia – існування. Наявність «ex-» («з», «поза») вказує на те, що існування людини потребує певного поширення, засвоєння нових буттєвих горизонтів. Це дуже важно з точки зору розуміння вторгнення антропоценозу у біоценоз і виникнення у результаті такого втручання пандемії.

Буття-у-світі як первісна розмітка існування людини саме завдяки особливостям існування останньої є завжди буттям-з-іншими (Miteinandersein) або спів-буттям (Mit-Sein). М. Гайдеггер артикулює той факт, що світ присутності є сумісним-світом (Mit-Welt) [57, с. 118]. Раніше розглядався екзистенціал буття-у як те, у чому людина присутня, про що вона дбає. І далі розуміння буття-у отримує розвиток: буття-у є спів-буттям з іншими або спів-присутністю (Mit-Dasein) [57, с. 118]. Буття-з-іншими не є констатацією того факту, що окрім однієї людини існують інші. І серед інших людина може бути самотньою і звідси самотність є дефектним засобом спів-присутності і буття-з-іншими. Дбайливість проявляє себе у різноманітних формах: дбання про харчування, дбання про одяг, дбання про хворе тіло, буття одного за одного, буття одного проти одного, буття одного поза одним, не мати справ з іншим тощо.

Дбайливість у бутті-з-іншими має дві граничні можливості. Перша полягає у знятті з іншого дбання та ставленні собі на його місце, певному заміщенні.

Звідси інший викидається з власного місця і стає підвладним. Друга полягає не у заміщенні, а у заступництві за іншого у його власному вмінні бути. Тобто тут дбайливість не лишає іншого дбання, а навпаки, повертає. І тоді інший стає пильним для власного існування і спів-існування. Буття-з-іншими виникає тому, що у спів-бутті люди опинились дбайливими спільно. І тут, з одного боку, може спостерігатись відстороненість, відчуженість, а з іншого, співпричетність, власна зв'язаність, що дає можливість правій діловитості [57, с. 122]. Дбайливість у сенсі у якості буття-у-світі і буття-з-іншими реалізується наступним чином. По-перше, звернення (Umgang) до суцього у світі. По-друге, підручність (Zuhandenheit), завдяки чому ми оперуємо у світі певними речами або інструментами (Zeug), втручаючись у навколишній світ. По-третє, наявність (Vorhandenheit). Завдяки всім трьом аспектам відбувається об'єктивація світу, світ починає сприйматись як щось ізольоване, незалежне від мене. Це один з важливих механізмів втручання людини у світ, яке М. Гайдеггер розкриває за допомогою аналізу поняття «τέχνη» у праці «Питання про техніку» [58, с. 221–237], висвітлення якого буде відповіддю на третє питання до підрозділу 3.1.

М. Гайдеггер розрізняє техніку та сутність техніки: сутністю техніки не є щось технічне [58, с. 221]. Ні міркування про техніку, ні користування нею, ні керування нею, не запобігання неї не дає доступу до сутності техніки, оскільки прив'язує нас до неї. Існує низка розміркувань про техніку: засіб досягнення цілей, певного роду людська діяльність. Звідси, техніка ототожнюється з чимось інструментальним, вона є певним знаряддям (лат. instrumentum). Інструментальне тлумачення підходить і для давньої ремісничої, і для сучасної техніки. Але саме це інструментальне тлумачення техніки М. Гайдеггер ставить під сумнів, оскільки це може бути не єдиним його розумінням.

Якщо техніка є чимось інструментальним, то у чому сенс самого інструментального? До чого відносяться такі речі, як засіб та мета? За допомогою засобу досягається результат. Те, що має власним наслідком дію, є причиною. Але причиною може бути, не лише те, завдяки чому досягається щось

інше. Мета також може грати роль причини. З часів Аристотеля можна виділити чотири причини: формальну, матеріальну, телеологічну, динамічну. Тому інструментальність повинна коренитись у цих чотирьох аспектах причинності. Але тут знов виникає питання: чи не є поняття причинності чимось таким самоочевидним та водночас затьмареним, що у свою чергу потребує прояснення. І тут М. Гайдеггер здійснює деструкцію онтології як спробу дійти до первісних сенсів завдяки дослідженню мови [58, с. 222–225].

Стосовно поняття причинності деструкція онтології полягає у виявленні тих обставин, завдяки яким у сучасній думці чотири аристотелівські причини редуковані до однієї – діючої або динамічної. Якщо у латинській мові причина – *causa* походить від дієслова *cadere* – *падати* і несе той сенс, що із-за будь-якого впливу *випадає* той чи інший наслідок, то у давньогрецькому причина має інший виток. Причина у греків – αἴτιον – те, що має провину у чомусь іншому. М. Гайдеггер наводить приклад з чашею з срібла [58, с. 223]. Якщо срібло – те, з чого виконана чаша, то срібло є провиною того, що чаша є. У свою чергу чаша зобов'язана сріблу у власному існуванні. Тут виникають ще три аспекти. Перший – чаша зобов'язана власним існуванням не лише сріблу, але й образу або ейдосу чаші – її сутності. Другий – головним винуватцем чаші є те, для чого вона призначена – бути предметом культу – телеологічна провина. Третій – винуватцем чаші є майстер срібних справ. Більш того, майстер срібних справ є тим, хто формальну, матеріальну, діючу та телеологічну провини збирає воедино. Розбірливе зібрання на давньогрецькій мові є λέγειν, λόγος. Логос міститься в ἀποφαίνεσθαι – такому виявленні, що здатне розкривати. Срібна чаша є результатом чотирьох видів провини, що зібрані завдяки тому розбірливому зібранню здійсненому майстром срібних справ. Поняття провини тут має не етичний, не юридичний, а онтологічний зміст. Чотири провини є тим, що дозволяє речі з'явитись, всі вони мають головною рисою випускаюче виведення того, що з'являється. Звідси, причина або провина розкривається ще й

як привід. Але чотири види приводу скріплює те, що переводить щось поки не існуюче до стану існування – *ποίησις* або витвір.

Витвір – *ποίησις* – у давньогрецькому є і ремісничим виготовленням, і художньо-поетичною творчістю, і самобутнім зростанням (*φύσις*). Якщо самобутнє зростання (*φύσις*) бере початок у себе самому, наприклад, дерево або квітка, то витвори ремісництва або мистецтва беруть початок у майстерності ремісника або митця. Перехід від ще не існуючого до існуючого є витвором, а ось перехід від прихованого до неприхованого є *ἀλήθεια* або істина [58, с. 225].

Таким чином, шлях з дослідження сутності техніки привів нас до поняття витвору – *ποίησις* та істини – *ἀλήθεια* – як відкритості прихованого. Сутністю витвору є виведення у неприховане. Витвір збирає всі чотири провини-причини і керує ними. До сфери причинності належить мета, засоби, інструментальність. Тому техніку неможливо редукувати до інструментальності, вона – вид розкриття прихованого. Техніка є сферою здійснення творчості й істини. Наступний крок – онтологічна деструкція поняття техніки – *τέχνη*. Окреслимо низку аспектів.

Перший – *τέχνη* має відношення, як до ремісництва, так і до високого мистецтва, тобто *τέχνη* є витвором або чимось поетичним. Другий – *τέχνη* з давніх часів аж до Платона пов'язане з поняттям *ἐπιστήμη* або знанням. Обидва поняття – *τέχνη* і *ἐπιστήμη* – означають вміння орієнтуватись у чомусь, доводити до ясності. Особливість *τέχνη* у тому, що воно розкриває те, що не само себе витворює. А звідси, третій аспект – сутність *τέχνη* не в операціях, не у маніпуляціях, не в інструментальності, а в цьому виведенні у неприховане.

Подібне розуміння техніки входить всупереч з його сучасним тлумаченням як засобу. Інакше кажучи, воно може бути таким стосовно речей, що мають відношення до давньогрецької традиції, враховуючи занурення М. Гайдеггера у мову. Але М. Гайдеггер наполягає на тому, що сучасна техніка також є

розкриттям неприхованого, але в іншому сенсі, ніж витвір. Сучасна техніка, завдяки якій людина втручається в оточуючий світ, є вже не витвором, а виробництвом. Тобто сучасна техніка є експлуатацією оточуючого середовища. Якщо селянська праця є обробленням, облагородженням поля, то сучасний підхід до навколишнього середовища – його підкоренням, патранням. Навколишнє середовище завдяки сучасній техніці не облагороджується, а виснажується. М. Гайдеггер наводить показові приклади з дерев'яним мостом та гідроелектростанцією. Якщо дерев'яний міст є вбудованим у річку, він зв'язує її обидва боки, то у випадку гідроелектростанції річка є вбудованою у неї, оскільки річка тут є постачальником гідравлічного напору. При цьому він звертається до Рейну [58, с. 227], а ми звернемось до наших реалій і візьмемо річку Дніпро. Виходячи з запропонованої оптики дослідження, це дві різних річки. Одна – Дніпро Т. Шевченка – водночас і великий вірш, і велика пісня завдяки генію М. Лисенка. Друга – Дніпро як частина ДніпроГЕСу, складова гігантського плану ДНДПРО, найбільша у тридцятих роках ХХ ст. гідроелектростанція, під час будівництва якої затоплено понад 50 населених пунктів, і яка виробляє понад 4000 млн. кВт ч на рік.

Сучасна техніка на відміну від давньої виводить у неприховане специфічними кроками: витягання, перероблення, накопичення, розподілення, перетворення тощо. Все це здійснює ніхто інший, як сама людина. Людина є не тільки залученою, але й причетною до цього, вона є частиною цього. Тобто не сучасна техніка є частиною людського життя по обробленню та облагородженню навколишнього середовища, але людина є частиною життя сучасної техніки, що витягає, переробляє, накопичує, розподіляє, перетворює все, що можна взяти з навколишнього середовища. Людина приймає участь у виробництві, що поставляє корисні копалини для власних потреб, здійснює це поставляння. Звідси, постав (Gestell) – характеристика сучасної техніки [58, с. 229].

Постав, на думку М. Гайдеггера, є ткацьким верстатом, жорнами млину. Але він надає новий зміст цьому поняттю. Постав – початок, що збирає, примушує людину виводити дійсне з його прихованості до існування у

наявності. Поста́в – засіб розкриття прихованого, що керує сутністю сучасної техніки [58, с. 229]. Слово «ставити» у рубриці «постав» містить не лише виробництво, але й відгук становлення, що походить від художнього представлення і виставлення, що у сенсі ποιησις виводить присутнє у неприховане [58, с. 230]. Поста́в сам по собі не є чимось технічним, машинним, він є засобом виведення у неприховане, що відбувається в людині, через людину і завдяки людині. Поста́в виробляє дійсність як таку, що складається-у-наявності [58, с. 231]. Складання-у-наявності є шляхом розкриття прихованого та виступає місією або долею людини у сучасному світі [58, с. 231]. Звідси, постав піддає ризику людське існування не лише відносно себе, а й відносно всього, що існує, тобто, навколишнього середовища [58, с. 233]. І пандемія є одним з таких ризиків. Настала черга відповіді на четверте питання до підрозділу 3.1.

Дослідження опинилось у наступній ситуації. З одного боку, по-перше, окреслені певні суб'єкти біоценозу (фітоценоз, зооценоз, мікробіоценоз), які розподіляються між собою на домінуючі та субдомінуючі, а також автотрофи, гетеротрофи, деструктори, по-друге, артикульовані функціональні зв'язки між суб'єктами, які також розподіляються на абіотичні, біотичні, антропогенні та гомотипові, гетеротипові, по-третє, позначені ключові критерії біоценозу – видовий склад, тривалість, територіальність. Виходячи з цього, пандемія є результатом міжвидової конкуренції, хижацьким відношенням між біоценозом та антропоценозом під час їх зустрічі, де подолання вірусом міжвидового бар'єру стає витком подальшого масового захворювання людей.

З іншого боку, по-перше, окреслені певні екзистенціальні ознаки існування людини (буття-у-світі, буття-з-іншими, спів-буття, дбайливість, звернення, підручність, наявність тощо), по-друге, показані екзистенціальні горизонти існування техніки (причина, провина, виведення у неприховане, знання, витвір, виробництво, постав тощо), по-третє, артикульована історична зміна характеру техніки від утворюючого до виробничого, основою чого є постав. Виходячи з цього, пандемія є специфічним результатом виробничого відношення поставу до

сущого, у якому спів-буттєвість буття-у-світі, буття-з-іншими та сущого-природи піддається смертельному ризику.

Позначені складові біоценозу, антропоценозу, техніки належать різним дискурсам. Не можна механічно поєднати мікробоценоз та буття-у-світі, внутрішньовидову конкуренцію та дбання, міжвидову конкуренцію та постав тощо. Можливість їх поєднання потребує переведення проблематики дисертації у площину системного підходу.

Для з'ясування особливостей системного підходу звернемось до праць О. Маліновського (Богданова). О. Маліновський визначає систему як групу однорідних або різнорідних одиниць у власній єдності [40, с. 84], а елемент системи є характеристикою одиниць, що нездатні існувати поза зв'язком з даною одиницею [40, с. 84]. Внутрішня побудова системи визначається трьома факторами [40, с. 115]: перший – якість елементів, другий – кількість елементів, третій – структура або архітектоніка системи, інакше кажучи, порядок складання системи у цілісну структуру.

Організованість системи, у свою чергу, визначається чотирма факторами. Перший – ступінь її упорядкованості: чим складніше система, тим вище ступінь її упорядкованості. Другий – характер упорядкованості системи, що визначає які самі елементи і яким чином задіяні у побудові системи. Третій – функціональний ефект, що досягається завдяки такій організації. Справа у тому, що і ступінь підвищення рівня організації певної функції, і характер упорядкованості передбачають виникнення, як у межах системи, так і під час взаємодії з іншими системами, нових функцій. Деякі з них можуть у подальшому негативно вплинути на системи, що взаємодіють. Це – емерджентний ефект: система завжди є цілим, що складається зі своїх частин або елементів, але не зводиться до них, і тому система при своєму повноцінному функціонуванні здатна породжувати нові властивості та функції. Щось подібне виникає під час взаємодії різних систем. Тут емерджентний ефект є наслідком певної інтерференційної картини і може бути як зі знаком «плюс», так і зі знаком «мінус». Нарешті, четвертий фактор – адекватність системи тим функціям, які

вона виконує. Звідси, у таких систем як антропоценоз та біоценоз є власні функції та у випадках пандемії ми спостерігаємо відсутність такої адекватності. Пандемія як антисистема, що виникає внаслідок взаємопроникнення антропоценозу та біоценозу, руйнує всі функціональні зв'язки цих систем.

Важливим відкриттям О. Маліновського (Богданова) є той факт, що основним елементом системи є не її конкретна побудова, не тотожність її елементів, а наявність зв'язків, що змінюються за формою та обумовлюють включення у систему тих чи інших елементів, але за умовами збереження спадкоємності між елементами і типами зв'язків протягом всього розвитку системи [40, с. 84–65]. Подібне розуміння визначальної важливості зв'язків є парадигмальним для системного підходу. А. Уйомов також підкреслює їх фундаментальність: «суттєвість зв'язків між явищами означає, що річ завжди існує у певній системі... багатоманітність типів зв'язків визначає й відповідну багатоманітність типів систем, що утворені за допомогою цих зв'язків» [51, с. 21] (*перекладено мною – В.Л.*). У цьому контексті А. Уйомов застерігає про необхідність надзвичайної уважності під час втручання у процеси природи, оскільки ми порушуємо ті її зв'язки, про які ми не здогадувались, але які є дуже важливими для нашої життєдіяльності [51, с. 10].

Система є органічним, а не механічним утворенням. І це є одним з головних положень системного підходу як наукового напрямку. Ця органічність визначається зв'язками як первісними елементами системи. Для подальшого розуміння систем проведемо ще дві диференціації. Перша стосується розділення системи на дискретні та жорсткі.

Дискретні або корпускулярні системи побудовані з однотипних одиниць, які можуть замінювати один одне. Як правило, дискретні системи є низько організованими. У біоценозі та антропоценозі це клітини однієї ткани, або особи однієї статі. Складові дискретних систем поєднують однакове відношення до середовища. Дискретна система є простою сумою одиниць, які входять до її складу. Така система є пластичною. Складові одиниці дискретної системи є рухливими та незалежними. Дискретна побудова системи полегшує

комбінаторику, процеси відбору в системах, забезпечує гнучке пристосування до змін у середовищі, які не є спрямованими, прогнозованими. Звідси, по відношенню до дискретної системи, антисистема повинна ініціювати дисипативні процеси, руйнувати комбінаторику та процеси відбору, ускладнювати та робити неможливим гнучке пристосування системи до змін.

Жорсткі системи характеризуються фіксованими зв'язками їх ланок і ці зв'язки є необхідною умовою функціонування всієї системи. У біоценозі та антропоценозі це – етапи ембріонального розвитку очей, системи кровообігу та травлення, дві взаємодоповнюючі статі. Жорсткі системи мають не механічний, а органічний сенс. Жорсткі структури спроможні підвищувати рівень організації систем у цілому, відносно її складових. При цьому, ефективність саме жорстких систем оцінюється за принципом найменших. Сутність принципу найменших полягає у тому, що міцність ланки визначається міцністю самої слабкої ланки. Про жорсткі системи можна казати, що «хід загального обміну речовин у значній мірі залежить від найбільш слабкої ланки, якою може бути система травлення, видільна система або інша» [40, с. 84–85] (*перекладено мною – В.Л.*).

Співставлення дискретної та жорсткої систем виявляє їх комплементарність. У дискретних системах діє принцип відбору, але не діє принцип найменших. У жорстких, навпаки, діє принцип найменших, але не принцип відбору. У біоценозі та антропоценозі до дискретних структур належать: парні хромосоми, клітини однієї ткани, особі однієї статі, множинні органи або їх частини, а до жорстких – взаємне доповнення ядра та клітини, взаємне доповнення тканин, взаємне доповнення статей. Дискретні структури забезпечують гнучкість та живучість, але не здатні підвищити рівень організації та ефективності системи. У свою чергу, жорсткі структури здатні підвищувати рівень організації та ефективності системи, але не спроможні забезпечити гнучкість і живучість. Органічне поєднання гнучкості і живучості системи з можливістю підвищення її рівня організації і ефективності досягається завдяки синтезу дискретних та жорстких зв'язків. Тому пандемія, як антисистема, спрямована на знищення і дискретних, і жорстких структур.

Л. Гумільов відмічає, що самі по собі дискретні та жорсткі системи не є життєздатними, оскільки дискретні системи позбавлені здатності до спротиву ударам ззовні, а жорсткі у разі пошкоджень не відновлюються. Тому «на практиці ми зустрічаємо системи з різним ступенем жорсткості, причому, вона тим більше, чим більше у нього привнесено працею людини, і тим менше, чим більше утворення ініційовано процесами природи, що постійно перетворюють її складові елементи» [16, с. 117] (*перекладено мною – В.Л.*). Сам Л. Гумільов вважає такими граничними проявами техносфери та біосфери. Техносфера, вочевидь, є результатом активності етноценозу. Межа соціо-, техно- та біосфери пролягає не лише за кордонами людських тіл, але й всередині їх, оскільки людський організм є частиною природи. Звідси витікає розуміння Л. Гумільовим етносу як реального моменту взаємодії соціального та біологічного, як корпускулярної системи, яка для самозбереження доповнює себе жорсткими системами, такими як держава, армія, різноманітні клани тощо.

Зіткнення біоценозу та антропоценозу за посередництвом техніки дає певну інтерференційну картину у вигляді пандемії, яка пролягає саме крізь людські організми, ініціюючи в них руйнівні летальні процеси. Біоценоз та антропоценоз, як було показано вище, містять у собі як жорсткі так і дискретні структури, але вони були показані з біологічної точки зору. Зараз необхідно вписати у цю частину системного підходу аспекти фундаментально-онтологічної розмітки антропоценозу та техніки.

Звернемось до М. Гайдеггера. Уявляється, що повсякденне буття або феномен «люди» (das Man), що розкривається через екзистенціали «падіння» (das Verfallen), «кинутості» (die Geworfenheit), «розмови» (das Gerede), «цікавості» (die Neugier), «двозначності» (die Zweideutigkeit) може тлумачитись як дискретна структура. Нагадаю, дискретні структури забезпечують систему пластичністю, рухливістю, гнучким пристосуванням до змін. М. Гайдеггер відмічає, що у феномені повсякденності діє посередність як його фундаментальна екзистенціальна риса [57, с. 127]. Те, що має значимість серед людей, а що не має, що вважається успіхом серед людей, а що ні – все це передбачає певне

усереднене розуміння. Ця посередність нівелює все оригінальне, потаємне немає тут жодної сили. Посередництво зрівнює всі буттєві можливості, тому феномен «люди» полегшує будь-яку присутність у повсякденності [57, с. 127]. Це не є чимось негативним, таким, що може бути подоланим, оскільки присутність (Dasein) існує у цьому відкритому світі усереднене. Розмови є розуміючим відношенням до світу у повсякденності, це певний буттєвий образ буття-один-з-одним, яке втілює гнучке пристосоване взаємопорозуміння.

Що стосується виділення дискретної структури у межах техніки, вважаю необхідним звернутись до витвору (ποίησις). Витвір не є сутністю сучасної техніки, таким є постав. Витвір є визначальною сутністю давньої техніки. На відміну від поставу, завдяки якому відбувається хижацьке, вороже відношення до навколишнього середовища, техніка як витвір є таким пластичним, гнучким відношенням, яке облагороджує довкілля, розкриває його, виводить його потенції у неприховане (ἀλήθεια), тобто фактично розкриває сутність його буття. Подібне відношення до навколишнього середовища, на думку М. Гайдеггера, збереглось, по-перше, у поезії, саме тому поети, а не вчені є пастухами буття, а по-друге, у селянській праці. У невеличкій статті «Путівець» (der Feldweg) [59, С. 238–241] він пише про поклик путівця. Справа у тому, що лише простота того, що не є складним, має здатність зберегти у себе істину загадки всього великого і неминущого. Тому, якщо людина, на думку М. Гайдеггера, не підкорюється ладу поклику, що йде від путівця, він даремно силкується налагодити порядок на земній кулі [59, с. 240]. Перейдемо до артикуляції жорстких структур у межах фундаментально-онтологічного тлумачення антропоценозу та техніки.

Повсякденність проінтерпретована як дискретна структура, що завдяки власній гнучкості, пластичності, допомагає буттю-у-світі взаємодіяти з буттям-з-іншими. Повсякденність забезпечує живучість буття-у-світі, але не підвищує рівень його організації та ефективності, за останнє відповідає жорстка структура. На мій погляд, це здатна утворити лише така структура як присутність (Dasein).

Уявляється, що саме присутність є жорсткою структурою буття-у-світі. На відміну від повсякденності з її екзистенціалами «падіння», «кинутості», «розмови», «цікавості», «двозначності», присутність розкривається через такі структури як «совість» (Gewissen), поклик (Ruf), «провина» (Schuld), «буття-до-смерті» (das Sein zum Tode). Саме вони здатні повернути людину до найбільш головного питання – питання про буття, яке завжди є питанням про буття конкретної людини. Якщо у стані публічності через «розмови», «двозначності» людина пристосується до світу, то через поклик совісті є здатною повернутись до самого себе. Поклик совісті перериває те, що повинно прислухатись до себе, але у силу публічності, прослухало і не впіймало прихований шепіт буття [57, с. 271]. Поклик совісті не дає довідок про світові події, не закликає до діалогу з собою, але здійснює найголовніше – виводить буття-у-світі у його найбільш власні можливості [57, с. 273].

Жорсткою структурою у техніці я вважаю поставом. М. Гайдеггер характеризує сутність постава, по-перше, як зосереджене на собі встановлення дійсності, яке залишає істину власної сутності у забутті, по-друге, як розгортання існуючого у вигляді того-що-складається-у-наявності, по-третє, як небезпеку, по-четверте, як ризик [58, с. 253]. Небезпека, про яку йдеться, є не стільки тими бідами та позбавленнями, що повсюдно здійснюють тиск на людство, скільки залишенням істини власного буття у прихованому [58, с. 253]. Постав як ризик є викликом для людства. Справа у тому, що техніку неможливо взяти вольовим зусиллям під контроль. Якщо сутністю техніки є само буття, то вона ніколи не підкориться людству. У протилежному випадку людина була б паном буття [58, с. 253]. Але ж, техніка не може існувати поза існуванням людини. Тому для здійснення істини власного існування вона завжди закликає людину. Справжня велич людини та техніки у тому, що вони належать сутності буття, яка вимагає від них збереження сутності буття у його істині [58, с. 253]. Рухаємось далі і торкнемось ще однієї диференціації – розділення систем на відкриті та закриті.

Відкриті системи є такими, що безперервно здійснюють обмін з навколишнім середовищем, спроможні отримувати енергію і обмінюватись як

позитивною, так і негативною ентропією (негентропією). Тобто завдяки такої взаємодії система здатна, з одного боку, відчувати стан невизначеності, з іншого, впорядковуватись виходячи з нових умов існування. У біоценозі у якості відкритих систем можуть бути розглянути організми, стійкість яких можлива за умовами безперервного знаходження до них енергії та речовин з навколишнього середовища. Клітина є яскравим прикладом існування відкритої системи.

У фундаментально-онтологічній розмітці антропоценозу відкритою системою є повсякденність, як базова розмітка буття-у-світі, що враховує буття-з-іншими. Як відмічає М. Гайдеггер, людина належить до інших і зміцнює їх владу. У свою чергу, інші – це ті, хто у повсякденному бутті є найближчими. Повсякденність містить три важливих аспекти. Перший – дистанція, як певне співвіднесення людей один до одного, але дистанція не стільки як просторовий феномен, скільки як екзистенціальний: наскільки та чи інша людина є найближчою або найбільш віддаленою від мене. Другий – середина як визначення певної екзистенціальної дистанції між людьми у сфері повсякденності. Нарешті, третій – зрівняння як приховування і згладжування всього оригінального у повсякденності. Всі три вказані аспекти – дистанція, середина, зрівняння – обов'язково у стані повсякденності виводять людину у сферу публічності. Звідси теза М. Гайдеггера про те, що найближчим чином фактична присутність існує в усереднено відкритому світі [57, с. 129]. Відкритість повсякденності є завжди поглиненою оточуючим нас світом.

Постав є відкритою системою у техніці. Сучасна техніка завжди займається розкриттям прихованого [58, с. 226]. Відкритість поставу у тому, що енергія, яка прихована у природі, витягується, потім перероблюється, накопичується та розподіляється. Всі вказані дії (виймання, перероблення, накопичування, розподіл) є різноманітними видами виведення у неприховане [58, с. 227]. Якщо до сутності поставу належать ті обставини, що буття у поставі усуває істину власного існування у забуття, то це можливо завдяки тому, що постав, виходячи з власної специфіки, завжди виводить у наявне [58, с. 255]. Постав – це виклик, що захоплює буття людини, він зосереджує людину на поставленні всього, що

виходить з прихованого [58, с. 229]. Розкриття поставу здійснюється лише тому, що людина є здатною залучатись до цього процесу. У свою чергу, постав є тим початком, що збирає і примушує людину виводити дійсне з його прихованості завдяки такому засобу, як те-що-складається-у-наявному [58, с. 229]. Перейдемо до закритих систем.

Закриті системи – це системи, що можуть обмінюватись енергією з довкіллям, але не речовиною. У біоценозі це – віріони вірусів як метаболічно інертна позаклітинна стадія онтогенезу вірусів. Віріони не проявляють жодної активності поки не відбувається контакт з клітиною. Лише тоді, коли встановлюється структура «вірус – клітина», з'являються можливості до виробництва нових вірусів, які намагаються повністю підкорити собі клітину-хазяйку.

У фундаментально-онтологічній розмітці антропоценозу закритою системою уявляється присутність. Присутність через «совість», «поклик», «провину», «буття-до-смерті» повертає людину до себе, до сутності власного існування. Однак, у розумінні присутності як закритої системи найбільшу роль грає екзистенціал «жах» (Angst). М. Гайдеггер відмічає, що жах, по-перше, розкриває у присутності буття до найбільш власної здатності бути, по-друге, усамітнює і розмикає присутність як «solus ipse» [57, с. 188], по-третє, витягує присутність з його повсякденності, з постійно падаючого розчинення у «світі» [57, с. 189]. Ось чому присутність є усамітненим, відокремленим, закритим, але при цьому не ізольованим екзистенціальним феноменом. У теорії систем закриті системи відрізняються від ізольованих або замкнутих. Між закритими системами може існувати обмін енергіями, але не речовиною, тоді як в ізольованих системах відсутній будь-який обмін, так що система переходить до стану термодинамічної рівноваги, з якого самотійно вийти не може.

Прикладом закритої системи у техніці, на мій погляд, є техніка як річ і тут пригадаємо наступне. Вище, на початку розкриття сутності техніки було показано, що дбайливість, яка поєднує буття-у-світі та буття-з-іншими реалізується у трьох аспектах – зверненні, підручності, наявності. Всі вказані

аспекти виконують функцію об'єктивації світу, коли речі сприймаються як щось ізольоване, незалежне від мене. Техніка як певна річ і є тим, що сприймається у власній незалежності, об'єктивності та закритості. М. Гайдеггер наводить приклад з літаком, що стоїть на льотному полі. Він є лише предметом у власній об'єктивності, але при цьому істина його буття буде від нас закритою [58, с. 227].

Таким чином, у біоценозі, антропоценозі, техніці можливо спостерігати дискретні та жорсткі структури, відкриті та закриті системи. Вони їх містять, але до них не зводяться. У реальності ми маємо справу зі складними системами. Біоценоз, антропоценоз, техніка є такими системами.

Біоценоз – складна система. З одного боку, біоценоз є відкритою, метаболічно активною системою, яка знаходиться у енергетичному і матеріальному обміні. Цей обмін може бути як умовою саморозвитку, так і загрозою існуванню. З іншого боку, біоценоз містить у вигляді вібріонів вірусів закриті системи, ініціювання яких відбувається під час технологічного вторгнення людства у навколишнє середовище.

Антропоценоз – складна система. Складність посилюється тим, що антропоценоз належить до біоценозу та, водночас, має власні відмінності. Звернемось до фундаментально-онтологічної розмітки. Буття-у-світі як буття-з-іншими, безумовно, є прикладом складної системи, яку не можна розглядати у якості лише відкритої або закритої. Повсякденне існування через такі складові, як «падіння», «кинутість», «розмови», «цікавість», «двозначність» можна визначити у якості відкритої системи, оскільки, по-перше, тут відбувається вільний обмін інформацією (навчання, цікавість тощо), енергією (виробничі, ділові, сімейні, дружні, особистісні стосунки тощо), матеріальним станом (виробництво та споживацтво) зі світом, а по-друге, саме повсякденне існування є певним розчиненням і пристосуванням людини до світу. Навпаки, присутність може розглядатись у якості закритої системи. Через екзистенціали «совісті», «поклику», «провини», «буття-до-смерті» людина збирає себе, артикулює власну здатність існувати незалежно від того, що відбувається в оточуючому світі. Людина у стані присутності обмінюється інформацією, енергією зі світом, але не

розчиняється у ньому. Однак і повсякденність, і присутність – це модуси існування однієї і тієї ж людини, вона водночас перебуває в них, і своєрідною ланкою, що пов’язує повсякденність та присутність є дбання.

Техніка – складна система. З одного боку, техніка як «витвір», «постав» є відкритою системою, оскільки і «витвір», і «постав» є різними шляхами виведення у неприховане. А з іншого боку, техніка як річ може розглядатись у якості закритої системи, яка певний час не втручається у навколишнє середовище. Але ж, ця закритість закінчується за умовами виробничого втручання у довкілля.

Однак, складно-системний характер біоценозу, антропоценозу, техніки не лише у тому, що тут поєднуються дискретні та жорсткі структури, відкриті та закриті системи. Головним є те, що складна система набуває нових властивостей, які є відсутніми на підсистемному рівні. Вище вже йшлося про емерджентний ефект. І у цьому сенсі пандемію можна розглядати як приклад такого емерджентного ефекту, що відбувається під час втручання людства у навколишнє середовище за допомогою техніки. І зараз переходимо до відносин, що можуть складатись між антропоценозом та біоценозом.

Антропоценоз та біоценоз можуть мати між собою два типи відносин – дружні та ворожі, сприятливі та несприятливі. При цьому, загальна еволюційна тенденція має такий вигляд: зростання вибіркового відношення до середовища – зменшення несприятливих контактів з середовищем та збільшення сприятливих. Але це еволюційна тенденція, на яку суттєво впливає розвиток техніки таким чином, що існує загроза порушення цієї тенденції, але про це у наступному підрозділі дисертації.

Пандемія як антисистема, що виникає на перехресті двох складних систем – біоценозу та антропоценозу – через виробниче посередництво техніки є артикуляцією і пануванням ворожих відносин між цими системами, які маніфестують себе у вигляді масового захворювання. І тут проведемо ще певні межі між біоценозом та антропоценозом.

Усі живі системи є динамічними, всі вони здатні до авторепродукції – засвоєнню елементів зовнішнього середовища та відтворенню себе подібних систем. Це здатність до асиміляції, яка обумовлює: зростання клітин та організму, геометрична прогресія у розмноженні, спадковість. Природний відбір – наслідок зайвої авторепродукції. Звідси – сумація корисних змін та витіснення шкідливих.

Суспільні системи зберігають цю здатність до авторепродукції, але здійснюють її переніс до нових областей. На відміну від соціальних, біологічні системи здатні еволюціонувати лише шляхом сумації змін, кожна з яких є корисною окремо. Тому для біологічних систем є недоступною низка вдосконалень, які можуть виникнути шляхом поєднання кількох змін, кожна з яких у власній окремоті знижує пристосовність. Отже, природний відбір є короткозорим. Для еволюції відкрити різні, але не всі шляхи. Є так звані заборонені шляхи: у природі не виникає вісь з гвинтом або колесом.

Соціальний рівень системної організованості є вищим ніж рівень розвитку біологічних систем і це стосується, по-перше, здатності посилювати самоорганізацію на підставі прогнозування, по-друге, поєднання складної та зростаючої координації у розвитку з необмеженим характером розвитку.

Перш ніж ми звернемось до розглядання конститутивних ознак пандемії як антисистеми, торкнемось певних емпіричних даних, але перед цим вплетемо в тканину дослідження поняття антропогенних факторів середовища.

Вочевидь, антропогенні фактори середовища зумовлені активною діяльністю людини. Як відмічає М. Голубець, «ні соціальну людину не можна розглядати як компонент екосистеми, ні людське суспільство не може бути по трактоване як підсистема біосфери. Структурно-функціональні зв'язки між ними слід шукати не на рівні організації біотичних, а на рівні організації соціальних систем... Людина не лише впливає на структурно-функціональну організацію природних екосистем. Вона створює штучні екосистеми і протягом століть підтримує її функціонування» [14, с. 206]. Крім того, істотна трансформація екосистем починається, коли виникла виробнича діяльність людини, тотальність

якої сьогодні призвела до того, «що тепер на планеті нема теренів, які не зазнавали б антропогенного впливу», і як слідство – це загрожує «відносній стабільності екосистем й нормальному існуванню самої людини» [14, с. 210]. Виділяють два типи антропогенних факторів.

Перший – прямий або безпосередній вплив людини на природу у діапазоні від зведення лісів до надмірного знищення промислових тварин тощо. Другий – непрямий, коли цей вплив здійснюється опосередковано, що виражається у змінах клімату, складу атмосфери, гідросфери, ґрунтів, ландшафту тощо. М. Голубець наводить багато прикладів. У басейнових екосистемах Пруту і Дністра у первинному стані лісистість була десь 90–97%, зараз ці показники суттєво змінені: у верховному басейні Пруту збереглось біля 76% площі лісів (решта трансформована), а у верхів'ї басейну Дністра збереглось лише 51% лісів [14, с. 211]. Серед найбільш впливових аспектів на зміни у біоценозі М. Голубець називає сільське господарство. Знищування лісів у різноманітних цілях від випасання свійських тварин до вирощування сільськогосподарських культур було першим істотним потрясінням біосфери [14, с. 220]. А зараз безпосередньо покажемо, як втручання антропоценозу у біоценоз за допомогою техніки стає причиною виникнення пандемій. Знову звернемось до праці С. Шах [64].

Холерний вібріон *vibrio cholerae* належить до мікробоценозу, мешкає у прісній та солоній воді, розмножується у простих, щільних живильних середовищах, розповсюджується завдяки фіто- та зоопланктону. Але у збудника такої пандемії як холера він перетворюється завдяки змінам в епоху промислового перевороту. Нові засоби пересування (залізничний транспорт, водні канали, пароплави) склали умови для проникнення вібріону у Європу та Північну Америку. Ост-Індійська компанія у другій половині XVIII ст. почала засвоєння Бенгалії і її болотистих лісів Сундарбану, які раніше ніхто не чіпав, обходив боком, і де у природних умовах знаходився вірус холери. Наприкінці XIX ст. 90% болотистих лісів Сундарбану були технічно засвоєні і тому неминуче відбувся контакт з холерним вібріоном. В організмі людини він викликає діарею і тотальне зневоднення. У XIX ст. холерою заражені сотні

мільйонів людей, більша частина яких не врятувалась. Серед них такі постаті як Карл Х в Італії, президент США Дж. Полк, композитор П. Чайковський. Останній вибух пандемії холери спостерігався на Гаїті у 2010 р. [64, с. 9–10], жертвами якої на 2011 р. було 4 549, а загальна кількість заражених 231 070 людей. Сучасні епідеміологи прогнозують, що протягом одного-двох поколінь з'явиться новий холероподібний вірус, що може вразити біля 1 млрд. людей, а вбити до 165 млн. людей, стати причиною глобального економічного спаду зі збитками у 3 трлн. доларів [64, с. 12].

Холерний вібріон впливає лише на тих, хто вступав у контакт з веслоногими ракоподібними. Вібріон нездатний вражати тих, хто не мав контакту з цією водою. Але коли він попадає в організм людини, щоб визвати пандемію, його базовий показник репродукції (БПР або R_0) повинен бути більше одиниці. Холерний вібріон виробляє власний токсин, що діє на носія. Завдяки цьому, вібріон має можливість швидко розповсюджуватись, а головне, і це дуже важливо саме для розуміння пандемії як антисистеми, токсин холерного ембріону впливає на біохімію людського кишківнику, змінюючи його функції на протилежні. І тут необхідно звернути увагу на те, що взагалі понад 60% відомих патогенів вперше з'являються серед пернатих і хвостатих, а 70% – не серед домашніх, а серед диких тварин. І тому полювання на диких тварин, вживання цього м'яса в їжу забезпечує тісний контакт між антропоценозом та зооценозом [64, с. 19–20]. Безпосередньою формою контакту також можуть бути укуси комах. Головними тут є ті обставини, що хвороба, а потім і пандемія, виникає коли тваринний мікроорганізм перетворюється у людський патоген, а для цього є необхідним тривалий міжвидовий контакт між мікроорганізмом та людиною. Повертаючись до ролі антропогенних факторів, С. Шах доходить до висновку, що холера ніколи не викликала б пандемій в сучасному світі, якби не нові засоби транспортного сполучення і особливо водний транспорт [64, с. 31].

С. Шах описує обставини появи пандемії атипової пневмонії (SARS) у Китаї у 2002 р. Патоген виник на ринку дичини у Гуанчжоу. Його звичайний носій – летючі миші підковикові. Від летючих мишей вірус перекинувся на

інших диких тварин (китайські борсуки, змії, пальмові нандінії тощо), тобто захопив представників локального зооценозу. І через кілька мутацій з листопаду 2002 р. почав вражати людей. Простором його дії опинилась імунна система. При цьому, С. Шах звертає увагу на те, що ринок знаходився біля перевантаженого транспортом широкосмугового шосе з загазованою розв'язкою. Це утворювало такий єдиний антисанітарний майданчик, у якому на одній площадці опинились люди та тварини, причому такі тварини, які б у природних умовах ніколи у житті не зіткнулись разом в одному місці. В цілому, на думку авторці, передумовою для адаптації вірусу до людського організму стало зростання продовольчих ринків, а його розповсюдженню – сучасні авіап перевезення [64, с. 38].

Витоком лихоманки Ебола є технократичне втручання людей у гвінейські ліса у 1990-ті рр., які до того були первозданими. Військовий конфлікт між Сьєрра-Леоне та Ліберією призвів до того, що люди почали емігрувати у тому числі у Гвінею. Саме емігранти почали вирубати ліс, а новий простір віддавали під житло і посів. Від всього ліса залишилось лише 15% і тому вже наприкінці 90-х рр. ці нові місця можна було бачити з космосу. Багато видів тварин знищено, але залишились рукокрилі летючі миші, які живуть колоніями по мільйону особин, можуть подорожувати на великі дистанції, бути носіями чисельних мікробів, інкубаторами для майбутніх людських патогенів. Базовий показник репродукції вірусу лихоманки Ебола встановлює від 1,5 до 2,5. На вересень 2014 р. вірусом Ебола були вражені понад 1 млн. людей. Попутно вірус Ебола знищив третину світової популяції горил, шимпанзе, що їдять ті ж фрукти, що й летючі миші.

Витоком віспи мавп також є центральноафриканські гризуни. Цей вид віспи знищив у XX ст. від 300 до 500 млн. людей. Причини пандемії віспи мавп: перша – посилення контактів між людиною та гризунами, друга – скорочення площі лісів, що сприяє посиленню контактів між людиною та твариною, третя – перехід на м'ясо диких тропічних тварин, у тому числі й гризунів. Але на відміну від лихоманки Ебола з її БПР 1,5–2,5, базовий показник репродукції лихоманки Ебола коливається від 0,57 до 0,96 [64, с. 24].

Вірус Західного Нілу був виявлений у 1937 р. в Уганді. Це – флавівірус перелітних птахів. Вірус попадає в організм людини через укуси комах, що відвідали кров заражених птахів. Але епідемія вибухла лише у 1999 р., тобто більше чим через шістдесят років, у Нью-Йорку, що знаходиться на шляху атлантичного міграційного маршруту. На думку С. Шах, захисним бар'єром між вірусом і людиною було різноманіття місцевої пернатой фауни. Схильність до зараження у різних птахів є різною: у ворон і снігурів така схильність висока, у дятлів та деркачів – низка. Але протягом шістдесяти років різноманіття птахів дуже скоротилось за рахунок зростання міст, агропромислових комплексів, зміни клімату, знищення місць проживання птахів. Як наслідок, дятли і деркачі зникли, а ворони й снігурі розповсюдились (їх популяції зросли на 50–100%) [64, с. 26]. У 1999 р. міжвидовий бар'єр був подоланий і вірус перекинувся на людей. Влітку 1999 р. було вражено 2% населення району Квінс у Нью-Йорку, це понад 8000 людей. У 2010 р. кількість заражених досягло 1,8 млн. [64, с. 27].

У сучасному світі роль антропогенних факторів зростає у геометричній прогресії. С. Шах наводить дані, що з 1940 по 2004 рр. понад 300 інфекційних хвороб з'явилися заново або відродилися у місцях та людських популяціях, де вони раніше не зустрічались [64, с. 11]. І все це – наслідок інтенсивної взаємодії біоценозу та антропоценозу за посередництвом техніки. Настав час перейти до п'ятого питання і розглянути пандемію як антисистему.

Л. Гумільов визначає антисистему як цілісність з негативним світовідчуттям [16, с. 561]. Можна погодитись з таким визначенням, оскільки пандемія неминуче пов'язана з негативним світовідчуттям, але тут виникають дві труднощі. Перша стосується тих обставин, що негативне світовідчуття може бути наслідком дії пандемії як антисистеми і в цьому випадку негативне світовідчуття є слідством, а не причиною. Друга трудність полягає у тому, що можна уявити певне негативне світовідчуття в основі пандемії, але тут стикаємось зі шляхом до різних конспіративних теорій, які потребують окремого дослідження.

Розкриваючи поняття антисистеми, Л. Гумільов наводить такий приклад: «Антисистема подібна популяції бактерій або інфузорій в організмі: розповсюджуючись по внутрішніх органах людини або тварини, бацили приводять його до смерті... і вмирають у його остиглому тілі» [16, с. 562] (*перекладено мною – В.Л.*). Те, що для Л. Гумільова є прикладом, для нас є відправною точкою. Антисистема – це спрямованість на знищення життя як такого. Це дуже широке визначення, але почнемо з нього.

П. Корявцев визначає антисистему як специфічне відношення до матеріального світу, що виявляється у прагненні до спрощення системи, зменшення щільності системних зв'язків. В ідеалі щільність системних зв'язків зводиться до нуля, що означає знищення системи – держави, ландшафту, етносу [27]. Подібне розуміння, з одного боку, відповідає завданню дисертації і, дійсно, внаслідок пандемії відбувається спрощення антропоценозу та біоценозу шляхом зведення до нуля їх системних зв'язків. З іншого боку, подібне зменшення щільності системних зв'язків та спрощення систем є наслідком, а не причиною. Крім того, це окреме питання – чи є у випадку пандемії свідоме прагнення до спрощення системи і зменшення щільності системних зв'язків? На мою думку, антисистема є певною інтерференційною картиною, яка виникає на перетині антропоценозу та біоценозу, коли людина за допомогою техніки втручається у біоценоз.

Найбільш адекватним для розкриття феномена пандемії у межах дисертації є тлумачення антисистеми Є. Луценком: «Антисистемою називається система з негативним рівнем системності, тобто це таке об'єднання певної множини елементів за рахунок їх взаємодії у ціле, яке перешкоджає досягненню цілей» [35, с. 2] (*перекладено мною – В.Л.*).

У наведеному вище визначенні пандемії виділимо два аспекти. Перший – антисистема є системою з негативним рівнем системності. Будучи системою, антисистема повинна містити зв'язки, дискретні та жорсткі, відкриті та закриті структури. Але оскільки для цієї системи характерним є негативний рівень системності, то всі ці зв'язки спостерігаються з негативним рівнем.

Антисистема – це знищення зв'язків, дискретних та жорстких, відкритих та закритих структур. Пандемія є таким результатом перетину біоценозу та антропоценозу, в якому виникає негативний рівень системності. Пандемія як антисистема прагне анігіляції всіх підсистем, що входять до біоценозу та антропоценозу. Пандемія є специфічним продуктом процесу етногенезу: вона ставить під загрозу існування етноценозу не лише як складової біоценозу, але й як специфічної системи, яка долає лише біологічні межі.

Другий аспект – антисистема є таким об'єднанням множини елементів за рахунок їх взаємодії у ціле, яке перешкоджає досягненню цілей. Про яке об'єднання множини елементів йдеться? Про об'єднання елементів антропоценозу та біоценозу через посередництво техніки. У певних випадках подібні об'єднання встановлюють такі конфігурації, які перешкоджають досягненню цілей. Є певні цілі у біоценозу, є певні цілі у антропоценозу. Їх існування, згадаємо, неминуче потребує поширення, оскільки поширення як таке належить їх існуванням. У цьому поширенні вони встановлюють такі перетини, в яких ставиться під загрозу і стає неможливим співіснування цих двох систем.

Отже, визначимо: пандемія як антисистема – це певна зустріч двох складних систем (біоценозу та антропоценозу) за посередництвом третьої складної системи (техніки), де через жорстку структуру (постав) відбувається ініціація закритої системи (віріон вірусу), завдяки чому будується нова система («вірус – клітина людини») з притаманним їй негативним рівнем системності, спрямована через маніфестацію масового захворювання на анігіляцію всіх зв'язків і структур. Звідси виникає питання про конститутивні аспекти пандемії саме як антисистеми і тому переходимо до відповіді на шосте питання.

Першим структурним елементом пандемії як антисистеми пропоную конструкт «негативна серединність». Згадаємо, що системний підхід у якості базового елемента системи обирає не річ, а саме зв'язок. Серединність і є таким специфічним зв'язком між антропоценозом та біоценозом, оскільки вона є їх певною інтерференційною картиною зі знаком мінус, тому йдеться про негативну серединність. Пропоную уявити негативну серединність у якості

синкретичної структури, на одному боці якої – певна клінічна картина пандемії, на другому – специфічні актори, які приймають участь у виникненні хвороби, на третьому – соціокультурні фактори, що призвели до виникнення пандемії, на четвертому – заходи, що спрямовані на подолання пандемії. Наведу лише пару прикладів.

Перший стосується холери. Пандемія холери як антисистема має наступну негативну серединність. З одного боку, ми маємо холерний токсин, що проникає у травний тракт і колонізує епітелій тонкого відділу кишечника, інкубаційний період (до п'яти діб), легка ступінь (діарея, нудота), середня ступінь (поширення діареї, поява сильної блювоти, дегідратація 2-го ступеню, судоми м'язів, загальна слабкість, сухість у роті, спрага, судома м'язів, тахікардія тощо), важка ступінь (дегідратація 3-го ступеню, постійна діарея, блювота, судома м'язів, спрага, порушення ЦНС, кома). З другого боку, конкретні біоценозні обставини: вібріони холери, конкретні водойми, де відбувався безпосередній контакт між носіями та людьми. З третього, антропоценозні обставини: конкретні знаряддя втручання (водний транспорт тощо), контакти (використання води у виробничих та власних цілях тощо), виробничі обставини (будівництво тощо). З четвертого, комплекс заходів з протидії (карантин тощо).

Другий приклад стосується атипової пневмонії. Пандемія атипової пневмонії як антисистема має наступні риси негативної серединності. По-перше, поразка імунної системи, загальне нездужання, висока лихоманка, озноб, пітливість, біль у голові і м'язах, кашель, задишка, легенево-серцева недостатність, кома. По-друге, конкретні біоценозні обставини (тварини з різних природних зон, атипові збудники – хламідії, мікоплазми, віруси). По-третє, антропоценозні обставини: антисанітарні ринки, авіатранспорт тощо. По-четверте, певні заходи з протидії (дотримання дезінфекційного режиму з використанням препаратів четвертого класу небезпеки – системних інсектицидів, ізоляція хворих тощо).

Безумовно, подібний варіант негативної серединності є громіздким. Але, я переконана у тому, що вирішення проблем з пандеміями повинно носити

системний, комплексний характер і це, насправді, полі-, міждисциплінарна, координаційна праця, до якої повинні бути залучені не лише спеціалісти з різних галузей знань (вірусологи, філософи, соціологи, економісти тощо), але й представники різних соціальних інститутів (влада, різноманітні служби тощо). Протидії пандеміям, уявляється, будуть більш ефективними, коли будуть враховуватись і біоценозні, і антропоценозні, і навіть техногенні фактори.

Другим структурним елементом пандемії як антисистеми є катастрофічна екстремальна ситуація. Це, дійсно, екзистенціальний виклик, що торкається не лише життя окремої людини, а життя людства, умов його існування. У тексті було використане слово «загроза». Загроза є не просто ставленням чогось під сумнів, вона є радикалізацією ставлення під сумнів самого існування. Тому пандемія як катастрофічна екстремальна ситуація є постійно боротьбою між життям та смертю, це завжди виклик людству.

Третім суттєвим елементом пандемії як антисистеми є антагонізм ентропії та негентропії. Саме з точки системного підходу, коли антропоценоз за допомогою техніки втручається в біоценоз, у біоценозі починаються певні дисипативні ентропійні процеси. Тому біоценоз починає використовувати антропоценоз у якості негативної ентропії (негентропії). Пандемія як антисистема є такою негативною серединністю, де антропоценоз стає для біоценозу тим, чим біоценоз живиться. Сама ж бінарна опозиція «ентропія / негентропія» є класичною для системного підходу.

Чому пандемія як антисистема складається лише з цих трьох структур? По-перше, ці структури достатньо очевидні, вони не є штучно притягнутими, а випливають з самого горизонту дослідження. По-друге, намагатись розкривати пандемію як певну антисистему і не надати їй хоча б контурну розмітку, було б некоректним з наукової точки зору. По-третє, саме через ці три структури можна вписати пандемію у філософський контекст і розглядати її у різноманітних напрямках: соціально-філософському, етично-аксіологічному, світоглядному, філософсько-культурному тощо. Але це завдання на майбутнє. Тому, негативна серединність, катастрофічна екстремальна ситуація, антагонізм ентропії та

негентропії як абрис пандемії у якості антисистеми є моєю власною науковою гіпотезою, яка досліджується, розкривається, доказується і захищається на сторінках дисертації.

Таким чином, пандемію можна охарактеризувати у якості антисистеми або системи з негативним рівнем системності, яка, по-перше, виникає на перетині трьох складних систем (антропоценоз, техніка, біоценоз), по-друге, маніфестує себе як масове захворювання, по-третє, спрямована на анігіляцію всіх дискретних та жорстких структур, по-четверте, описується через негативну серединність, катастрофічну екстремальну ситуацію, антагонізм ентропії та негентропії. Трохи скоротимо, пандемія – це антисистема, яка через негативну серединність, катастрофічну екстремальну ситуацію, антагоністичність ентропії та негентропії є цивілізаційним викликом для людства.

3.2 Структурні аспекти пандемії як антисистеми: аналітика і соціально-динамічні горизонти

Вирішення у підрозділі 3.2 п'ятого наукового завдання – аналіз конститутивних аспектів пандемії як антисистеми, а через те з'ясування абрису соціокультурної динаміки, що відбувається під впливом пандемії – передбачає відповіді на низку питань. Перше стосується розкриття конструкту негативної серединності. Друге пов'язане з усвідомленням складових катастрофічної екстремальної ситуації. Третє відноситься до розкриття антагонізму ентропії та негентропії. Нарешті, четверте стосується артикуляції абрисів соціальної динаміки, яка відбувається під впливом пандемій (у схематичному вигляді сутність даного підрозділу представлена у додатку Ж).

Переходячи до відповіді на перше питання, торкнемось поняття інтерференції. З одного боку, дійсно, це поняття виникає у фізиці і означає явище накладання двох або більше хвиль, у якому спостерігається їх взаємне підсилення або зменшення. З іншого боку, використання цього терміну в сучасній науці не обмежується фізикою, а розповсюджується на різноманітні

сфери знання: лінгвістику, психологію, біологію, соціальну філософію тощо. Зосередимось на біологічному та соціальному знанні.

У біології інтерференція пов'язана з міжвидовою конкуренцією. Інтерференційна конкуренція – це безпосередня взаємодія особин один з одним за місце проживання та право використовувати існуючі ресурси. Крім того, інтерференція розглядається у вірусології як ситуація пригнічення одним вірусом іншого у випадку змішаної інфекції. Наведу кілька прикладів. У праці «Human Virology» її автори – англійські вчені L. Collier та J. Oxford – неодноразово використовують поняття інтерференції. У підрозділі 2.6 Control of gene expression вони відмічають: «РНК-інтерференція розвилась, щоб примусити замовчати віруси та шахрайські генетичні елементи, які виробляють двохланцюжкові РНК-інтермедіати, типи РНК, які звичайно не виробляються клітинами» [71, с. 20] (*перекладено мною – В.Л.*). У главі 9 The periodicity of epidemics автори пишуть: «У випадку відсутності втручання (інтерференції) у природний порядок (наприклад, шляхом впровадження вакцин, поліпшення гігієни або кампанії проти членистоногих), картина гострих інфекцій може чергуватись між ендемічною та епідемічною» [71, с. 66] (*перекладено мною – В.Л.*). І ще одна думка авторів, що стосується протидіям пандемії ВІЛ/СНІД: «Жива вакцина, що послабляє ВІЛ, знаходиться у стадії дослідження, у ході якого ген вірусного негативного регуляторного фактору (nef gene) був мутований або змінений. Цей ген звичайно підвищує вірусне інфікування і, отже, будь-яке втручання (інтерференція) з функціонуванням зменшить реплікацію та розповсюдження вірусу» [71, с. 186] (*перекладено мною – В.Л.*).

Що стосується використання поняття «інтерференція» в соціальних науках, то наведу два приклади. Перший – збірник «Нові ідеї в соціальній філософії» [53], у якому йдеться, по-перше, про інтерференцію різноманітних ритмокаскадів в історії Росії (духовно-релігійних, духовно-ідеологічних, владно- корпоративних, трансформаційно-пасіонарних тощо) [53, с. 255–257], які пов'язані із впливом двох європейських революційних течій – ліберальної та комуністичної, по-друге, про інтерференцію багатьох архетипів цивілізаційного

масштабу (архетип осьового часу, християнський, просвітницький, ісламський, конфуціанський архетипи тощо) [53, с. 260–261].

Другий приклад стосується концептуалізації поняття «соціальна інтерференція» у докторській дисертації Б. Сивиринова «Феномен соціальної перспективи в сучасній соціології» [49]. Соціальна інтерференція має низку значень: 1) результат взаємодії багатьох соціальних перспектив [49, с. 10]; 2) результат перетину реальних, базисних процесів та зв'язків взаємодії соціальних утворень, окремих актів людської свідомості [49, с. 13]; 3) утворення «муарового візерунку» поля соціальної перспективи, де віртуальні форми є результатом перетину реальних базисних ліній [49, с. 73]; 4) ініціатор інтерферентного образу соціальної перспективи [49, с. 13].

Таким чином, і з боку біологічного, і з боку соціального знання є певні науково обґрунтовані підстави для застосування поняття «інтерференція», яке є важливим саме виходячи із взаємодії біоценозу та антропоценозу, що відбувається під час прямого або непрямого технологічного втручання людства у біосферу. Пандемія пов'язана з подоланням вірусами міжвидового бар'єру. Головний позаштатний інфекціоніст МОЗ України О. Голубовська відмічає, що у березні 2018 р. спеціалістами ВОЗ заявлено про погрозу людству нової пандемії, яка поки що не має назви (позначена як «хвороба Ікс»), але наслідок якої може бути зіставленим з наслідком дії іспанського грипу на початку XX ст. (від 50 до 100 млн. жертв). О. Голубовська підкреслює, що таке стає можливим, тому що у сучасному світі подолання міжвидового бар'єру стає трендом еволюції та адаптації мікроорганізмів [15]. Це також відмічає і М. Кордінглі у власній праці «Віруси. Драйвери еволюції. Друзі або вороги?» [26].

Інтерференція у межах дослідження пандемії як антисистеми має не суто біологічний характер, саме тому, що віруси долають міжвидовий бар'єр і впливають на життя як окремої людини, так і людства, а також не суто соціальний характер, оскільки йдеться про втручання людства у навколишнє середовище. Тому йдеться про біосоціальну інтерференцію, яку необхідно вписати у межі саме системного підходу. Пандемія – інтерференційна картина

перетину дискретних та жорстких структур трьох складних систем (біоценоз, антропоценоз, техніка), яка через маніфестацію масового захворювання спрямована на їх взаємне знищення.

Негативна серединність – одна з трьох граней інтерференційної картини перетину біоценозу та антропоценозу, яка являє собою комплементарну дескрипцію біоценозних та антропоценозних показників пандемії. Це дає можливість, по-перше, з'ясувати клінічну картину конкретної пандемії, а по-друге, зрозуміти певні соціокультурні і економіко-географічні обставини її виникнення і розповсюдження. Таким чином, введення концепту негативної серединності веде до конкретизації кожного окремого випадку пандемії. З одного боку, існує пандемія як певне загальне поняття, а з іншого, існують окремі випадки пандемії у світі. І, скажімо, є пандемії чуми, холери, іспанського грипу, лихоманки Ебола, лихоманки Західного Нілу, СНІДу тощо. Але все це окремі види пандемії, кожна з них має власну клінічну картину, виникає в окремих соціокультурних, історично-політичних, економіко-географічних обставинах, потребує специфічних заходів з протидії. І тоді пандемія залишається лише загальним поняттям, яке не відображає нічого конкретного. Тому є сенс звернутись до концепції мовних ігор Л. Вітгенштайна.

Як відомо, концепція мовних ігор Л. Вітгенштайна відноситься до пізнього етапу його філософського шляху і знайшла відображення у «Філософських дослідженнях». Під мовними іграми Л. Вітгенштайн розуміє, по-перше, процес використання слів у мові, по-друге, процес найменування і повторення слів, по-третє, мова і ті дії, з якими мова є переплетеною [13, с. 83], по-четверте, мова як діяльність або форма життя [13, с. 90], по-п'яте, те, що містить певні правила як навчання цієї гри, так і безпосередньо самої гри, а звідси, власні особливості, що відрізняють одну гру від іншої [13, с. 105, 236], по-шосте, те, що утворює сім'ю і має між різними іграми сімейні подібності [13, с. 111], по-сьоме, те, що має певні межі [13, с. 112]. Крім того, Л. Вітгенштайн пише, що мовна гра містить у себе щось непередбачене, щось необґрунтоване, щось нерозумне, оскільки мовна гра перебуває як наше життя [13, с. 391]. Приклади мовних ігор: віддавати накази,

виконувати їх, описувати зовнішній вигляд об'єкту, виготовляти об'єкт за його проектом, міркувати про буття, інформувати про подію, висувати і перевіряти гіпотезу, грати у театрі, писати оповідання, співати хороводні пісню, розказувати анекдоти, перекладати з однієї мови на іншу тощо [13, с. 90]. Також Л. Вітгенштайн наполягає на наступному: те, що уявляється необхідно існуючим, належить мові, і це парадигмальна річ [13, с. 104].

Для характеристики пандемії використовуються певні поняття (місце виникнення пандемії, клінічна картина хвороби, швидкість розповсюдження, міри протидії тощо). Для боротьби з пандемією не лише використовуються певні слова, але й здійснюються певні заходи. Далі, для діагностики і боротьби з пандемією потрібно дотримуватись певних правил: як конкретно слід себе вести в цій небезпечній ситуації, які дії вживати тощо. Те, як необхідно діяти під час холери, суттєво відрізняється від того, що необхідно вживати під час атипової пневмонії, або СНІДу тощо. Нарешті, те, чим закінчиться битва з хворобою, до кінця невідомо, тому що ця боротьба, що має самі граничні межі у бутті – життя та смерть. Тому, саме через те, пандемію можна віднести до такої мовної гри, яка містить певні сімейні подібності, тому що різні види пандемії відрізняються одна від одної та водночас містять певні спільні речі. Певну розмітку негативної серединності у якості мовної гри хотілось би продемонструвати на прикладі, що наведений у додатку Д. Негативна серединність представлена у вигляді таблиці, має схематичний вигляд і містить п'ять блоків.

Перший блок – номінативний аспект. Це те, що Л. Вітгенштайн називав процесом найменування і тут у якості приклада містяться назви двох пандемій – холери та грипу.

Другий блок – денотативний аспект. Це те, що Л. Вітгенштайн називав процесом використання мови і тут пропоную низку позицій. По-перше, безпосередньо денотативний аспект, де поняття холери та грипу співвідносяться з конкретними подіями, а саме – першою пандемією холери 1817–1824 рр. та найбільш масовою пандемією іспанського грипу 1918–1919 рр. По-друге, місце

виникнення та розповсюдження. По-третє, актори та збудники хвороби. По-четверте, носії інфекції.

Третій блок – праксеологічний аспект. Це те, що Л. Вітгенштайн називав мовою як діяльністю або формою життя. І тут також пропоную низку позицій. По-перше, засоби передачі інфекції. По-друге, умови передачі інфекції. По-третє, клінічна картина хвороби. По-четверте, масштаби ураження пандемії.

Четвертий блок – нормативний аспект. Це те, що у Л. Вітгенштайна має назву правил, яким повинна підкорюватись гра. Він містить дві складові. Перша складова – міри протидії хворобі та її розповсюдженню. Друга складова – етичний горизонт, оскільки подолання хвороби містить не лише використання певних лікарських засобів, але й зміни у світогляді людини.

Нарешті, п'ятий блок – сімейні подібності, що безпосередньо відноситься до Л. Вітгенштайну, якій казав, що між різними іграми можуть бути певні сімейні подібності.

Розуміння негативної серединності у якості мовної гри артикулює низку важливих аспектів. По-перше, пандемія набуває тут сингулярного характеру: кожна пандемія має власні ознаки. Пандемія холери відрізняється від пандемії іспанського грипу за збудниками, носіями інфекції, засобами та умовами передачі, клінічною картиною, масштабами ураження тощо. І тут відкривається можливість для компаративного вивчення пандемій. По-друге, пандемії також мають певні сімейні подібності, оскільки є певні показники, де вони мають взаємні риси. На прикладі холери та іспанського грипу показано, що такими подібностями є витоки пандемій, певні умови передачі і розповсюдження, правила протидії тощо. По-третє, пандемія для свого подолання потребує участі спеціалістів з різних сфер – не лише епідеміологів, медиків, біологів, але й соціологів, економістів, філософів. Подолання клінічної картини багато в чому залежить від медичної та епідеміологічної сфери, але й ними не обмежується. Потрібна артикуляція певних етичних, світоглядних умов існування, а тут неможливо обійтись без спеціалістів гуманітарного профілю. По-четверте, саме негативна серединність як концепт демонструє серединну природу пандемії як

антисистеми, що встановлюється під час втручання людства у навколишнє середовище за допомогою техніки. Ось чому негативна серединність являє собою специфічну інтерференційну картину. Нарешті по-п'яте, негативна серединність як складова пандемії являє собою певну подію у бутті, подолання якої неможливо поза координаційної взаємодії різноманітних соціальних інститутів: державних структур, медичних служб, соціальних працівників, дорожньо-транспортної системи, органів внутрішніх справ, волонтерів тощо.

Трактування негативної серединності у якості мовної гри розширює її межі не лише з боку усвідомлення різних типів хвороб, що перетворюються у пандемії, але й з точки зору соціокультурних умов виникнення. У попередньому підрозділі розмітка негативної серединності була здійснена на підставі втручання антропоценозу у біоценоз через технічні засоби. Але виникнення пандемій цим не обмежується. Так, С. Шах наводить інші приклади.

Перший стосується елементарного бруду, екскрементів тварин та людей, які є ідеальним засобом розповсюдження патогенів. Необхідність збереження чистоти є однією з найдавніших вимог. До речі, мешканець давнього Риму щоденно був забезпечений 1135 літрами води, це втричі більше, ніж такий безконтрольний користувач як сучасний американець. Здавна гігієнічні процедури мали ритуальний характер. Це спостерігається у греків, римлян, індусів, буддистів, мусульман тощо. Але, на жаль, цього не відбулось у християнстві [64, с. 44]. Керівники християнській Європі не поспішали відбудовувати римські акведуки, що були знищені готами у 537 р. У середині XIV ст. у Європі вибухнула бубонна чума, що 1352 р. знищила біля 15 млн. людей. Взагалі вороже відношення до води зберігалось аж до XIX ст. У середині XIX ст. це стало ще однією причиною виникнення холери у Нью-Йорку. Крім бруду на вулицях, спостерігався також бруд відходів, що накопичувався під водою. Справа у тому, що води рядом з Мангеттеном були не проточні, а, навпаки, застійні, земля болотистою, тому забруднення річної води відбувалось постійно. Навесні 1832 р. була сильна засуха, що викликало бурне зростання планктону, а в літку трапилась холера [64, с. 49].

Сучасний стан з брудом є також небезпечним. С. Шах приводить таку статистику. Розмір однієї середньостатистичної свиноферми у США зріс з 1959 по 2007 рр. більш, ніж на 2000%, а такої ж птахоферми – на 30 000%. Скотина виробляє у 13 разів більш відходів, чим людське населення США. І досі немає ефективної системи очищення від бруду і фекалій домашніх тварин. Це утворює умови для розповсюдження нової групи патогенів. Один з них – ентерогеморагічна кишкова паличка (ЕГКП), що виділяє шига-токсин. У 1982 р. був перший вибух, що згодом проявився у 50 країнах. Щорічно у США заражаються понад 70 000 американців. Кількість жертв у Європі у 2011 р. від цього патогену досягло 4000 людей.

Другий приклад – урбанізація і перенаселення. С. Шах вважає, якщо б не урбанізація і перенаселення, епідемія холери у 1832 р. у Нью-Йорку могла б бути першою та останньою. Але з 1830 по 1860 рр. міське населення США збільшилось на 500%. У Європі спостерігались ті ж самі процеси: населення Лондона зросло втричі, а міське населення Франції і Германії вдвічі. У 40-рр. XIX ст. в Ірландії вибухнув голод, загинуло понад півтора мільйона людей, ще півтора мільйона змогли втекти. З 1847 по 1851 р. в Нью-Йорк прибуло десь 850 000 біженців з Ірландії, більшість з яких залишились у Мангеттені. Саме там у районі Файв-Пойнтс навесні 1849 р. відбувся новий вибух холери. У той час у цьому районі щільність населення була біля 200 000 людей на одну квадратну милю. Це в шість разів більше, ніж у сучасному Мангеттені та центрі Токіо [64, с. 59]. У сучасному Мумбаї щільність населення у нетрищах, таких як Дхараві, встановлює 1,4 млн. людей на квадратну милю. Саме зростання нетрищ є однією з причин, що викликали пандемію Ебола у 2014 р. Перенаселення дає патогену Еболи наступні переваги: по-перше, різке підвищення швидкості розповсюдження, по-друге, велика кількість населення є свого роду «паливним ресурсом» для пандемії, по-третє, головний перетворюючий вплив натовпу у тому, що перенаселення підвищує смертоносність патогенів [64, с. 62].

Третій приклад – корупція. На думку С. Шах, іноді навіть найпростіші засоби можуть бути тим бар'єром, що здатні захистити людей від проникнення

вірусу. Людська взаємодія, стратегія співробітництва є величезним козирем у боротьбі проти пандемії. І тому, коли пандемія відбувається, її причиною може бути відсутність подібної взаємодії. Справа у тому, що під час взаємодії людина може лишиться досягнення власних інтересів. Коли індивідуальне, особистісне перевищує суспільне, тоді стратегія співробітництва не працює. Якщо знову звернутись до пандемії холери 1832 г. у Нью-Йорку, її можна було б запобігти шляхом побудови водопроводу між Мангеттеном та Бронксом. Ці пропозиції лунали неодноразово, але їх здійсненню завадили приватні бізнес-інтереси республіканців, яких тоді підтримував сенатор А. Берр [64, с. 73], система лобіювання якого призвела до того, що водопровід так і не був побудований.

Зростання міжнародної торгівельної діяльності призвело до того, що санітарні і карантинні кордони почали сприйматись як певні завади комерційній діяльності. У 1798 р. карантин був оголошеним «недозволенним тиранічним насиллям» [64, с. 75]. Французький медик і вчений Ж.-Б. Буйо назвав карантин «науковим забобоном» [64, с. 75]. Підставою для цього став той факт, що причина хвороб була не у заразі, а природних явищах – смердючі пари або хмари газів. Лікар з Нью-Йорку Дж. Менлі у 1832 р. назвав холеру «атмосферною хворобою» [64, с. 76].

Четвертий приклад – помста моря як наслідок порушення термодинамічного балансу світу. Відкриття покладів вугілля, нафти призвело до того, що всі ці види палива дають енергії у сто разів більш, ніж необхідно для їх видобутку. Людство поглинає викопне паливо у сотні тисяч разів швидше, ніж воно формується у надрах. Вже у середині XX ст. концентрація вуглекислого газу зросла на 40% у порівнянні з доіндустріальними показниками [64, с. 114]. Кожні десять років температура поверхні води зростає на одну десяту градуса. Зігріті шари попадаючи у різні течії, змінюють склад океанів, що призводить і до зміни течій. Загальний рівень моря у 2012 р. в окремих частинах світу збільшився на 20 см. у порівнянні з рівнем 1960 р. [64, с. 114]. Дослідження продемонстрували, що об'єм біомаси планктону у порівнянні з 1948 р. зменшився у шість разів. Це призвело до мутації вібріону холери. Його останній

вид – Ель Тор або паракхолера, що був виявлений у 1904 р. і став витоком пандемії паракхолери у 1937 р., потім у 1961 р. (кількість померлих біля 50 000 людей в одному Південному Китаї), у 1971 р. в Африці. Лише на початку ХХІ ст. було визнано, що Ель Тор – не паракхолера, а справжня холера [64, с. 117].

На думку С. Шах саме порушення термодинамічного балансу світу через людське хижацьке відношення до корисних копалин є найголовнішою причиною пандемій у сучасному світі і воно випереджає демографічне зростання, урбанізацію, зростаючу мобільність тощо [64, с. 114]. Якщо ми поглянемо на всі ці перелічені фактори, то з'ясуємо, що вони належать до складових сучасного цивілізаційного процесу, який неможна уявити поза урбанізацією, демографічним зростанням, мобільністю, змінами у термодинамічному балансі світу. І негативна серединність як специфічна інтерференційна картина перетину біоценозу та антропоценозу зі знаком мінус доповнюється поряд техносферою, ще й такими показниками як урбанізація, перенаселення, мобільність, зміна у термодинамічному балансі.

Торкнемось ще одного важливого аспекту. Л. Вітгенштайн тлумачить мовну гру як мову і ти дії, що з мовою пов'язані. І таким чином, у самому розумінні мовної гри присутні вербальні та невербальні аспекти. А звідси, і негативна серединність як мовна гра, а, точніше, сукупність мовних ігор містить у собі вербальні та невербальні аспекти. У тут ми зустрічаємось з семіотичним виміром негативної серединності.

Перш за все хотілось би відмітити, що семіотичний аспект пандемії є чимось очевидним. Коли виникає хвороба, вона дає про себе знати через певні ознаки (температура, діарея, озноб, загальна слабкість тощо). Ці ознаки необхідно вміти бачити, тлумачити і відштовхуючись від них, діяти. Відомо, що існує медична семіотика або семіологія, або симптоматологія як важлива складова частина медичної і клінічної діагностики. Виділяють загальну медичну семіотику, яка займається загальними характеристиками хворого (стать, вік, національність, професія, спадковість, перенесені захворювання тощо) і його станами (зміни свідомості, положення тіла тощо) та приватну медичну

семіотику, де розглядаються симптоми конкретних захворювань, механізми виникнення, особливості синдромів тощо. Але оскільки негативна серединність містить не лише дані клінічної картини, а й враховує соціокультурні, історично-політичні, економічно-географічні аспекти, то лише медичної семіотики недостатньо, потрібно залучати дані семіотики культури. Більш того, наука про знаки знаходиться у тому стані, що у її розробці приймають участь вчені різних напрямків – філософи, лінгвісти, психологи, біологи, антропологи, соціологи тощо. Семіотика – це науковий інструментарій, метод, за допомогою якого вивчаються складні соціокультурні феномени. Звернемось до праці Ч.У. Морріса «Підстави теорії знаків» [42].

Пандемію як процес хвороби можна уявити у знаковій формі. Процесуальність пандемії як знаковій форми є семіозисом пандемії, який містить: по-перше, те, що виступає як знак (клінічна картина хвороби); по-друге, те, на що вказує знак, тобто за якими обставинами ми можемо стверджувати, що те, з чим ми маємо справу, є пандемією або значення даного знаку; по-третє, вплив, внаслідок якого відповідна річ є для інтерпретатора знаком; по-четверте, безпосередньо, сам інтерпретатор, що розуміє певні знаки.

Дослідження пандемії не може обійтись без семіотики, оскільки подібне дослідження пов'язане з розробкою мови розуміння пандемії, яка враховувала б максимально можливу кількість аспектів – медичних, соціокультурних, антропологічних, політично-економічних, біхевіористських тощо. Тому пандемія, що з'ясована у якості знакової системи, повинна мати власну структуру. По-перше, це синтактика пандемії як певна сукупність знаків незалежно від їх відношення до об'єктів або до інтерпретатора, яка визначає рівень дискурсу, відповідно з яким ми будемо працювати надалі і важливо, щоб у цьому дискурсі була повна картина, яка враховує біологічні, особистісні, соціокультурні, технічні, цивілізаційні, загальні й інші непередбачувані обставини. Але одним синтактичним рівнем не обійтись, необхідно вийти на новий рівень – семантичний.

Семантика пандемії передбачає співвідношення сфери знаків з конкретними їх носіями, обставинами. Тут ми можемо зрозуміти як саме синтаксичні знаки співвідносяться з тим, що відбувається у реальності. Тобто саме тут пандемія як знакова система набуває своєї конкретності, історичності, соціальності. Якщо на рівні синтактики пандемії ми ще не можемо конкретизувати той чи інший знак, то на рівні семантики пандемії хвороба знаходить свою конкретизацію шляхом співвіднесення знаків з їх конкретними втіленнями або носіями – денотатами.

Нарешті, замикає все це прагматика пандемії. Що з того, що ми лише встановили сукупність знаків певної пандемії, співвіднесли ці знаки з конкретними обставинами? Потрібні певні дії, тобто щось невербальне, що потребує уваги та рішучості, оскільки, нагадаю, пандемія це певна гранична сукупність знаків.

У додатку Е показаний варіант семіотичної розмітки негативної серединності на прикладі пандемії чуми 1346–1353 рр., яка увійшла в історію як «чорний мор» або «чорна смерть» (лат. *atra mors*). Таблиця містить три розділи. Перший – синтактика пандемії чуми, яка включає такі показники як збудник, носії, форми існування, картина розвитку, екологічні фактори, соціально-економічні фактори. Другий – семантика пандемії чуми, що містить такі складові як попередні події, початок, роки активності, втрати. Нарешті, третій – прагматика пандемії чуми, де перелічуються основні засоби протидії чумі та які були наслідки. Кожен з позначених вище розділів, безумовно, можна і потрібно доповнювати, описувати більш детально, знаходити нові грані. Але й семіотичний підхід до негативної серединності у запропонованому вигляді також демонструє і важливість урахування різноманітних факторів (клінічні, екологічні, соціальні тощо), і необхідність розвитку полі- та міждисциплінарного підходу. Саме «чорна смерть» наочно демонструє слабкий розвиток на той час медичного знання і як наслідок недостатньо ефективні міри протидії, серед яких зустрічаються і такі парадоксальні з сучасної точки зору, як використання магії з окультизмом, дихання домашньої худоби і пахоців. Поява уперше під час

«чорної смерті» санітарних комісій, карантину показує важливість координації владних, релігійних, медичних інституцій тощо.

Все, що було означено вище – лише первісна розмітка. Її детальне розкриття буде завданням подальших досліджень. Але саме ця розмітка наочно демонструє, наскільки пандемія потребує до себе уваги з боку філософського дискурсу. Відштовхуючись від того, що пандемія як негативна серединність з точки зору семіотичного підходу включає синтактичний, семантичний та прагматичний виміри, а останній передбачає наявність певних дій, переходимо до відповіді на друге питання – більш детального розкриття пандемії як катастрофічної екстремальної ситуації.

У попередньому підрозділі пандемія як катастрофічна екстремальна ситуація була лише позначена. Для більш детального її розкриття звернемось до самого поняття «ситуація». З цього приводу існує багата література. Обмежусь вказівкою на дисертацію І. Яцик «Гранична ситуація екзистенції вчинку: повнота екзистенції у філософії Ніколо Аббаньяно та «людина на межі» Карла Ясперса» [69]. Дослідниця виділяє у розумінні ситуації низку моментів, але ми зосередимось лише на тих, що мають некласичний характер, тобто є антроповимірними: 1) необхідність вибору; 2) життєва проблема; 3) потрясіння; 4) те, через що людина мусить або боротись, або померти, або жити з іншими; 5) певній настрій (віра та відчай). Звертаючись до екстремальної ситуації І. Яцик пише: «Сутність поняття екстремальної ситуації вказує на надмірні відхилення від усталених об'єктивних параметрів буття, що дає можливість оцінювати їх як незвичні, несподівані, надзвичайні, неприйнятні, тобто такі, що призводять до негативних наслідків. Це поняття охоплює також стихійні лиха, що породжуються природними чинниками, антропогенні екологічні кризи, техногенні катастрофи й інші різні соціальні потрясіння» [69, с. 100]. Пандемія є проявом антропологічної екологічної кризи. Нагадаємо, що на думку С. Шах саме хижацьке техногенне втручання людини у світ корисних копалин є тою головною причиною пандемії, яка долає інші обставини. Тому пандемія ще є й одним з різновидів техногенної катастрофи.

Риси, які наводить авторка, характеризуючи екстремальну ситуацію – неочікуваність, небезпечність, надзвичайність, стрес, дезадаптація. Пандемію дуже важко очікувати, коли саме вона вибухне. Само словосполучення «вибух пандемії» вказує на неочікуваний характер. Клінічна картина пандемій, де дуже висока вірогідність летального вироку, робить хворобу дуже небезпечною. Масштаби, які охоплює собою пандемія, безумовно, є надзвичайними. Під час таких подій населення завжди відчуває стресовий стан, внаслідок чого, відбувається дезадаптація людей, яка сіє паніку. Це достатньо очевидні речі. Але саме тут звернусь до праць психолога М. Магомед-Емінова [36–39].

У статті «Визначення екстремальної ситуації» [37] М. Магомед-Емінов відмічає, що у психологічній літературі поняття «екстремальна ситуація» і «надзвичайна ситуація» використовуються як тотожні, і виділяє три трактовки цього поняття, які він співвідносить з життям окремої людини в особливих умовах (стрес під час війни, в'язні концтаборів, учасники бойових дій, клієнти, що очікують операції тощо).

Перша трактовка – емпірична, яка повинна враховувати: 1) подійність ситуації як випадку, інциденту; 2) життєнебезпеку, оскільки подія має загрозливий характер для людини; 3) граничні вимоги до людини, що визначаються фактичним змістом ситуації; 4) особливі потенціальні або реальні наслідки [37, с. 15–16]. Сутність емпіричного підходу в тому, що до поняття «ситуація» додають певні атрибути у вигляді прикметників: катастрофічна, екстремальна, травматична, надзвичайна. З одного боку, дійсно, всі ці речі належать до різноманітних випадків пандемії (але не тільки до них), а з іншого, на думку М. Магомед-Емінова, такому підходу притаманний граничний формалізм, побудований на факторі екстенсивності. Інакше кажучи, з емпіричної точки зору, всі лихі мають спільну ознаку – надзвичайність, наднормативність. Але тоді виникає зрозуміле питання: якщо у всіх випадках спостерігається поняття «надзвичайне», «наднормативне», то що тоді у контексті цих подій є звичайністю або нормативністю?

Окинемо рефлексивним зором емпіричний рівень. Всі означені речі можуть бути екстрапольованими і для пандемії. По-перше, пандемія є специфічним інцидентом, подією, що охоплює велику кількість людей. По-друге, пандемія є життєнебезпечною для людства. По-третє, пандемія фактично ставить людство на грань антропологічної катастрофи, оскільки під питання попадає само існування людства. По-четверте, пандемія має власні і реальні, і потенціальні наслідки (вплив пандемії на наступні покоління). І нарешті, масштаби пандемій, дійсно, вражають. Наведемо пару прикладів: перша пандемія чуми або чума Юстиніана – біля 125 млн. загиблих, друга пандемія чуми або чорна смерть – понад 60 млн. загиблих. Але, щоб з'ясувати екстремальність цих ситуацій, необхідно шукати інший рівень усвідомлення, оскільки емпіричний вводить нас у певне протиріччя – екстремальність містить надзвичайність, наднормативність, а звідси питання – яка звичайність, нормативність можуть бути у хворобі?

Однак, емпірична трактовка екстремальної ситуації дозволяє артикулювати бінарну опозицію: «смертоцентрованість / життєцентрованість» або «Death-сенс / Life-сенс» [37, с. 16]. Звідси: стремління до виживання, збереження буття – сутнісні характеристики екстремальної ситуації як ситуації існування. І тоді, екстремальна ситуація є не лише ситуацією, що завдає фундаментальну загрозу існуванню, але й такою, що випробує нашу волю, стійкість, мужність, здатність до спротиву. Тим самим, ми приходимо до поняття граничної ситуації, яку ввів К. Ясперс, а значить вже емпіричний рівень підходу вимагає доповнення з боку філософії. Виходячи з цього, хотіла би розвинути власне розуміння екстремальної ситуації шляхом співставлення її з граничною ситуацією і водночас уточнити позицію М. Мамед-Емінова.

Гранична ситуація (Grenzsituation) виникає під час важких життєвих випробувань, сильних потрясінь, загрози для життя. Пригадаємо риси ситуації як такої, які притаманні й граничній ситуації, що були позначені вище. По-перше, ситуація – це завжди необхідність вибору. Дійсно, і гранична, і екстремальна ситуації є ситуаціями вибору між життям та смертю, існуванням та не існуванням. По-друге, ситуація – це життєва проблема. Гранична і екстремальна

ситуації є дійсно життєвими проблемами. При цьому, якщо гранична ситуація є суто антропологічною проблемою, то екстремальна ситуація є ще й цивілізаційною проблемою. По-третє, ситуація – це потрясіння. І тут гранична та екстремальна ситуації також збігаються. По-четверте, ситуація – те, через що людина мусить або боротись, або померти, або жити з іншими. Боротьба або смерть – те, що також притаманно граничній та екстремальній ситуації, про що йшлося під час артикуляції бінарної опозиції «Death-сенси / Life-сенси». По-п'яте, ситуація – те, у чому спостерігається певний настрій. Нагадаю, той же М. Гайдеггер виділяв два види екзистенціальних настрою у людині: страх, що відштовхує людину від самої себе, та жах, що навпаки, повертає людину до самої себе. Ці два настрої є протилежними. З одного боку, наша воля, дії можуть бути паралізованими в екстремальній і граничній ситуаціях, з іншого, саме в них може відбуватись актуалізація всіх найкращих потенцій людини – сили, мужності, волі до перемоги тощо. Нарешті, по-шосте, ситуація – той аксіологічний простір, що надає індивідові цінність. Саме в граничній і екстремальній ситуаціях відчувається цінність та водночас хрупкість людського буття. Але між граничною ситуацією та екстремальною може бути та різниця, що перша належить лише одній особі, а друга стосується великої кількості людей.

З одного боку, це, дійсно, так. Традиційно, екзистенціалізм, у межах якого було запропоновано К. Ясперсом поняття граничної ситуації, вважається філософією індивідуалізму і суб'єктивізму. Але з іншого, ситуація є більш складнішою. По-перше, гранична і екстремальна ситуації спільні у самому значенні слова. Латинське *extremus* має низку значень, одно з них – граничний. По-друге, екзистенціальна думка розглядає існування людини як буття-у-світі. Буття-у-світі є дбанням, яке охоплює два модуси існування – повсякденність та присутність, і при цьому, водночас є буттям-з-іншими. Тому неможливо казати, що екзистенціалізм є лише індивідуалістичною і суб'єктивістською філософією у соліпсистському сенсі. Екзистенціальна думка демонструє, що ми пов'язані один з одним у цьому світі. Тому і гранична ситуація як певний варіант буття-у-світі є буттям-з-іншими, і екстремальна ситуація також стосується і буття-у-світі, і

буття-з-іншими. По-третє, вітчизняний філософ Н. Хамітов у «Філософському енциклопедичному словнику» розрізняє граничну ситуацію та граничне буття [60]. Якщо граничне буття належить людині як такої і до нього людину залучає сукупність вчинків, які впливають з її бажання реалізуватись за межами буденного буття, то гранична ситуація постає результатом зовнішніх обставин. Тобто у певному сенсі гранична ситуація є вторгненням ззовні. Таку ж природу має і екстремальна ситуація. Це вторгнення ззовні як певний результат ворожих відносин між біоценозом та антропоценозом.

Звернемось до другої трактовки поняття «екстремальна ситуація» М. Магомед-Еміновим. Вона є формально-психологічною і потребує врахування низки точок зору: 1) стимулюючої – позанормативного патерну впливу на людину, що викликає певну реакцію; 2) реактивної – ситуації, що загрожує перетворенням адаптивної реакції у дезадаптивну як руйнування процесів взаємодії людини з навколишнім середовищем (емоційна напруженість, тривога, пригніченість, ажитація); 3) персоналістської – інтерпретації і оцінки ситуації і поводження з нею як з життєнебезпечною, надзагрозливою; 4) інтерактивної – екстремальної ситуації як функції екстремальних факторів; 5) транзактної – екстремальної ситуації як ситуації взаємодії загрозливих факторів з факторами особистості [37, с. 17]. Виходячи з цього, М. Магомед-Емінов розрізняє катастрофічну та некатастрофічну екстремальність. Якщо остання – це космічний політ, підводне плавання, полярна експедиція, скелелазіння тощо, то перша – катастрофа, що локалізована у визначених просторово-часових межах, яку необхідно якомога швидше усунути або подолати. Тому пандемія є екстремальною ситуацією з позначкою «катастрофічна». Її ознаки: деструктивність, насильство, небажаність, життєдистонічність. Головне те, що формально-психологічний підхід відкриває нам антропологічний вимір екстремальної ситуації. Інакше кажучи, екстремальна ситуація – це не лише ситуація впливу (стресор) та реагування (стрес), але й ситуація діяльності людини, її існування. Це потребує аналізу життєвих завдань людини і людства. Звідси, екстремальна ситуація – не лише стимулюючий патерн, але й предметний

сене або інтенціональний предмет. Від формально-психологічного визначення екстремальної ситуації переходимо до третьої трактовки – метапсихологічної або онтологічної.

З точки зору метапсихології тобто певного надпредметного рівня розуміння екстремальна ситуація є точкою збігу двох метапотреб: перша метапотреба – збереження буття в ситуації загрози небуття, друга – становлення буття всупереч загрози небуття. Іншими словами, йдеться про дві фундаментальні мотивації або дбанні – мотивація виживання та мотивація зростання [37, с. 19]. Таким чином, екстремальна ситуація стає ситуацією близького контакту людського та нелюдського, насилля та мужності, агресії та солідарності, допомоги. Уявляється, що метапсихологічний рівень – це онтологічний рівень, оскільки він виводить нас не до психологічних, але до екзистенціальних структур у розумінні екстремальності. М. Магомед-Емінов вводить тут поняття переживання, розуміння, дбання – всі три поняття, що були введені у сучасний дискурс такими напрямками як герменевтика (В. Дільтей) і фундаментальна онтологія (М. Гайдеггер).

Підсумовуючи погляди М. Магомед-Емінова, звернемо увагу, що екстремальну ситуацію він розглядає на перетині трьох змістовних комплексів. Перший – «загроза – випробування – зростання» (емпіричний рівень), другий – «страждання – стійкість – самореалізація» (формально-психологічний рівень), третій – «допомога – прив'язаність – любов» (онтологічний рівень). Ось чому, екстремальність, на думку М. Магомед-Емінова, це не відсутність, а навпаки, ситуація присутності граничного буття людини, у тому числі можливості власної неможливості, або інакше, екстремальність – не особлива властивість, не якість або інтенсивність, а граничний, часовий за природою феномен, що фіксує вторгнення небуття у буття. Екстремальність не лише розміщує час людини між часовістю та вічністю, але й демонструє феномен темпоральної праці, коли час людини стає складним, множинним. Смерть перетворюється, на думку М. Магомед-Емінова, у феномен життя [37, с. 21].

Починаючи аналізувати екстремальну ситуацію, розмежовуючи її на катастрофічну та некатастрофічну, М. Магомед-Емінов фактично виходить на філософсько-антропологічний рівень дослідження. Справа у тому, що акцент переноситься з медичних, біологічних, емоційно-когнітивних установок на аспекти існування людини у граничних засобах буття. Екстремальність стає ціннісно-смысловим феноменом, що відображає особливості взаємодії людини з навколишнім середовищем, що розкривається у трьох бінарних опозиціях: перша – «позитивна / негативна екстремальність», друга – «смыс життя (L-смыс) / смыс смерті (D-смыс)», третя – «буття / небуття». Екстремальна ситуація може бути представленою у якості багаторівневого утворення з наступними складовими: емпіричний рівень – «загроза – випробування – зростання», формально-психологічний рівень – «страждання – стійкість – самореалізація», онтологічний рівень – «допомога – прив'язаність – любов». Але саме ці здобутки потребують доповнення шляхом аналізу феномена смерті. І для цього звернемось до першої глави «Можлива цілісність присутності та буття-до-смерті» другого розділу «Присутність та часовість» праці М. Гайдеггера «Буття та час» [57, с. 235–266].

Існування присутності має ту специфіку, що у ньому завжди залишається те, чого не вистачає, чим присутність здатна бути і буде. І до того, чого не дістає, належить сам кінець, а кінець присутності і є смертю. Тому буття-до-смерті (*das-Sein-zum-Tode*) є онтологічним засобом вміння присутності бути цілим. Досягнення цілісності присутністю у смерті є водночас втратою її буття. Перехід до вже-не-присутності елімінує присутність з можливості мати досвід такого переходу і зрозуміти себе як підлеглою цього досвіду.

Розмітка феномену смерті передбачає урахування трьох тез. Перша теза – поки присутність є деяким ще-ні, чим вона буде, їй належить певна недостача. Інакше кажучи, присутність має не стільки субстанціальний, скільки функціональний характер, це – дія. Існування людини не есенціальне, а екзистенціальне, тобто, воно визначається актовим, діяльнісним характером. Тому людина від природи не є тою, ким вона може і повинна стати. Друга теза – прихід-до-свого-кінця завжди ще не до кінця-сущого має характер більш-не-

присутності. Інакше кажучи, як тільки присутність досягає власного кінця, вона елімінується з горизонту присутності. І нарешті, третя теза – прихід до кінця містить у собі деякій для будь-якої присутності модус буття, що не можна замінити ні в якому разі. Саме ці три тези будуть дороговказною ниткою.

Отже до буття присутності належить ще-ні. Це ще-ні не є чимось взятим ззовні, це специфічне буття присутності. Модус присутності ще-ні, по-перше, складає нецілісність присутності, яка є постійним вперед-себе, по-друге, не є ні недостатньою сумарною зібраністю, ні її поки-ще-недосяжністю, по-третє, встановлює те, чим присутність є і має бути. Інакше кажучи, під час смерті присутність не є ні закінченою, ні зниклою, ні готовою, ні доступною у якості підручного. Поки присутність існує як власне ще-ні, вона є і власним завершенням. Завершення, що передбачається смертю, є не закінченістю присутності, але буттям-до-кінця цього сущого. Смерть є засобом бути, яке присутність бере на себе, ледве вона є. Тобто, смерть є феноменом життя, і як екзистенціальний феномен фондує біографічно-історичне, медично-клінічне і етнологічно-психологічне дослідження смерті [57, с. 247].

Міркування про недостачу, кінець і цілість обумовило необхідність інтерпретувати феномен смерті як буття-до-кінця, що витікає з основопобудови присутності. Останньою є дбання. У свою чергу онтологічним значенням дбання є вже-буття-уперед-себе-в (світі) як буття-при сущому, що зустрічається. Якщо смерть є феноменом буття, то вона повинна визначатись фундаментальними рисами присутності: перша риса – екзистенція як вперед-себе буття або висування вперед, друга риса – фактичність як вже-буття-в..., як те, до чого ми співпричетні, нарешті, третя риса – падіння як буття-при у сенсі повсякденності, посередності. Таким чином, у феномені смерті проявляються екзистенція, фактичність і повсякденне падіння присутності або її розчинність у буденності.

Смерть є можливістю буття, яку присутність повинна взяти на себе самотійно. Зі смертю присутність стоїть перед собою у власній здатності бути. Смерть є можливістю більш-не-здатності-бути. Це найбільш власна, найбільш гранична безвідносна можливість. Присутність завжди вручена власній смерті.

Кидання у смерть відкривається саме у розташуванні жаху. Жах перед смертю є жахом перед найбільш власною, безвідносною здатністю бути. Вже йшлося про те, що страх перед уходом з життя та жах перед смертю – різні речі. Страх перед уходом з життя має психологічну природу, він паралізує, знищує наші можливості. Жах перед смертю, навпаки, актуалізує їх, розкриває. Тут трапляється те, що можна назвати емерджентним ефектом, коли у критичній ситуації людина може проявляти надзвичайні здібності.

Екзистенціальне розуміння вмирання як буття, що кинуто до найбільш власної, безвідносної, незапобіжної здатності бути відрізняється від таких розхожих і поверхневих тлумачень смерті як зникнути, здохнути, втратити. Присутність вмирає фактично, поки вона здатна до екзистування, але частіше це відбувається у модусі падіння [57, с. 251]. Справа у тому, що у повсякденності фраза «людина є смертною» означає, як правило, щось невизначене, що повинно трапитись десь, але поряд з тобою ще не наявно. Вмирання перетворюється у випадок, що не торкається моєї присутності. Повсякденне, усереднене відхилення від смерті є невласним буттям-до-смерті. Саме у цьому, уявляється, витoki того, чому людство нещадно експлуатує навколишнє середовище, корисні копалини і має наслідком техногенні катастрофи, пандемії тощо. Тобто, це буде з кимось, але не зі мною (нами), не з моїми (нашими) власними нащадками, це буде колись, але не тут і не зараз.

Повертаючись до онтологічного розуміння екстремальної ситуації, можна казати, що саме екстремальна ситуація є, по-перше, вихопленням людини і людства від заколисуючого заспокоєння повсякденності, по-друге, радикалізацією смерті як найбільш власної, безвідносної, незапобіжної здатності бути. Екстремальна ситуація повертає нас до нас самих. Те, що відбувається в екстремальній ситуації, не залишає місця безвідповідальності, повертає нас до стану «не-алібі-у-бутті». У певному сенсі, екстремальна ситуація візуалізує смерть саме як нашу власну, безвідносну, незапобіжну здатність бути. Тут відкриваються два протилежних модуси – страх перед смертю та жах перед смертю – і нам ні на кого перекласти за це відповідальність і необхідність

обирати. Тут настав час повернутись до визначених вище трьох тріад: емпірична тріада «загроза – випробування – зростання», формально-психологічна тріада «страждання – стійкість – самореалізація», онтологічна тріада «допомога – прив’язаність – любов».

У контексті розуміння пандемії як катастрофічної екстремальної ситуації, яка радикалізує смерть, як власну, безвідносну, незапобіжну здатність бути, має сенс сформулювати першу – емпіричну – тріаду у такому вигляді – «загроза – випробування – подолання». Пандемія завжди виступає як певна загроза людству. У якості загрози вона артикулює феномен смерті і, тим самим, стає для людства випробуванням. У якості випробування пандемія вимагає від людства у першу чергу подолання. Чи буде це подолання зростанням, чи відкине людство назад, чи залишить на тому самому рівні, це ще питання. Але С. Шах наводить переконливі приклади, що подолання тієї ж холери, при вірному розумінні хвороби, не потребувало б від людства чогось надзвичайного [64, с. 75].

Далі, я хотіла б також уточнити формально-психологічну тріаду. На мій погляд, з точки зору пандемії є сенс казати про таку тріаду «страждання – стійкість – перетворення». Пандемія є стражданням для людства. Це страждання вимагає від людства певної стійкості. Однак останнім членом цієї тріади, на мою думку, є не самореалізація, а перетворення. У випадку некатастрофічних екстремальних ситуацій, коли людина долає себе під час скелелазіння, дайвінгу, дослідження печер, стрибків з парашутом і без нього, вона, дійсно, займається самореалізацією у межах цих проектів. Але у випадку катастрофічних екстремальних ситуацій, їх подолання потребує від людини певного перетворення власних умов існування.

Нарешті, третя – онтологічна тріада «допомога – прив’язаність – любов» буде розглянута далі. Я намагаюсь показати, що у якості антисистеми пандемія ніколи не буде подоланою назавжди. Так чи інакше, різноманітні пандемії будуть виникати у людстві. Їх подолання потребує цілого спектру засобів – медичних, технічних, організаційних, наукових, управлінських, оперативних та довгострокових тощо. Важливою для такого подолання, безумовно, завжди буде

екзистенціально-аксіологічна складова. А зараз переходимо до відповіді на третє питання до цього підрозділу – розкриттю третьої складової пандемії як антисистеми – антагонізму ентропії та негентропії.

У попередньому підрозділі йшлося про те, що така складова антисистемного характеру пандемії як антагонізм ентропії та негентропії отриманий шляхом уявлення про те, що при зіткненні біоценозу та антропоценозу в такій структурі біоценозу як мікробіоценоз починають різко ініціюватись ентропійні процеси і біоценоз починає використовувати антропоценоз у якості негентропії, намагаючись загальмувати власні ентропійні процеси. Інакше кажучи, це хижацьке відношення біоценозу до антропоценозу. Але протягом розробки такого трактування з'ясувалось, що зіткнення біоценозу та антропоценозу відбувається за рахунок такої підсистеми антропоценозу як техніка. Це техногенне втручання людства у природу, яке те ж має хижацький характер. С. Шах відмічає, що саме технократичне втручання у навколишнє середовище, хижацьке відношення до корисних копалин є найбільш глибинною причиною виникнення пандемій [64, с. 114]. Таким чином, це обопільний процес. Хижацтво спостерігається як з боку антропоценозу, так і з боку біоценозу. Ентропійні процеси відбуваються як в антропоценозі, так і в біоценозі. А звідси, біоценоз та антропоценоз використовують один одного з точки зору негативної ентропійності або гальмування швидкості ентропійних процесів.

Як відомо ентропія – термін, що використовується для характеристики певних незворотних процесів, що відбуваються у різних системах. Ентропія є мірою невизначеності, неупорядкованості, тобто, це стан хаосу. А максимальний рівень ентропії призводить до смерті системи. Протилежна ентропії негентропія або негативна ентропія – це водночас філософське і фізичне поняття, за допомогою якого визначається, навпаки, міра впорядкованості і організованості також у різних системах. Таким чином, складова пандемії як антисистеми – антагонізм ентропії та негентропії виводить нас на більше загальне коло питань, що пов'язані з взаємодією хаосу та порядку. І. Пригожин та І. Стенгерс у праці «Порядок з хаосу: новий діалог людини з природою» [45] відмічають, що

відбувається зближення двох протилежностей – людської, історичної сфери (*у наших координатах антропоценоз – В.Л.*), істотним виміром якої є часовість або темпоральність та матеріальної, що традиційно розуміється як позачасова, атемпоральна таким чином, що людство усвідомить себе частиною внутрішньо еволюційного Всесвіту [45, с. 10]. Порядок та хаос, космос та хаос – дві змістовні координати, між якими розташовується феномен пандемії як антисистеми. Взаємодія і подолання пандемії як антисистеми потребує від людства пошуку нових шляхів. У цьому проявляється дбання як певне проектування, забігання вперед.

Пандемія як антисистема, що виникає на перетині двох систем – біоценозу та антропоценозу ставить проблему виникнення та взаємодії людства з хаосом. Тут хотіла б лише позначити проблему, оскільки її вирішення потребує окремого дослідження, що можливо у майбутньому. О. Кулик у дисертації «Еволюція філософських стратегій взаємодії з хаосом» [28] висуває шість філософських стратегій взаємодії з хаосом: а) упорядкування хаосу; б) перетворення хаосу; в) уникнення хаосу; г) запобігання хаосу; д) управління хаосом; е) злиття з хаосом. Тому мій подальший матеріал, що стосується місця пандемії в історії, її ролі у становленні людства, з одного боку, має самостійне значення, а з іншого, може розглядатись як певна пропедевтика до подальших досліджень.

В аспекті третьої конститутивної складової пандемії як антисистеми – антагонізму ентропії та негентропії – розкриваються емпірична («загроза – випробування – подолання»), формально-психологічна («страждання – стійкість – перетворення») та онтологічна («допомога – прив’язаність – любов») тріади, що були визначені у межах другої конститутивної складової пандемії як антисистеми.

Руйнівна сила пандемії дуже відома. На сторінках дисертації про її загрозливий і руйнівний характер вже йшлося неодноразово. Але людство знаходило й знаходить у собі сили, стійкість протистояти таким цивілізаційним викликам, долати їх. С. Шах відмічає, що пандемії і патогени відіграли значну роль у формуванні основоположних аспектів людської природи від

відтворювання до смерті, обумовили різноманіття етносів, результати війн, уявлення про красу тощо [64, с. 123]. Тому намагаюсь показати саме ті зміни, що відбувались з людством під впливом протидії пандемії. Тому переходимо до відповіді на останнє четверте запитання до цього підрозділу – усвідомленню абрисів соціальної динаміки, яка відбувається під впливом пандемій.

Під соціальною динамікою розумію здатність суспільства реагувати на різноманітні зміни у ході історичного процесу. Під історичним процесом розумію певні зміни, які відбуваються протягом історичного існування суспільств. Ось таким фактором змін, що відбуваються в історії, і буде показана пандемія. І тут два суттєвих зауваження. По-перше, пандемія як фактор змін, що виникають у суспільстві є складовою більш масштабних процесів, що відбуваються в історії (секуляризація, антропологізація, дисипативність тощо), тому їх цілісне охоплення потребує окремої роботи. По-друге, вплив пандемії на історію, суспільство, людство має не детерміністський, а більш складний – морфологічний (за О. Шпенглером), символічний і типологічний (за О. Лосєвим) характер. Саме під цим кутом зору артикулюємо низку соціально-динамічних зрізів.

Перший зріз можна охарактеризувати як природничо-антропологічний. Його витoki – еволюційна теорія В.Д. Гамільтона [73; 74] та адаптивно-регулятивна теорія В. Фролькіса [55; 56]. Згідно еволюційній теорії, колись все живе на Землі розмножувалось нестатевим шляхом. Але на якомусь витку з'явилося статеве розмноження. Парадокс у тому, що під час розмноження завдяки нестатевому шляху передається 100% генів, тоді як у статевому – лише 50%, а значить, особі, що розмножуються статевим шляхом, вмирають швидше, ніж ті, хто здійснює це нестатевим. Звідси парадокс, оскільки репродуктивна стратегія розповсюдилась і на тваринне, і на людське царство. І для людини пошук партнера є однією з головних завдань. В.Д. Гамільтон запропонував таке вирішення цього парадоксу. Статеві зв'язки виникли завдяки патогенам. Статеве розмноження потребує значної генетичної жертви, але вона є виправданою, оскільки потомство генетично відрізняється від батьків. Під час боротьби з

суворою погодою, хижаками – це невеличка перевага, але при боротьбі з патогенами – дуже величезне, оскільки, на відміну від погоди або хижаків, патогени здатні відшліфувати техніку наступу.

Згідно адаптивній теорії, саме можливості протидії пандеміям є передумовою для розвитку самогубних генів. Уявимо дві конкуруючі групи організмів, що розмножуються статевим шляхом: перша – безсмертна, у другій наявні самогубні гени, її особі поступово старіють і вмирають. Перша група нагадує густий ліс, друга – ліс, що регулярно проріджується. У випадку виникнення пандемії шанси на виживання першої групи є дуже малими (як у густого ліса під час лісової пожежі), тоді як виживання другої групи має більшу вірогідність.

Обидві теорії – еволюційна та адаптивна – є різновидами гіпотези Червоної Королеви (Red Queen Hypothesis), що відсилає до «Аліси в Задзеркаллі» Л. Керрола. Якщо класична теорія Ч. Дарвіна стверджує, що патогени та їх жертви адаптуються один до одного, еволюціонуючи у напрямку мінімізації тертя, то гіпотеза Червоної Королеви, навпаки, наполягає на тому, що на кожен еволюційний пристрій у межах одного виду з'являється контрпристрій у супротивника. Тобто патогени та їх жертви ніколи не еволюціонують у напрямку взаємної гармонії. Навпаки, вони довго біжать, але нікуди не рухаються. Таким чином, ці відношення не прагнуть врегулювання, це постійна битва, яка ніколи не закінчиться. Як відмічає С. Шах – епідемії не є історичними аномаліями, але природньою особливістю життя в оточенні мікробів [64, с. 128]. Система та антисистема ніколи не знайдуть компромісу, це війна, у якій кожен бік буде будувати кожен раз нову стратегію наступу. Тому, у певній мірі, людство є приреченим на пандемії, але їх особливості будуть кожен раз іншими.

Другий зріз можна назвати культурно-біхевіористським, витoki якого – праці К.Л. Фінчера та Р. Торнхілла [72]. Згідно їх концепції, культура є уособленням окремих груп за територіальною і поведінковою ознакою як реакція на епідемії та пандемії, в основі якої лежить ідея «імунної поведінки» як сукупності суспільних та індивідуальних дій, що допомагають уникати патогенів.

Ця імунна поведінка засвоюється дітьми від батьків і вкорінюється у етносі. Скажімо, С. Шах наводить приклад, згідно якому в Судані антропологи знайшли патоген під назвою лейшманія, що імунна поведінка має строго індивідуальний окрас і відрізняється на різних територіях, оскільки те, що працює проти одного штамма, може не спрацювати проти іншого [64, с. 132].

Третій зріз пропоную назвати соціально-стратифікаційним. Його концептуальне бачення запропонував сучасний американський історик У.Х. Макнілл у праці «Чума та народи» [76]. Вище вже йшлося про імунну поведінку. Так ось саме вона виступає причиною появи в Індії кастової системи. Безумовно, це на відміну від релігійно-міфологічного, що панує в Індії, є науково-позитивістським тлумаченням. Але саме у якості наукової теорії воно має власне право на існування. Кожна група має, по-перше, певний тип імунної поведінки, спрямований супротив звичних для неї патогенів, по-друге, потребу в системі, що стоїть на захисті міжгрупових меж. Це відноситься не лише до кастової системи в Індії. Це має відношення до тих регіонів, де спостерігається патогенне розмаїття, що виступає потужним фактором етнічного розмаїття. Більш того, як показують дослідження 2006 р., про які згадує С. Шах [64, с. 133], обізнаність населення про стан зараження патогенами загострює його етноцентрованість. Також цікавий факт, що у часи другої пандемії чуми у XIV ст. були введені не лише карантини, але й паспорти як своєрідні пропуски, що давали право на вхід або вихід.

З соціально-стратифікаційним зрізом пов'язаний четвертий – культурно-диференційований за патогенною ознакою. На думку У.Х. Макніла саме патогенна ознака може бути основою диференціації та протистояння культур, коли одна група перемагає іншу за рахунок імунологічної переваги [76]. Інакше кажучи, група, що встигла адаптуватись до певного патогену, перемагає іншу, яка ще не виробила імунітет до нього. Так, у Західній Африці населення, мовою яких є банту, було адаптовано до летальної форми малярії, і коли відбулось проникнення вглиб континенту, то інші народи не змогли нічого протиставити. Щось подібне спостерігалось у Давньому Римі, населення якого було адаптовано

до римської лихоманки і змогло відбити нашествя загарбників із Західної Європи, які не мали такого імунітету.

П'ятий зріз пропоную назвати радикально-аксіологічним. Йдеться про суттєву переоцінку існуючих цінностей і розробку нових ціннісних координат. Сам концепт переоцінки цінностей належить Ф. Ніцше і використовувався ним у контексті його філософії життя, але у даному випадку він залучається у більш поширеному сенсі. Наведу лише два приклади.

Перший стосується першої пандемії чуми або Юстиніанової чуми, яка почалась у 540 р., досягла свого піку у 544 р., а потім з різним ступенем інтенсивності продовжувалась до 750 р. Першій пандемії чуми передувало велике похолодіння 535–537 рр. Причинно-наслідковий зв'язок між цими подіями заперечується, але саме вони складають суцільну низку лих, яка увібрала у себе також руйнівні землетруси на сході Середземномор'я, а також війни Юстиніана 527–565 рр. на заході. Протягом дії чуми Юстиніана відбулось руйнування крупної іригаційної системи у Південній Аравії. У свою чергу, це, по-перше, призвело до порушення системи караванних шляхів, які здійснювали перевозки з Південної Аравії до Малої Азії, Близького Сходу, портів Середземномор'я, і за чий рахунок існували чисельні арабські поселення, у тому числі і у Ясрибі, у майбутньому Медіна – місце перебування пророка. А по-друге, чума спровокувала війну з Ефіопією. У результаті були зруйновані економіка, система зв'язків, а головне рухнула віра до богів племен, що не захистили світ людей. На тлі такої деградації відносин і вірувань з'являється іслам. Магомет і його найближче оточення – діти та онуки тих самих караванників.

Магомет – пророк, вождь, політичний діяч, засновник ісламу – третьої авраамічної і світової релігії, де шариат являє собою комплекс приписів, визначаючих переконання і формуючих релігійну совість, етичні цінності мусульман. Цікавим є відношення Магомету до природи. Він вважається одним з перших філософів, який приділяв увагу екологічній проблематиці. Пророк призивав до альтруїстичного відношення до природи. Навіть у Судний День,

якщо мусульманин тримає вітку пальми у руці, він зобов'язаний її посадити. Магомет започаткував концепцію «хариму» як заснування нічийних природних зон або заповідників. Також пророк вчив доброму ставленню до тварин, у Корані йдеться про те, що кожна істота – звірі, птахи – є такою ж, як і людина і всі вони повернуться до Аллаха.

Другий приклад стосується другої пандемії чуми у XIV ст., яка також пов'язана зі Столітньою війною на Заході і встановленням ординського ярма на Сході. Пандемія пов'язана з величезним переміщенням чорних шурів, які витіснили сірих і стали перевізниками бліх, заражених чумою. У сумі Європа втратила за роки чорної чуми понад 25% населення, а рівень смертності у Норвегії, Швеції, Данії досяг 90%. Чума продемонструвала повне безсилля середньовічної медицини, а головне, релігійних інститутів у боротьбі з пандемією. Це стає основою зародження думок про те, що, по-перше, Бог не є всесильним, якщо дозволяє коїтись таким речам, по-друге, що може щось не так із існуючими умовами віри у Бога. Перший напрямок думок призвів до виникнення у XIV ст. феномену світської культури і пов'язаним з нею матеріалізмом, скептицизмом, атеїзмом, позитивізмом, що перетворився у могутній секулярний рух Нового Часу. Другий напрямок думок призводить до пошуку нових форм здійснення релігійної віри. На Сході це ісихазм – аскетично-містична традиція, яка набула нового дихання завдяки діяльності Григорія Палами. На Заході – діяльність Джона Вікліфа, Яна Гуса як предтеч протестантизму. Через чуму виникає подорожання праці робочих. Водночас народжується покоління людей, незадовільних існуючим соціальним укладом (повстання Уота Тайлера тощо). Починає інтенсивно розвиватись міська культура за рахунок втечі селян. Розчарування у феодальній системі призводить до початку формування майбутньої буржуазії і капіталістичної культури.

З другою пандемією чуми пов'язані кілька видатних імен для європейської та світової культури. Перше – Джованні Бокаччо, який написав «Декамерон» (Десятидення) – збірку новел, назва якої є алюзією до «Шестидення» – сотворіння світу Богом, і яку за аналогією з «Божественною комедією» Данте

Аліг'єрі називають «Людською комедією». Друге ім'я – Мішель де Нотрдам, лікар, астролог, алхімік, провидець. Він приймав активну участь у боротьбі з чумою, намагався безуспішно знайти ефективний засіб протидії. За внесок у боротьбу з чумою нагороджений довічною пенсією. Але всесвітню відомість отримав за свої «Центурії». І нарешті, третє ім'я – сер Ісак Ньютон. Під час спалаху чуми у XVII ст. він був змушений переїхати з Лондону до деревні, де почав писати «Математичні начала натурфілософії», яка заклала фундамент класичної фізики, класичного ідеалу раціональності, класичної наукової картини світу, існування якої рахувалось непорушним до кінця XIX – початку XX ст.

Шостий зріз можна назвати глобально-цивілізаційним і пов'язаний він з третьою пандемією чуми, що почалась у 1855 р. під час громадянської війни у Китаї. Від її наслідків померло понад 12 млн. осіб. Але справа не у цьому. На превеликий жаль, людство зазнавало і ще більших втрат, той же іспанський грип знищив від 50 до 100 млн. осіб або від 2,7 до 5,3% населення всієї планети. Головним тут є той факт, що ця чума, повільно розповсюджуючись протягом шістдесяти років по всіх населених континентах, стала передвісницею уявлення про глобальність сучасного світу. Тобто було виявлено, що і у Китаї у 1855 р., і в Японії у 1896 р., і в Індії і на Мадагаскарі у 1898 р., і в Парагваї у 1899 р., і в США у 1900 р., і в Австралії у 1900–1905 рр., і у Південній Африці у 1899–1902 рр., і в Російській імперії / Радянському Союзі у 1900–1927 рр., і на Кубі та Пуерто-Ріко у 1912 р. тощо – у всіх цих місцях діяла одна і та ж пандемія чуми.

З глобально-цивілізаційним зрізом ми переходимо до сучасної ситуації з пандеміями. І тут виник наступний парадокс. Різноманітні форми пандемій (чума, віспа, холера, іспанський грип тощо), походження яких викликано багато у чому індустріальною культурою ініціювали різноманітні відкриття у сфері медицини. Єгипетський вчений А. Омран сформулював теорію «епідеміологічного переходу», згідно якої зникнення інфекційних хвороб у процвітаючих країнах є наслідком економічного розвитку, а зростання добробуту призводить до того, що на зміну інфекційним захворюванням приходять інші недуги, пов'язані з гіподинамічним образом життя (депресія, вегето-судинна

дистонія, остеопороз, артеріальна гіпертонія, серцева недостатність тощо), що притаманний постіндустріальному етапу розвитку. Тобто на Заході почали говорити про так звану «постінфекційну еру». Але факти порушили цю концепцію.

На початку 80-х рр. XX ст. виникає нова інфекційна хвороба, що набула статусу пандемії – вірус імунодефіциту людини (ВІЛ). Вона не має тої швидкості розповсюдження, що класичні пандемії. Більш того, по-перше, сама термінологія заперечувала його інфекційний характер (одна з назв «рак геїв»), а по-друге, існують дві протилежні точки зору, одна наполягає на існуванні ВІЛ і вимагає широкомасштабних досліджень і боротьби з ним, інша каже, що це містифікація, у якій зацікавлені фармацевтичні корпорації. Але це тема окремих досліджень.

Після ВІЛ виявилась ще низка інфекційних патогенів, що опинились невразливими для існуючих мір профілактики і затримання, це також вже згадувані на сторінках дисертації вірус Західного Нілу, атипова пневмонія, лихоманка Еболу, нові різновиди пташиного грипу, а також такі старі знайомі, але адаптовані до сучасних умов, як малярія, туберкульоз, холера. Знову нагадаємо, що з 1940 по 2004 рр. більш 300 інфекційних хвороб відродилось знову. При цьому, інфекційні патогени повернулись не лише у глухі, убогі нетрі, але й у процвітаючі, благополучні місця. Таким чином, подолання пандемії у конкретних історичних умовах не є подоланням пандемії назавжди. Мабуть це лунає не дуже оптимістично, але, вважаю, що необхідно попрощатись з такою утопічною надією. Саме розуміння пандемії як антисистеми розкриває її як невід'ємний фактор становлення людства. Людство до тих пір буде існувати, доки жива сила спротиву, що формується з багатьох складових. І тут звернемось до третьої тріади «допомога – прив'язаність – любов», що входить до онтологічного рівня катастрофічної екстремальної ситуації.

На мою думку, жорсткий комплекс організаційних, медичних, наукових та інших заходів повинний доповнюватись саме екзистенціально-аксіологічною складовою. Маючи у якості антисистем різноманітні пандемії, здійснюючи їм опір, людство пізнає себе у всесвіті і всесвіт у себе. І тут необхідно звернути

увагу саме на переважаючий практичний вимір сучасної філософії, на її так званий «етичний поворот». Лише перелічу деякі напрямки: етика ненасильства Л. Толстого і Махатми Ганді, еволюційна етика П. Тейяра де Шардена, етика відповідальності Г. Йонаса, етика благоговіння А. Швейцера, комунікативна етика Ю. Габермаса. Крім того, економічна етика, етика вчинку, етика цінностей, гуманістична етика, інформаційна етика тощо. Окремо слід відзначити біоетику як нормативну дисципліну, що пов'язана з розвитком біологічних та медичних наук, медичну етику, яка охоплює низку питань, тут і дотримання лікарської таємниці, і заходи відповідальності за життя хворих, і взаємини у медичному співтоваристві, і взаємини з хворими та їхніми родичами, а також екологічну етику, де розглядаються питання взаємовідносин людини з природою, визнання морального статусу природи, усвідомлення природи з точки зору особистісних відносин «Я – Ти».

Окремо можна відзначити появу такої галузі знання, як філософія техніки, яка намагається усвідомити роль цього складного феномену у житті людства. У попередньому підрозділі було розглянуто гайдеггерівське бачення техніки. І тут хочу лише зазначити для подальших досліджень, що постав як виробництво має глибинні корені у техніці як витвору. Тобто постав – це не лише характеристика сучасного стану техніки, ця характеристика вкорінена у самій сутності *τέχνη*.

Відношення людини до природи сьогодні у глобалізованому світі повинно враховувати етичні аспекти, за весь час промислової революції, починаючи з кінця XIX ст. і до її кульмінації у кінці 60-х – початку 70-х рр. XX ст. було знищено біля 1/3 біосфери. Природа відповідає помстою у вигляді різноманітних пандемій тощо. Тому виникнення глобальної етики, розробка ноосферо-екологічного імперативу, холістичне бачення світу і людини, згідно якого ні природа не може бути зрозумілою поза суспільством, ні суспільство не може бути зрозумілим поза природою є своєрідною реакцією людства на сучасні виклики. Тотальна глобалізація приводить до того, що світ, з одного боку,

об'єднується, стає більш тісним, насиченим особливо в інформаційному плані, а з іншого, залишається роз'єднаним, атомізованим, егоїстичним.

Людина і людство повинні шукати засоби для всебічної допомоги один одному. Щоб це було можливим, необхідна прив'язаність один до одного і ця прив'язаність досягається завдяки любові. Тому саме ця онтологічна тріада «допомога – прив'язаність – любов» є основою майбутнього людства. При цьому, слід пам'ятати, що поки існує дисгармонія, доти людство буде шукати певних рішень, виходів.

Висновки розділу 3

У результаті проведеного наукового дослідження пандемія розкрита у якості специфічного варіанту антисистеми. Досліджено, що специфіка пандемії як антисистеми полягає у тому, що вона виникає на перетині двох систем: перша – біоценоз, друга – антропоценоз, а посередником між ними виступає техносфера.

Проаналізовано, що біоценоз, по-перше, являє собою сукупність фітоценозу, зооценозу, мікробіоценозу, по-друге, визначається сукупністю критеріїв, факторів, зв'язків. Досліджено, що до критеріїв біоценозу відносяться: а) видовий склад (домінанти та субдомінанти); б) повноцінність енергообміну (автотрофи, гетеротрофи, деструктори); с) тривалість (стійкість та довговічність); д) топологічність (наявність власної території). Усвідомлено, що фактори біоценозу поділяються на: а) абіотичні (кліматичні, едафічні, хімічні, фізичні); б) біотичні (фітогенні, зоогенні, мікробіогенні); антропогенні (прямі та непрямі). Встановлено, що зв'язки у біоценозі розділяються на гомотипові (розмноження, груповий та масовий ефекти, внутрішньовидова конкуренція) та гетеротипові (протокооперація, синойкія, коменсалізм, хижацтво, міжвидова конкуренція, аменсалізм).

Показано, що з точки зору подій у біоценозі, пандемія є результатом міжвидової конкуренції, хижацького відношення біоценозу до антропоценозу під

час їх зустрічі, де подолання вірусом міжвидового бар'єру стає витком подальшого масового захворювання людей.

З'ясовано, що антропоценоз як складова етноценозу, з одного боку, має ті ж характеристики, що й біоценоз, а з іншого, містить власну специфіку, яка розкрита в наступних екзистенціальних координатах: буття-у-світі, дбання, буття-з-іншими в модусах заміщення, заступництва, звернення, підручності, наявності, вперед-себе-буття-присутності тощо.

Показано, що антропоценоз як біо- та, водночас, людинорозмірна система може продукувати низку підсистем і однією з фундаментальних є техносфера. Розкриті наступні фундаментально-онтологічні ознаки техніки: інструментальність, казуальність, випадіння, провинність, витвір, неприхованість, постав, ризик, виробництво. Встановлено, що з фундаментально-онтологічної точки зору, пандемія є специфічним результатом виробничого відношення поставу до сущого, у якому спів-буттєвість буття-у-світі, буття-з-іншими та сущого-природи піддається смертельному ризику.

Обґрунтовано, що спільною основою для розглядання біоценозу та антропоценозу виступив системний підхід. Показано, що будь-яка органічна система визначається: а) внутрішньою побудовою (якість, кількість, архітектоніка); б) організованістю (ступінь упорядкованості, характер упорядкованості, функціональний ефект, адекватність власним функціям); в) типовістю (комплементарність дискретних та жорстких, відкритих та закритих систем); г) обміном (ентропія та негентропія); д) відносинами (дружні та ворожі). Завдяки співставленню двох систем – біоценозу та антропоценозу – показані їх спільні аспекти (здатність до авторепродукції, асиміляції) та відмінності (сумація змін в біоценозі проти творчості в антропоценозі, більш високий рівень самоорганізації в антропоценозі на відміну біоценозу).

Шляхом аналізу складові біоценозу, антропоценозу, техніки були вписані у різноманітні аспекти системного підходу. Показано, що до дискретних структур належать клітини однієї ткани, особі однієї статі, екзистенціал повсякденності, витвір. До жорстких структур відносяться: системи кровообігу та травлення, дві

взаємодоповнюючі статі, присутність, постав. Усвідомлено, що клітина, повсякденність та постав можуть розглядатись як відкриті системи, а закритими системами є віріони вірусів, присутність, техніка як річ. Звідси, біоценоз, антропоценоз та техніка розглянуті як складні системи. Артикульовані два типи міжсистемних відносин: дружні, до яких відноситься гармонія, та ворожі, до яких належить пандемія.

На прикладах пандемій холери, атипової пневмонії, лихоманки Ебола, віспи мавп, лихоманки Західного Нілу показано виникнення цих пандемії внаслідок техногенного втручання антропоценозу у біоценоз. На цій підставі запропонована авторська концепція пандемії як певного варіанта антисистеми.

Пандемія як антисистема, що виникає на перехресті двох систем – біоценозу та антропоценозу – через виробниче посередництво техніки є артикуляцією і пануванням ворожих відносин між цими системами, які маніфестують себе у вигляді масового захворювання.

Пандемія як антисистема – це певна зустріч двох складних систем (біоценозу та антропоценозу) за посередництвом третьої складної системи (техніки), де через жорстку структуру (постав) відбувається ініціація закритої системи (віріон вірусу), завдяки чому будується нова система («вірус – клітина людини») з притаманним їй негативним рівнем системності, спрямована через маніфестацію масового захворювання на анігіляцію всіх зв'язків і структур.

Пандемія – це антисистема або система з негативним рівнем системності, яка, по-перше, виникає на перетині трьох складних систем (антропоценоз, техніка, біоценоз), по-друге, маніфестує себе як масове захворювання, по-третє, спрямована на анігіляцію всіх дискретних та жорстких структур, по-четверте, описується через негативну серединність, катастрофічну екстремальну ситуацію, антагонізм ентропії та негентропії.

Пандемія – це антисистема, яка через негативну серединність, катастрофічну екстремальну ситуацію, антагоністичність ентропії та негентропії є цивілізаційним викликом для людства.

Пандемія розглянута як інтерференційна картина перетину дискретних та жорстких структур трьох складних систем (біоценоз, антропоценоз, техніка), яка через маніфестацію масового захворювання спрямована на їх взаємне знищення.

У підрозділі 3.2 були розглянуті структурні аспекти пандемії як антисистеми – «негативна серединність – катастрофічна екстремальна ситуація – антагонізм ентропії та негентропії», а на цієї підставі показані певні грані соціальної динаміки, у яких спостерігається вагома роль саме пандемій.

Показано, що негативна серединність є тим теоретичним конструктом, що по-перше, являє собою певну інтерференційну картину взаємодії біоценозу та антропоценозу, по-друге, складається, з одного боку, з клінічної картини кожного конкретного випадку пандемії, а з іншого, з урахуванням соціокультурних, економічно-географічних та інших конкретних обставин виникнення пандемії. З'ясовано, що у силу власної сингулярності випадки негативної серединності можуть бути представлені у горизонті мовних ігор Л. Вітгенштайна. Розкриття мозаїчності пандемій через концепцію мовних ігор характеризується, по-перше, певним набором понять (номінативний зріз), по-друге, певним набором понять, що використовуються у конкретній соціально-історичній ситуації (денотативний зріз), по-третє, певним набором дій для діагностики і розумінню пандемії (праксеологічний зріз), по-четверте, певним компендіумом правил, яких необхідно дотримуватись (нормативний зріз), по-п'яте, певними сімейними подібностями.

Доведено, що одним зі шляхів усвідомлення негативної серединності може бути семіотичний підхід, що містить, з одного боку, напрацювання медичної семіотики, яка складається із загальної та приватної частин, а з іншого, – семіотики як гуманітарного, міждисциплінарного напрямку досліджень. Стосовно останнього можна казати про семіозис пандемії, що складається із представлень у знаковій формі клінічній картини хвороби (номінативний аспект), обставин виникнення цієї картини (денотативний аспект), впливовість (комунікативний аспект), наявність інтерпретатора (суб'єктний аспект). З'ясовано, що семіотична структура пандемії повинна враховувати три рівня, що

взаємно передбачають один одне. Перший – синтактика пандемії або певна знакова картина, що враховує всі обставини виникнення і розповсюдження хвороби. Другий – семантика пандемії як співвідношення знаків пандемії з конкретними обставинами. Третій рівень – прагматика пандемії як сукупність певних заходів з протидії.

Показано, що концепт «катастрофічна екстремальна ситуація» має в основі неklasичне розуміння ситуації, яка передбачає наявність низки аспектів: проблеми, потрясіння, вибору, граничності, настрою. Доведено, що рисами пандемії як катастрофічної екстремальної ситуації є неочікуваність, небезпечність, надзвичайність, стрес, дезадаптація. Розкриті три шари катастрофічної екстремальної ситуації.

Перший шар – емпіричний, що містить низку моментів: подійність, життєнебезпечність, граничність, реальність та потенціальність наслідків. Досліджено, що в основі емпіричного рівня катастрофічної екстремальної ситуації лежить бінарна опозиція «життєцентрованість (Life-сенс) / смертоцентрованість (Death-сенс)». У межах емпіричного шару здійснено, по-перше, співставлення катастрофічної екстремальної та граничної ситуації в аспектах співпадіння та відмінності (кількісні – масштаби охоплення антропологічні та територіальні, та якісні – взаємодія на рівні макрооб'єктів – біоценозу та антропоценозу), по-друге, уточнення об'єктивно-подійної тріади «загроза – випробування – подолання».

Другий шар – формально-психологічний у сукупності стимулюючої, реактивної, персоналістської, інтерактивної, транзактної точок зору. Саме у межах формально-психологічного шару, по-перше, артикулюється специфіка пандемії як катастрофічної екстремальної ситуації з ознаками: деструктивність, насильство, небажаність, життєдистонічність тощо. По-друге, з'ясовується, що катастрофічна екстремальна ситуація є ситуацією діяльності людини, яка має своїм витоком умови його існування. По-третє, уточнюється психологічна тріада «страждання – стійкість – перетворення».

Третій шар – онтологічний у низці аспектів. Перший – пандемія як катастрофічна екстремальна ситуація є збігом двох метапотреб – збереження буття в ситуації загрози небуття та становлення буття всупереч загрозі небуття. Другий – пандемія як катастрофічна екстремальна ситуація є феноменом взаємодії людства та навколишнього середовища у трьох бінарних опозиціях: «позитивна / негативна екстремальність», «сенси життя (L-сенси) / сенси смерті (D-сенси)», «буття / небуття». Третій – пандемія як катастрофічна екстремальна ситуація є вихопленням людства зі стану повсякденного падіння, актуалізацією таких екзистенціалів як присутність, дбання, буття-з-іншими, страх, жах, радикалізацією буття-до-смерті як найбільш власної, безвідносної, незапобіжної здатності бути, артикуляцією етичного виміру людства в аксіологічній тріаді «допомога – прив'язаність – любов».

Показано, що антагонізм ентропії та негентропії у межах системи «людство – довкілля», по-перше, має обоюсторонній характер як результат технократичного втручання антропоценозу у біоценоз, по-друге, є вкоріненим у бінарну опозицію «порядок / хаос», що у сучасному світі вимагає пошуку нових діалогів між людством та довкіллям.

Показані і обґрунтовані шість соціально-динамічних зрізів, що виникають під впливом пандемії. Природничо-антропологічний, як формування базових антропологічних ознак існування людини під впливом вірусів з точки зору еволюційної та адаптивно-регулятивної теорії. Культурно-біохевіористський, як формування окремих культур за територіальними і поведінковими ознаками під впливом пандемій. Соціально-стратифікаційний, у якому саме імунна поведінка стає основою розділення різноманітних соціальних угруповань. Культурно-диференційований за патогенною ознакою, де наявність певних патогенів стає основою розділення та протистояння культур. Радикально-аксіологічний у сенсі переоцінки існуючих цінностей під впливом пандемій. Глобально-цивілізаційний, у якому саме під впливом пандемій людство усвідомлює себе у якості певного єдиного організму.

На підставі аналізу «негативної серединності», «катастрофічної екстремальної ситуації» «антагонізму ентропії та негентропії» робиться висновок, що пандемія саме як антисистема ніколи не зникне з історії людства. При переході від індустріального типу суспільства до постіндустріального, пандемії відроджуються у нових, більш складних формах, і доповнюються пандеміями постіндустріальної епохи (ішемія, інсульти, гіподинамія тощо). Доведено, що широкосмуговий спектр сучасної етичної проблематики (етика відповідальності, благоговіння, комунікативна, а також професійна, екологічна тощо) пов'язаний з глобальними проблемами людства, де однією з найсерйозніших є пандемія.

Результати власних досліджень дисертантки, що викладені в розділі 3, знайшли відображення у публікаціях: [33; 34].

Список використаних джерел до розділу 3:

1. Аверьянов А.Н. Системное познание мира: Методологические проблемы. М. : Политиздат, 1985. 263 с.
2. Акофф Р. Эмери Ф.И. О целеустремленных системах / пер. с англ. Г.Б. Рубальского. М. : Сов. Радио, 1974. 272 с.
3. Анохин П.К. Системные механизмы высшей нервной деятельности. М. : Наука, 1979. 453 с.
4. Анохин П.К. Философские аспекты теории функциональной системы. М. : Наука, 1978. 400 с.
5. Ацюковский В.А. Системно-исторический метод прогноза в технике, физике и социологии в популярном изложении. М. : Научный мир, 2013. 220 с.
6. Богданов А.А. Тектология: (Всеобщая организованная наука). В 2-х кн. : Кн. 1. М. : Экономика, 1989. 304 с.
7. Богданов А.А. Тектология: (Всеобщая организованная наука). В 2-х кн. : Кн. 2. М. : Экономика, 1989. 351 с.

8. Бромлей Ю.В. Несколько замечаний о социальных и природных факторах этногенеза // Л.Н. Гумилев: pro et contra, антологія. СПб. : НОКО, 2012. С. 536–540.
9. Вернадский В.И. Живое вещество. М. : Наука, 1978. 358 с.
10. Вернадский В.И. Научная мысль как планетарное явление. М. : Наука, 1991. 271 с.
11. Вернадский В.И. Очерки геохимии. М. : Наука, 1983. 422 с.
12. Вернадский В.И. Труды по всеобщей истории науки. М. : Наука, 1988. 336 с.
13. Витгенштейн Л. Философские работы. Часть I. / пер. с нем. М. Козловой и Ю. Асеева. М. : Изд-во «Гнозис», 1994. 612 с.
14. Голубець М.А. Екосистемологія. Львів : Поллі, 2000. 316 с.
15. Голубовская О. Смертельный вирус: что известно об угрозе новой пандемии / URL: <https://blogs.korrespondent.net/blog/science/3984681/> (дата обращения 3.07.18).
15. Гумилёв Л.Н. География этноса в исторический период. Л. : Наука, 1990. 280 с.
16. Гумилёв Л.Н. Этногенез и биосфера Земли. СПб. : Кристалл, 2001. 640 с.
17. Гумилёв Л.Н. Этносфера: история людей и история природы. СПб. : Кристалл, 2002. 576 с.
18. Дарвин Ч. Происхождение видов путем естественного отбора / пер. с англ. А. Тахтаджяна. СПб. : Наука, 1991. 270 с.
19. Джигирей В.С. Екологія та охорона навколишнього природного середовища. К. : Знання, 2004. 309 с.
20. Дорошенко Н.М., Кефели Н.М. Л.Н. Гумилев: pro et contra, антологія. СПб. : НОКО, 2012. 1007 с.
21. Ефремов Ю.К. Важное звено в цепи связей человека с природой // Л.Н. Гумилев: pro et contra, антологія. СПб. : НОКО, 2012. С. 576–582.
22. Ильин В.Н. Термодинамика и социология: физические основы социальных процессов. М. : КомКнига, 2005. 304 с.

23. Йонас Г. Принцип ответственности: Опыт этики для технологической цивилизации / пер. с англ. И. Маханькова. М. Айрис-Пресс, 2004. 480 с.
24. Калужский М.Л. Генезис цивитальной организации: идеология нового мира. Saarbrücken : LAP, 2012. 406 с.
25. Калужский М.Л. Общая теория систем. М : Директ-Медиа, 2013. 177 с.
26. Кордингли М. Вирусы. Драйверы эволюции. Друзья или враги / пер. с англ. А. Анваера. М. : Литрес, 2016. 778 с.
27. Корявцев П.М. Философия антисистем. СПб., 1994, Саратов, 2003, Алматы, 2012. URL: <http://antisys.ru/antisys.html> (дата звернення 7.02.17).
28. Кулик А.В. Эволюция философских стратегий взаимодействия с хаосом. Дисс. на соискание науч. степени д-ра филос. н., специальность 09.00.05 – история философии. Дн-вск : ДНУ, 2015. 438 с.
29. Кучерявий В.П. Екологія. Львів : Світ, 2001. 500 с.
30. Ласло Э. Теория целостности Вселенной. Наука и поле акаши / пер. с англ. О.И. Звонаревой. СПб. : ИГ «Весь», 2011. 160 с.
31. Лёвин В.Г. Системоведение: Теория. Методология. Практика. М. : Изд-во «Спутник+», 2016. 333 с.
32. Лоусон Ч.А. Язык, коммуникация и биологическая организация / пер. с англ. Б.Г. Юдина. Исследования по общей теории систем. М. : Прогресс, 1969. С. 462–485.
33. Луканова В.В. Феномен пандемії з точки зору системного підходу: до постановки питання. *Науково-теоретичний альманах Грані*, Том 21 №7, 2018. С. 70–76.
34. Луканова В.В. Пандемия як антисистема: аналіз конститутивних аспектів. *Науково-теоретичний альманах Грані*, Том 21 № 11, 2018. С. 86–93.
35. Луценко Е.В. АСК-анализ как метод выявления когнитивных функциональных зависимостей в многомерных зашумленных фрагментированных данных. URL: <http://lc.kubagro.ru/aidos/aidos02/index.htm> (дата звернення 15.04.2017).

36. Магомед-Эминов М.Ш. Онтологическая концептуализация феномена экстремальности. *Вестник МГУ. Сер. 14. Психология*. №3. М. : МГУ, 2014. С. 79–91.
37. Магомед-Эминов М.Ш. Определение экстремальной ситуации. *Российский психологический журнал*. Т. 6. №1. 2009. С. 13–24.
38. Магомед-Эминов М.Ш. Феномен экстремальности. М. : Парф, 2007. 280 с.
39. Магомед-Эминов М.Ш. Феномен экстремальности. *Вестник СПбГУ, Серия 12*. Вып. 1, 2010. С. 28–38.
40. Малиновский А.А. Тектология. Теория систем. Теоретическая биология. М. : Эдиториал УРСС, 2000. 448 с.
41. Мокшанцев Р.И. Экстремальная ситуация как социально-психологический феномен. *Социальная психология*. М. : ИНФРА-М, 2001. С. 238–268.
42. Моррис Ч.У. Основания теории знаков / пер. с англ. В. Мурата. Семиотика: Антология. Сост. Ю. Степанова. М. : Академпроект, 2001. С. 45–98.
43. Пахомов О.Є. Екологія. Харків : Фоліо, 2014. 666 с.
44. Пивоваров О.Н., Пивоваров И.О., Кудрина Л.Н. Природа живых систем. М. : НИИ-Природа, 2002. 144 с.
45. Пригожин И. Порядок из хаоса: новый диалог человека с природой / пер. с англ. Ю. Данилова. М. : Прогресс, 1986. 432 с.
46. Рашевский Н. Организмические множества: очерк общей теории биологических и социальных организмов / пер. с англ. Б.Г. Юдина. Исследования по общей теории систем. М. : Прогресс, 1969. С. 442–461.
47. Самоукина Н.В. Экстремальная психология. М. : Тандем, 2000. 288 с.
48. Сафонов А.І., Хоботкова Л.М., Хижняк Н.А. Загальна екологія. Донецьк : ДонНУ, 2007. 124 с.
49. Свиринов Б.С. Феномен социальной перспективы в современной социологии (методологические основания социального прогноза и управления). Дисс. на соискание уч. степ. д. социол. н., специальность 22.00.01 – теория, методология и история социологии. Барнаул, 2004. 269 с.
50. Сурмин Ю.П. Теория систем и системный анализ. К. : МАУП, 2003. 368 с.

51. Уемов А.И. Системный подход и общая теория систем. М. : Мысль, 1978. 272 с.
52. Уемов А.И. Системные аспекты философского знания. О. : ОГУ, 1983. 156 с.
53. Федотова В.Г. Новые идеи в социальной философии. М. : ИФ РАН, 2006. 324 с.
54. Філософський енциклопедичний словник / В.І. Шинкарук (відповід. ред.). К. : Абрис, 2002. 743 с.
55. Фролькис В.В. Биология старения. М. : Наука, 1982. 616 с.
56. Фролькис В.В. Старение и биологические возможности организма. М. : Наука, 1975. 278 с.
57. Хайдеггер М. Бытие и время / пер. с нем. В. Бибихина. М. : Ad Marginem, 1997. 451 с.
58. Хайдеггер М. Время и бытие: Статьи и выступления / пер. с нем. В. Бибихина. М. : Республика, 1993. 447 с.
59. Хайдеггер Р. Работы и размышления разных лет / пер. с нем. А. Михайлова. М. : Изд-во «Гнозис», 1993. 464 с.
60. Хамітов Н.В. Гранична ситуація. *Філософський енциклопедичний словник*. К. : Абрис, 2002. С. 131.
61. Хамітов Н.В., Крилова С.А. Історія філософії: проблема людини та її меж. Вступ до філософської антропології як метаантропології. К. : КНТ, 2014. 393 с.
62. Хамитов Н.В. Философия: Бытие. Человек. Мир. От метафизики к метаантропологии. К. : КНТ, 2015. 268 с.
63. Шамбадаль П. Развитие и приложение понятия энтропии / пер. с франц. В. Хозяинова. М. : Наука, 1967. 278 с.
64. Шах С. Пандемия: Всемирная история смертельных вирусов / пер. с англ. М. Десятова. М. : Альпина Диджитал, 2016. 208 с.
65. Швейцер А. Культура и этика / пер. с нем. Н. Захарченко. М. : Прогресс, 1973. 337 с.
66. Шелер М. Положение человека в космосе / пер. с нем. А.В. Денежкина // Избранные произведения. М. : Гнозис, 1994. С. 129–194.

67. Шрёдингер Э. Что такое жизнь с точки зрения физики? / пер. с англ. А. Малиновского. М. : РИМИС, 2009. 176 с.
68. Ясперс К. Разум и экзистенция / пер. с нем. А. Судакова. М. : Канон+, 2013. 336 с.
69. Яцик І.С. Гранична ситуація екзистенції вчинку: повнота екзистенції у філософії Ніколо Аббаньяно та «людина на межі» Карла Ясперса: дисертація на здобуття наукового ступеня канд. філос. н., спеціальність 09.00.05 – історія філософії. Житомир, 2009. 173 с.
70. Bertalanffy L. General System Theory. NYC : Library of Congress Catalog, 1968. 289 p.
71. Collier L., Oxford J. Human Virology. Oxford University Press, 2006. 310 p.
72. Fincher C.L., Thornhill R. The Parasite-Stress Theory of Values and Sociality. New York : Springer Science & Business Media, 2014. 449 p.
73. Hamilton W.D. Narrow Roads of Gene Land. Volume 1. Evolution of Social Behaviour. Oxford, New York, Heidelberg : W.H. Freeman Spectrum, 1995. 553 p.
74. Hamilton W.D. Narrow Roads of Gene Land. Volume 2. Evolution of Sex. Oxford, New York, Heidelberg : W.H. Freeman Spectrum, 1995. 873 p.
75. Heidegger M. Sein und Zeit. Tübingen : Max Niemeyer Verlag, 1967. 437 s.
76. McNeill W.H. Plagues and Peoples. New York City. : Doubleday, 1976. 369 p.

ВИСНОВКИ

Виділимо основні науково-теоретичні результати соціально-філософського аналізу культурно-генетичних підвалин, системно-структурних ознак, соціально-динамічних аспектів феномена пандемії.

1. З'ясовано, що пандемія з точки зору релігійно-міфологічних витоків є наслідком дії і проявів божественних сил у людському світі у координатах «сакральне (теменос, кайрос) / профанне (топос, хронос)», що можна спостерігати на перехресті чотирьох зрізів:

– фактичного: а) безпосередні свідчення про пандемії («Цар Едіп» Софокла, «Вихід» Старого Завіту, Одкровення Іоанна Богослова); б) прямі провісники пандемії (різноманітні тварини); с) опосередковані (природні лиха);

– генетичного, де пандемія є наслідком розриву або розладу між сакральним та профанним світами, що спостерігається як порушення людьми певних законів, що встановлені богами або Богом;

– світоглядного, де оцінку пандемії дає первісна свідомість в іманентних координатах: а) містичність і тотальність нумінозного; б) колективність уявлень з її синкретичністю, недиференційованістю, біосоціальним характером життя людини; с) пра-логічність з її власною логікою і мнемонічно-символічним характером понять; d) підпорядкованість закону співпричетності, а не закону протиріччя; е) субстанціальний вимір понять, де слова і речі ототожнюються;

– інтенціонального у двох спрямованостях: а) від сакрального до профанного (пандемія як покарання за скоєні гріхи); б) від профанного до сакрального (страждання як наслідок покарання, каяття, очищення).

З'ясовано, що пандемія з точки зору її релігійно-міфологічного підґрунтя є маніфестацією у вигляді масового захворювання катастрофічної радикалізації розриву між сакральним та профанним світами, що з боку сакрального виступає: а) покаранням за порушення божественних законів; б) нагадуванням людству про себе, а у межах профанного світу артикуляцією триєдиного комплексу: «страждання – каяття – очищення».

2. Досліджені філософсько-антропологічні підвалини пандемії, де через бінарну опозицію «здоров'я / хвороба» простежені: а) проблема цілісності людського існування; б) класичні, некласичні, постнекласичні горизонти цієї опозиції; с) екзистенціальна проблематика життя та смерті.

Надана розмітка шести типів цілісності людини: а) в античності цілісність як поєднання ідеалів розуму та калокагатії; б) у середньовіччі цілісність як поєднання з Богом через віру, надію, любов; с) у новоєвропейському образі людини-творця цілісність як здатність реалізації власних почуттів (влада, економіка, насолода); d) у новоєвропейському декадентському образі цілісність як естетично-етичне преображення; е) у сучасному образі Надлюдини та його alter-ego останньої людини цілісність як здійснення волі до влади; f) у сучасному образі символічного розуміння людини цілісність як здатність відтворювати світ символічних форм і гармонійно взаємодіяти з природою.

Окреслені обрії: а) *класичного* (метанарративність, протистояння раціонального та ірраціонального, діяльнісна позиція у світі, здоров'я як індикатор автономності та істинного розуміння світу); б) *некласичного* (релятивізм, необхідність урахування біологічних, психологічних, аксіологічних та інших факторів, індустріальний характер ліків, єдність доктора і пацієнта); с) *постнекласичного* (комплементарність наукових та паранаукових заходів, цілісний підхід, динамічність взаємодії здоров'я та хвороби, міждисциплінарність тощо) усвідомлення бінарності «здоров'я / хвороба».

На підставі дослідження обставин смерті Сократа та хвороби Іова артикульований екзистенціальний зріз опозиції «здоров'я / хвороба» у наступних рисах: а) граничність; б) доленосність; с) трансцендування; d) актовість; е) релятивність.

З'ясовано, що пандемія з точки зору її філософсько-антропологічного підґрунтя є граничною ситуацією, яка через захворювання радикально ставить людину на межу життя та смерті, і виходячи з цього: а) потребує від людини певних рішучих дій (актовість); б) випробовує життєвий шлях людини (доленосність); с) відкриває найвищі горизонти існування (трансцендентність).

3. Розкриття цивілізаційного підґрунтя пандемії по лінії «людство / довкілля» було здійснено на перетині низки аспектів.

Показано, що бінарна опозиція «людство / довкілля» корелює і може бути вписаним в інші бінарні опозиції: «культура / природа», «штучність / природність». Встановлено, що пандемія є наслідком взаємодії людства та довкілля і у цьому контексті з точки зору носіїв можна виділити зоонозні (чума, малярія тощо) та антропонозні (холера, поліомієліт тощо) пандемії.

На підставі артикуляції шести причин пандемій (транспорт, перенаселеність, урбанізація, соціальна взаємодія, масовість, корупція) показано, що їх цивілізаційним підґрунтям є капіталізм у наступній низці факторів: а) *економічному* – капіталізм як суспільно-економічна формація з ринковістю, приватністю, духом підприємництва, конкуренцією, правовою рівністю, антиномічністю господарів та робітників і власною соціальною динамікою (індустріальність, постіндустріальність, транснаціональна корпоратократія); б) *праксеологічному* – капіталізм як засіб засвоєння світу з його індивідуалізмом, сцієнтизмом, раціоналізмом, інноваційністю, цілеспрямованістю тощо; с) *духовно-ідеологічному* у складі релігійного (протестантизм), аксіологічного (свобода, ініціатива тощо), ліберально-демократичного (невідчужені права людини, плюралізм, комплементарність негативної та позитивної свободи, класичного та нового індивідуалізму, ринку та держави тощо); д) *екстенсiональному* – експансивна природа капіталізму, масовість, глобальність проблем людства; е) *кратологічному* – влада як суттєва риса і засіб взаємодії людини та довкілля з її технократичністю.

З'ясовано, що пандемія з точки зору її цивілізаційного підґрунтя є маніфестацією у вигляді масового захворювання катастрофічного, радикального технократичного втручання людства у навколишнє середовище, що можливе завдяки самій експансивній природі капіталізму і через те ставлення під загрозу власного існування.

4. Шляхом співставлення біоценозу та антропоценозу надана первинна розмітка пандемії як антисистеми.

Наданий абрис біоценозу, що складається з наступних компонентів: а) сукупності фіто-, зоо-, мікробіоценозу; б) повноцінності енергообміну автотрофів, гетеротрофів, деструкторів; с) стійкості та довговічності; d) топологічності; е) абіотичних, біотичних, антропогенних факторів; f) гомотипових та гетеротипових зв'язків.

Показано, що у межах природничо-наукового дискурсу пандемія є результатом міжвидової конкуренції, хижацьким відношенням біоценозу до антропоценозу під час їх зустрічі, де подолання вірусом міжвидового бар'єру стає витоком подальшого масового захворювання людей.

Здійснена фундаментально-онтологічна розмітка антропоценозу у наступних: а) екзистенціалах: буття-у-світі, дбання, буття-з-іншими, повсякденності, присутності тощо; б) модусах: заміщення, заступництва, звернення, підручності, наявності, вперед-себе-буття-присутності тощо.

Шляхом співставлення біоценозу та антропоценозу виявлені їх спільні (авторепродукція, асиміляція) та відмінні (сумація змін супротив творчості та більш високому рівню самоорганізації) риси.

Надана фундаментально-онтологічна розмітка техніки у наступних ознаках: інструментальність, казуальність, випадіння, провинність, витвір, неприхованість, постав, ризик, виробництво, та використовуючи історичні приклади різноманітних пандемій (холера, атипова пневмонія, віспа мавп, лихоманка Західного Нілу), доведено їх виникнення саме як результату технократичного втручання антропоценозу у біоценоз.

Показано, що у межах фундаментально-онтологічного дискурсу пандемія є специфічним результатом виробничого відношення поставу до суцього, у якому спів-буттєвість буття-у-світі, буття-з-іншими та суцього-природи піддається смертельному ризику.

Запропоновано системне бачення пандемії як специфічної антисистеми у наступних рисах: а) система з негативним рівнем системності; б) інтерференційна картина перетину антропоценозу та біоценозу, яка перешкоджає досягненню цілей своїх систем.

Артикульовані три системно-структурні аспекти пандемії як антисистеми: а) негативна серединність; б) катастрофічна екстремальна ситуація; с) антагонізм ентропії та негентропії.

Встановлені наступні межі розуміння пандемії у якості антисистеми.

По-перше, пандемія як антисистема, що виникає на перехресті двох систем – біоценозу та антропоценозу – через виробниче посередництво техніки є артикуляцією і пануванням ворожих відносин між цими системами, які маніфестують себе у вигляді масового захворювання.

По-друге, пандемія як антисистема – певна зустріч двох складних систем (біоценозу та антропоценозу) за посередництвом третьої складної системи (техніки), де через жорстку структуру (постав) відбувається ініціація закритої системи (віріон вірусу), завдяки чому будується нова система («вірус – клітина людини») з притаманним їй негативним рівнем системності, спрямована через маніфестацію масового захворювання на анігіляцію всіх зв'язків і структур.

По-третє, пандемія – це антисистема або система з негативним рівнем системності, яка: а) виникає на перетині трьох складних систем (антропоценоз, техніка, біоценоз); б) маніфестує себе як масове захворювання; с) спрямована на анігіляцію всіх дискретних та жорстких структур; д) описується через негативну серединність, катастрофічну екстремальну ситуацію, антагонізм ентропії та негентропії.

По-четверте, пандемія – це антисистема, яка через негативну серединність, катастрофічну екстремальну ситуацію, антагоністичність ентропії та негентропії є цивілізаційним викликом для людства.

По-п'яте, пандемія – це інтерференційна картина перетину дискретних та жорстких структур трьох складних систем (біоценоз, антропоценоз, техніка), яка через маніфестацію масового захворювання спрямована на їх взаємне знищення.

5. Обґрунтовано, що негативна серединність є: а) певною інтерференційною картиною втручання антропоценозу у біоценоз; б) сингулярним утворенням; с) теоретичним концептом з міждисциплінарним статусом, що містить, по-перше, клінічну картину пандемії, по-друге, сукупність

соціокультурних, економічно-географічних, історико-політичних та інших обставин, що обумовили виникнення та розповсюдження пандемії.

Для з'ясування особливостей негативної серединності і розуміння різноманітності пандемій, запропонована перспектива застосування, по-перше, теорії мовних ігор Л. Вітгенштайна, яка включає: а) номінативний зріз; б) денотативний зріз; с) праксеологічний зріз; d) нормативний зріз; е) сімейні подібності, а по-друге, семіотичного підходу, що передбачає з одного боку, використання здобутків загальної та приватної медичної семіотики, а з іншого, розробку синтактики, семантики, прагматики пандемії в номінативному, денотативному, комунікативному, суб'єктному аспектах.

6. Досліджена катастрофічна екстремальна ситуація як необхідна складова пандемії у наступних концептуальних складових: а) суб'єктивних (потрясіння, вибір, настрій, стрес, дезадаптація); б) об'єктивних (катастрофічність, неочікуваність, небезпечність, надзвичайність). Проаналізовані три шари катастрофічної екстремальної ситуації – емпіричний, формально-психологічний, онтологічний.

Показано, що емпіричний шар містить: а) сукупність актів (подійність, життєнебезпечність, граничність, реальність та потенціальність наслідків); б) бінарну опозицію «життя / смерть»; с) об'єктивно-подійну тріаду «загроза – випробування – подолання».

Розкрито, що формально-психологічний шар містить: а) необхідність вираховування сукупності точок зору (стимулююча, реактивна, персоналістська, інтерактивна, транзактна тощо); б) катастрофічність з низкою ознак: деструктивність, насильство, небажаність, життєдистонічність тощо; с) психологічну тріаду «страждання – стійкість – перетворення».

З'ясовано, що онтологічний шар містить: а) зіткнення двох мотивацій – виживання та зростання; б) бінарну опозицію «буття / небуття»; с) езистенціально-аксіологічну тріаду «допомога – прив'язаність – любов».

7. Обґрунтовано, що антагонізм ентропії та негентропії як третя складова антисистемного виміру пандемії: а) має обопільний характер у системі

«людство – довкілля»; б) вкорінений у бінарну опозицію «порядок / хаос» як стратегію пошуку нового діалогу між людством та навколишнім середовищем.

8. На підставі емпіричного та теоретичного матеріалу з'ясовані шість соціально-динамічних зрізів подійності пандемії в історії людства: а) *природничо-антропологічний* (вплив вірусів на формування базового антропологічного засобу існування та розповсюдження); б) *культурно-біхевіористський* (вплив пандемій на формування культур за територіальними та поведінковими ознаками); с) *соціально-стратифікаційний* (вплив пандемій на формування соціальних угруповань); д) *культурно-диференційований за патогенною ознакою* (вплив пандемій на розділення та протистояння культур); е) *радикально-аксіологічний* (вплив пандемій на переоцінку цінностей та поглядів); ф) *глобально-цивілізаційний* (вплив пандемій на самоусвідомлення людства як єдиного організму).

9. Окреслені подальші горизонти дослідження: а) розробка такого аспекту пандемії як негативна серединність у горизонті мовних ігор Л. Вітгенштайна; б) розкриття семіотичного зрізу пандемії в аспектах синтактики, семантики і прагматики; с) дослідження антисистемного характеру пандемії у контексті стратегій взаємодії з хаосом; д) подальше дослідження феномена техніки як ключового у сучасних пандеміях у його фундаментально-онтологічних координатах: витвір, постав, виробництво.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абу Али Ибн Сина (Авиценна). Канон врачебной науки в 5 книгах. Кн. I / пер. с араб. М. Салье, У. Каримова, А. Расулева. Ташкент : Изд-во «Фан», 1980. 550 с.
2. Абу Али Ибн Сина (Авиценна). Канон врачебной науки в 5 кн. Кн. II / пер. с араб. М. Салье, У. Каримова, А. Расулева. Ташкент : Изд-во «Фан», 1982. 833 с.
3. Абу Али Ибн Сина (Авиценна). Канон врачебной науки в 5 кн. Кн. III, том 1 / пер. с араб. М. Салье, У. Каримова, А. Расулева. Ташкент : Изд-во «Фан», 1979. 792 с.
4. Абу Али Ибн Сина (Авиценна). Канон врачебной науки в 5 кн. Кн. III, том 2 / пер. с араб. М. Салье, У. Каримова, А. Расулева. Ташкент : Изд-во «Фан», 1980. 704 с.
5. Абу Али Ибн Сина (Авиценна). Канон врачебной науки в 5 кн. Кн. IV / пер. с араб. М. Салье, У. Каримова, А. Расулева. Ташкент : Изд-во «Фан», 1980. 736 с.
6. Абу Али Ибн Сина (Авиценна). Канон врачебной науки в 5 кн. Кн. V / пер. с араб. М. Салье, У. Каримова, А. Расулева. Ташкент : Изд-во «Фан», 1980. 329 с.
7. Аверьянов А.Н. Системное познание мира: Методологические проблемы. М. : Политиздат, 1985. 263 с.
8. Агаджанян Н.А. Духовно-нравственное здоровье и перспективы мировой цивилизации в XXI ст. М. : РУДН. 2001. 243 с.
9. Агамбен Дж. Что такое повелевать? / пер. с итал. М. Лепиловой. М. : GRUNDRISSE, 2013. 72 с.
10. Адуло Т.И. Культура, философия и духовный мир человека: теоретико–методологический аспект. Минск : Наука и техника, 1986. 149 с.
11. Айзман Р.И. Здоровье ребёнка – эпицентр современного образования. Валеологические аспекты образования. Барнаул : Книга, 1996. 154 с.
12. Акимов Л.И. Жертвоприношение: Ритуал в культуре и искусстве от древности до наших дней. М. : Языки русской культуры, 2000. 536 с.
13. Акофф Р., Эмери Ф. О целеустремленных системах / пер. с англ. Г.Б. Рубальского. М. : Сов. Радио, 1974. 272 с.

14. Алексеева И.Ю. Что такое общество знания? М. : Когито-Центр, 2009. 96 с.
15. Амосов Н.М. Алгоритм здоровья. М. : ООО «Изд-во АМТ»; Донецк : Сталкер, 2003. 219 с.
16. Андерсон Р., Мей Р. Инфекционные болезни человека. Динамика и контроль / пер. с англ. А. Романюхи. М. : Мир, «Научный мир», 2004. 784 с.
17. Андрійчук О.М. Епідеміологія вірусних інфекцій. Курс лекцій. К. : ВД «Персонал», 2013. 132 с.
18. Андрос Є.С. Про творчу спадщину Віталія Табачковського / *Філософська думка*, №6, 2016. С. 99–105.
19. Анохин П.К. Системные механизмы высшей нервной деятельности. М. : Наука, 1979. 453 с.
20. Анохин П.К. Философские аспекты теории функциональной системы. М. : Наука, 1978. 400 с.
21. Апанасенко Г.Л. Эволюция биоэнергетики и здоровье человека. СПб. : МГП «Петрополис», 1992. 123 с.
22. Арендт Х. Банальность зла. Эйхман в Иерусалиме. / пер. с англ. С. Кастальского, Н. Рудницкой. М. : Европа, 2008. 424 с.
23. Аронова М.М. Епідеміологія грипу і ГРІ в Україні та удосконалення моніторингу за епідеміями грипу: дис... канд. мед. наук: 14.02.02 – епідеміологія. К. : ІЕтаІХ ім. Л.В. Громашевського АМНУ, 2005.
24. Артюнина Г.П., Гончар Н.Т., Игнаткова С.А. Основы медицинских знаний: здоровье, болезней и образ жизни в 2-х т. Т.1. Псков : ПГПИ, 2003. 304 с.
25. Артюнина Г.П., Гончар Н.Т., Игнаткова С.А. Основы медицинских знаний: здоровье, болезней и образ жизни в 2-х т. Т.2. Псков : ПГПИ, 2003. 292 с.
26. Ахутин А.В. Поворотные времена. СПб. : Наука, 2005. 743 с.
27. Ацюковский В.А. Системно-исторический метод прогноза в технике, физике и социологии в популярном изложении. М. : Научный мир, 2013. 220 с.
28. Бадью А. Зло. Интервью. 2001 г. (Интервьюеры журнала «Cabinet»: Кристоф Кокс и Молли Вэлен) / URL: <http://www.contr.info/content/view/120/43/> (дата звернення 17.05. 2018).

29. Бадью А. Етика. Нарис про розуміння зла / пер. с франц. В. Артюх, А. Рєпа. К. : Komubook, 2016. 192 с.
30. Бароян О.В. Международные и национальные аспекты современной эпидемиологии и микробиологии. М. : Медицина, 1975. 520 с.
31. Бауман З. Индивидуализированное общество / пер. с англ. В. Иноземцева. М. : Логос, 2002. 390 с.
32. Бахтин М.М. Собрание сочинений, т.6. Проблемы поэтики Достоевского. Работы 1960–1970 гг. М. : Русск. Словари, 2002. 799 с.
33. Беляков В.Д., Семененко Т.А., Шрага М.Х. Введение в эпидемиологию инфекционных и неинфекционных заболеваний человека. М. : Медицина, 2001. 264 с.
34. Беньямин В. Капитализм это религия / пер. с нем. В. Болдырева // Учение о подобии. Медиаэстетические произведения. М. : РГГУ, 2012. С. 100–108.
35. Біблія. Книги Священного Писання Старого та Нового Завіту. К. : Вид-во КП УПЦ КП, 2004. 1403 с.
36. Билич Г.Л., Назарова Л.В. Основы валеологии. СПб. : Водолей, 1998. 560 с.
37. Богданов А.А. Тектология: (Всеобщая организованная наука). В 2-х кн. : Кн. 1. М. : Экономика, 1989. 304 с.
38. Богданов А.А. Тектология: (Всеобщая организованная наука). В 2-х кн. : Кн. 2. М. : Экономика, 1989. 351 с.
39. Бодрийяр Ж. Общество потребления. Его мифы и структуры / пер. с франц. Е. Самарской. М. : Республика, 2006. 269 с.
40. Болотов Б.В. Здоровье человека в нездоровом обществе. СПб. : Питер, 2008. 704 с.
41. Борисова І.С., Лепський В.В., Науменко Л.Ю., Макаренко С.В., Карась М.М., Сич С.І. Проблема ко-інфекції ВІЧ/туберкульоз в Україні: стан інвалідності на прикладі Черкаської області. *Український вісник медико-соціальної експертизи*, №4(14). Д. : ДМА МОЗУ, 2014. С. 13–17.
42. Бродель Ф. Динамика капитализма / пер. с франц. В. Колесникова. Смоленск : Полиграмма, 1993. 126 с.

43. Бродецька Ю.Ю. Феномен цілісності суспільства: автентичність форм та практики конструювання. Дисс. на здобуття наук. ступ. доктора філос. н. за спеціальністю 09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії. Дн., 2018. 527 с.
44. Бромлей Ю.В. Несколько замечаний о социальных и природных факторах этногенеза / Л.Н. Гумилев: pro et contra, антологія. СПб. : НОКО, 2012. С. 536–540.
45. Булич Э.Г., Муравов И.В. Валеология. Теоретические основания валеологии. К. : Наукова думка, 1997. 224 с.
46. Валлерстайн И. Капиталистическая цивилизация / пер. с англ. К.А. Фурсова. М. : ТНИ КМК, 2008. 176 с.
47. Конец знакомого мира: Социология XXI века / пер. с англ. В.И. Иноземцева. М. : Логос, 2004. 368 с.
48. Васильев К.Г., Сегал А.Е. История эпидемий в России. М. : Наука, 1960. 397 с.
49. Васильева О.С., Филатов Ф.Р. Психология здоровья. Феномен здоровья в культуре, в психологической науке и обыденном сознании. Ростов–на–Дону : Феникс, 2005. 479 с.
50. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму / пер. з нім. О. Погорілого. К. : Основи, 1994. 261 с.
51. Вернадский В.И. Биосфера и ноосфера. М. : Айрис-пресс, 2004. 576 с.
52. Вернадский В.И. Живое вещество. М. : Наука, 1978. 350 с.
53. Вернадский В.И. Научная мысль как планетарное явление. М. : Наука, 1991. 273 с.
54. Вернадский В.И. Очерки геохимии. М. : Наука, 1983. 422 с.
55. Вернадский В.И. Труды по всеобщей истории науки. М. : Наука, 1988. 336 с.
56. Вернер К., Вайс Г. Черная книга корпораций / пер. с англ. О. Колосовой, А. Шавердяна. Екатеринбург : Ультра. Культура, 2007. 416 с.
57. Вико Дж. Основания общей науки о природе наций / пер. с лат. М. Лифшица. К. : REFL-book, 1994. 637 с.

58. Висоцька О.Є. Етика взаємодії суспільства з природою: морально-ціннісні основи екологічної культури: Монографія. Дн-вськ : Акцент ПП, 2012. 172 с.
59. Витгенштейн Л. Философские работы. Часть I. / пер. с нем. М. Козловой и Ю. Асеева. М. : Изд-во «Гнозис», 1994. 612 с.
60. Вогралик Г.Ф. Учение об эпидемических заболеваниях: история эпидемий и общая эпидемиология. В 2-х ч. Томск, 1935.
61. Войтенко В.П. Здоровье здоровых. К.: Здоровье, 1991. 248 с.
62. В Украине впервые за восемь лет зафиксировали птичий грипп // Корреспондент, 30.11.2016 г. URL: <http://korrespondent.net/ukraine/3781291-v-ukrayne-vpervye-za-vosem-let-zafyksyrovaly-ptychyi-hrypp> (дата звернення 1.12.17).
63. Гадамер Х.-Г. Истина и метод: основы философской герменевтики / пер. с нем. М. Журиной, С. Земляной, А. Рыбакова, И. Буровой. М. : Прогресс, 1988. 704 с.
64. Галанин М.И. Бубонная чума: ее историко-географическое распространение, этиология, симптоматология и профилактика. СПб., 1897. 316 с.
65. Гегель Г.В.Ф. Энциклопедия философских наук. Т.1. Наука логики / пер. с нем. Е. Ситковского. М. : Мысль, 1974. 452 с.
66. Гегель Г.В.Ф. Философия истории / пер. с нем. Ю. Перова. СПб. : Слово о сущем, 1993. 479 с.
67. Гердер И.Г. Идеи к философии истории человечества / пер. с нем. А.В. Михайлова. М. : Центр гум. иниц., 2013. 760 с.
68. Гиппократ. Сочинения в 3-х т. Т. 1. Избранные книги / пер. с греч. В. Руднева. М. : Изд-во биолог. и мед. лит-ры, 1936. 736 с.
69. Гиппократ. Сочинения в 3-х т. Т. 2 / пер. с греч. В. Руднева. М. : Изд-во биолог. и мед. лит-ры, 1944. 512 с.
70. Гиппократ. Сочинения в 3-х т. Т. 3 / пер. с греч. В. Руднева. М. : Изд-во биолог. и мед. лит-ры, 1941. 366 с.
71. Гнатенко П.І. Український національний характер. К. : Док-К, 1997. 114 с.

72. Голиков А.П., Грицак Ю.П., Казакова Н.А., Сидоров В.И. География мирового хозяйства: учебное пособие. К. : Центр учебной литературы, 2008. 192 с.
73. Голосовкер Я.Э. Логика мифа. М. : Наука, 1987. 218 с.
74. Голубець М.А. Екосистемологія. Львів : Поллі, 2000. 316 с.
75. Голубовская О. В Украине от малярии умирает каждый десятый из зарегистрированных больных. *Обозреватель*, 25.04.16. URL: <https://www.obozrevatel.com/blogs/79468-v-ukraine-ot-malyarii-umiraet-kazhdyij-desyatyij-iz-zaregistrirovannyih-bolnyih.htm> (дата звернення 27.04.16).
76. Голубовская О. Смертельный вирус: что известно об угрозе новой пандемии. URL: <https://blogs.korrespondent.net/blog/science/3984681/> (дата обращения 3.07.18).
77. Горбунова С.М. Валеологія: філософсько–антропологічні аспекти. Автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.04. Таврійський національний університет ім. В.І.Вернадського. Сімф., 2000. 18 с.
78. Гранитов В.М. ВИЧ-инфекция/СПИД, СПИД-ассоциированные инфекции и инвазии. Барнаул : Медицинская книга, 2003. 124 с.
79. Гриневич О.Й., Маркович І.Г., Найда С.В., Осипчук О.П., Поліщук І.В., Чабан І.Д., Сушко О.М. Міжнародний досвід роботи центрів грипу щодо протидії пандемії вірусу А (H1N1) у 2009 р. *Україна. Здоров'я нації*, вип. 1(21), 2012. С. 141–144.
80. Громашевский Л.В. Механизм передачи инфекции: (Учение о механизме передачи возбудителей инфекционных болезней и его значение в эпидемиологии). Киев: Госмедиздат УССР, 1962. 448 с.
81. Грушин Б.А. Массовое сознание: Опыт определения и проблемы исследования. М. : Политиздат, 1987. 368 с.
82. Гумилёв Л.Н. География этноса в исторический период. Л. : Наука, 1990. 280 с.
83. Гумилёв Л.Н. Этногенез и биосфера Земли. СПб. : Кристалл, 2001. 640 с.

84. Гумилёв Л.Н. Этносфера: история людей и история природы. СПб. : Кристалл, 2002. 576 с.
85. Гуревич П.С. Новая технократическая волна на Западе. М. : Прогресс, 1986. 451 с.
86. Гуревич П.С. Проблема человека в западной философии. М. : Прогресс, 1988. 552 с.
87. Гуссерль Э. Идеи к чистой феноменологии и феноменологической философии. Т.1. Общее введение в чистую феноменологию / пер. с нем. А.В. Михайлова. М. : Дом интеллект. кн., 1999. 336 с.
88. Гуттереш А. Мобилизация усилий по борьбе со СПИДом на цели реформирования Организации Объединенных Наций и охраны здоровья населения мира. Доклад на 72 сессии ООН, 3 апреля 2018 г. 26 с.
89. Гэлбрейт Дж. Новое индустриальное общество / пер. с англ. Д. Травина. М. : АСТ, 2004. 602 с.
90. Дарвин Ч. Происхождение видов путем естественного отбора / пер. с англ. А. Тахтаджяна. СПб. : Наука, 1991. 270 с.
91. Дебор Ги-Эрнст. Общество спектакля / пер. с франц. Ст. Офертаса, М. Якубович. М. : Логос, 2000. 184 с.
92. Делёз Ж., Гваттари Ф. Капитализм и шизофрения. Анти-Эдип / пер. с франц. Д. Кралечкина. Екатеринбург : У-Фактория, 2008. 672 с.
93. Делёз Ж., Гваттари Ф. Капитализм и шизофрения. Тысяча плато / пер. с франц. Я. Свирского. М. : Астрель, 2010. 895 с.
94. Дешевой С.Э., Макарова Н.Т., Петрова В.Н., Малыхина Р.М. Закономерности эпидемического процесса. Л. : ЛНИИ ЭиМ им. Пастера, 1983. 192 с.
95. Джигирей В.С. Екологія та охорона навколишнього природного середовища. К. : Знання, 2004. 309 с.
96. Дикий Б.М., Нікіфорова Т.О. Епідеміологія. Навчальний посібник. Івано-Франківськ : Вид-во ІФДМУ, 2006. 196 с.

97. Дильтей В. Воззрение на мир и исследование человека со времен Возрождения и Реформации / пер. с нем. М.И. Левиной. Москва–Иерусалим : Университетская книга, Gesharim, 2000. 464 с.
98. Доброштан Е.В. Проблемы эпидемиологии и эпинадзора за холерой и другими виброзами человека на современном этапе: автореферат дисс... д-ра мед. наук, 14.00.30 – эпидемиология. К., 1992. 40 с.
99. Дорошенко Н.М., Кефели И.Ф. Л.Н. Гумилев: pro et contra, антологія. СПб. : НОКО, 2012. 1007 с.
100. Дунська А.Р., Пащенко М.С. Аналіз сучасного стану розвитку транснаціональних корпорацій та характер їх функціонування в Україні. *Економічний вісник НТУУ «КПІ»*. 2016. С. 92–99.
101. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда / пер. с франц. Л.Б. Гофмана. М.: Канон, 1996. 320 с.
102. Ефремов Ю.К. Важное звено в цепи связей человека с природой / Л.Н. Гумилев: pro et contra, антологія. СПб. : НОКО, 2012. С. 576–582.
103. Заболотный Д.К. Чума (Pestis bubónica). Эпидемиология, пантогенез и профилактика. (С XI табл. в красках и 50 рис.). СПб., 1907. 94 с.
104. Заиченко Г.А. История западной философии. Классика против постмодернизма. Дн-вск: Наука и образование, 2000. 200 с.
105. За останній рік в Україні захворюваність на туберкульоз зросла на 8% // Укрінформ, 30.11.2016. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2130313-moz-za-rik-zahvoruvanist-na-tuberkuloz-zroslo-na-8.html>] (дата звернення 2.12.16).
106. Зейдлиц К.К. О чуме. СПб., 1842. 235 с.
107. З початку року в Україні зафіксовано 29 завезених випадків малярії, троє хворих померли. URL: <https://health.unian.ua/country/2108916-z-pochatku-roku-v-ukrajini-zafiksovano-29-zavezenih-vipadkiv-malyariji-3-hvorih-z-malyarieyu-pomerli.html> (дата звернення 22.02.17).
108. Ильин А.Н. Культура общества массового потребления: критическое осмысление: монография. Омск : Изд-во ОмГПУ, 2014. 208 с.

109. Ильин В.Н. Термодинамика и социология: физические основы социальных процессов. М. : КомКнига, 2005. 304 с.
110. Йонас Г. Принцип ответственности. Опыт этики для технологической цивилизации / пер. с нем. И. Маханькова. М. : Айрис-пресс, 2004. 480 с.
111. Казначеев В.П., Спирин Е.А. Космопланетарный феномен человека: Проблема комплексного изучения. Новосибирск : Наука, 1991. 304 с.
112. Калужский М.Л. Генезис цивитальной организации: идеология нового мира. Saarbrücken : LAP, 2012. 406 с.
113. Калужский М.Л. Общая теория систем. М : Директ-Медиа, 2013. 177 с.
114. Каминский Г.Д. Повторяющиеся эпидемии: моделирование колебательных процессов в распространении инфекционных заболеваний / автореферат диссертации на соискание ученой степени д. мед. н., специальность 14.00.30 – эпидемиология, 05.13.09 – управление в биологических и медицинских системах. М. : РАМН НИИ ЭиМ, 1994. 48 с.
115. Кант И. Идея всеобщей истории во всемирно-гражданском плане / пер. с нем. А.К. Судакова // Собр. соч. в 4-х т. на нем. и рус. яз. Т.1. Трактаты и статьи (1784–1796). М. : АО «Ками», 1993. С. 79–125.
116. Капшук В.Г., Курилов В.Г., Гриценко Л.О., Портних В.М., Стрига В.А., Якимець В.М. Аналіз летальних випадків внаслідок ускладнень у перший рік пандемії грипу в Дніпропетровській області. *Україна. Здоров'я нації*, вип. 3(19), 2011. С. 123–124.
117. Кассирер Э. Избранное: Индивид и космос / пер. с нем. М.И. Левиной. М.; СПб. : Университетская книга, 2000. 654 с.
118. Кассирер Э. Философия символических форм. Том 2. Мифологическое мышление / пер. с нем. С. Ромашко. М. ; СПб. : Университетская книга, 2001. 280 с.
119. Кір'якова Л.С. Епідеміологічні та екологічні особливості 7-ї пандемії холери в Україні: дис... канд. наук: 14.02.02 – епідеміологія. 2007.
120. Кордингли М. Вирусы. Драйверы эволюции. Друзья или враги / пер. с англ. А. Анваера. М. : Литрес, 2016. 778 с.

121. Корявцев П.М. Философия антисистем. СПб., 1994, Саратов, 2003, Алматы, 2012. URL: <http://antisys.ru/antisys.html> (дата звернення 7.02.17).
122. Кулик А.В. Эволюция философских стратегий взаимодействия с хаосом / дисс. на соискание науч. степени д-ра филос. н., специальность 09.00.05 – история философии. Дн-вск : ДНУ, 2015. 438 с.
123. Куперник К. Близорукий свидетель. Взгляд на СПИД. К. : Сфера, 1997. 152 с.
124. Кучерявий В.П. Екологія. Львів : Світ, 2001. 500 с.
125. Лактионов А. Информационное общество: сборник. М. : Изд-во АСТ, 2004. 507 с.
126. Ласло Э. Теория целостности Вселенной. Наука и поле акаши / пер. с англ. О.И. Звонаревой. СПб. : ИГ «Весь», 2011. 160 с.
127. Леви-Брюль Л. Первобытный менталитет / пер. с фр. Е. Кальщикова. СПб. : Европейский Дом, 2002. 400 с.
128. Леви-Брюль Л. Сверхъестественное в первобытном мышлении / пер. с фр. Е. Кальщикова. М. : Педагогикапресс, 1994. 608 с.
129. Левин В.Г. Системоведение: Теория. Методология. Практика. М. : Изд-во «Спутник+», 2016. 333 с.
130. Леви-Строс К. Первобытное мышление / пер. с фр. А. Островского. М. : ТЕРРА-Книжный клуб; Республика, 1999. 392 с.
131. Лимонова Е.М., Архіпова К.С. Транснаціональні корпорації: основні етапи розвитку та регулювання їхньої діяльності в умовах глобалізації. *Європейський вектор економічного розвитку*. 2014. №1(16) С. 93–101.
132. Лиотар Ж.-Ф. Состояние постмодерна / пер. с франц. В. Шматко. СПб. : Алетейя, 1998. 160 с.
133. Лисеев И.К., Шаталов А.Т. Философия здоровья. М. : ИФ РАН, 2001. 242 с.
134. Лосев А.Ф., Сонкина Г.А., Тимофеева Н.А., Черемухина Н.М. Греческая трагедия. М. : Учпедгиз, 1958. 204 с.
135. Лосев А.Ф. Диалектика мифа. М. : Мысль, 2001. 558 с.

136. Лосев А.Ф. Диалектика художественной формы / Форма. Стил. Выражение. М. : Наука, 1995. С. 5–296.
137. Лосев А.Ф. История античной эстетики. Итоги тысячелетнего развития. Книга II. М. : Искусство, 1994. 604 с.
138. Лотман Ю. М. Культура и взрыв. М. : Наука, 1992. 210 с.
139. Лоусон Ч.А. Язык, коммуникация и биологическая организация / пер. с англ. Б.Г. Юдина. Исследования по общей теории систем. М. : Прогресс, 1969. С. 462–485.
140. Луканова В.В. Пандемія у контексті сучасних глобальних процесів: цивілізаційне підґрунтя – бінарна опозиція «людство / довкілля». *Гілея науковий вісник. Збірник наукових праць*. К. : «Видавн. Гілея», 2017. Вип. 127(12). С. 229–231.
141. Луканова В.В. Релігійно-міфологічний вимір феномену пандемії: бінарна опозиція «сакральне / профанне». *Філософія і політологія в контексті сучасної культури*. 2017. Випуск 1(16). С. 196–202.
142. Луканова В.В. Феномен пандемії з точки зору системного підходу: до постановки питання. *Науково-теоретичний альманах Грані*, Том 21 №7, 2018. С. 70–76.
143. Луканова В.В. Пандемія як антисистема: аналіз конститутивних аспектів. *Науково-теоретичний альманах Грані*, Том 21 № 11, 2018. С. 86–93.
144. Луканова В.В. Філософсько-антропологічний вимір феномена пандемії: бінарна опозиція «здоров'я / хвороба» у контексті проблематики цілісності людського існування. *European Humanities Studies: State & Society*. 2017. Вип.4 (I). С. 238–252.
145. Луканова В.В. Філософсько-антропологічне підґрунтя бінарної опозиції «здоров'я / хвороба»: аспекти класичного, некласичного, постнекласичного підходів. *Міжнародна науково-практична конференція «Філософсько-гуманітарні читання»* 20 жовтня 2017 р. м. Черкаси. 2017. Випуск 4. С. 298–306.
146. Луканова В.В. Філософсько-антропологічне підґрунтя – бінарність «здоров'я / хвороба»: екзистенціальний зріз. *«Наука у контексті сучасних глобалізаційних*

процесів»: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції 19 листопада 2017 року у м. Полтава: зб. наук. праць «ΛΟΓΟΣ». ГО «Європейська наукова платформа». Одеса: Друкарня «Друкарник», 2017. Т.5. С. 91–95.

147. Лукашевич Н.В. Удосконалення протиепідемічних і профілактичних заходів щодо холери у зв'язку з епідемічними особливостями її поширення в Україні: автореферат дис. канд. мед. наук: 14.02.02 – епідеміологія. К. : ІЕтаІХ ім. Л.В. Громашевського АМНУ, 2003. 25 с.

148. Луман Н. Введение в системную теорию / пер. с немецкого К. Тимофеева. М. : Изд-во Логос, 2007. 360 с.

149. Луман Н. Общество как социальная система / пер. с немецкого К. Тимофеева. М. : Логос, 2004. 232 с.

150. Луценко Е.В. АСК-анализ как метод выявления когнитивных функциональных зависимостей в многомерных зашумленных фрагментированных данных / URL: <http://lc.kubagro.ru/aidos/aidos02/index.htm> (дата звернення 15.04.2017).

151. Лыткина И.Н. Создание унифицированной системы управления эпидемическим процессом кори, краснухи и эпидемического паротита: автореф. дис. ...докт.мед.наук:14.00.30 – эпидемиология. М., 2011. 45 с.

152. Магомед-Эминов М.Ш. Онтологическая концептуализация феномена экстремальности. *Вестник МГУ. Сер. 14. Психология*. №3. М. : МГУ, 2014. С. 79–91.

153. Магомед-Эминов М.Ш. Определение экстремальной ситуации. *Российский психологический журнал*. Т. 6. №1. 2009. С. 13–24.

154. Магомед-Эминов М.Ш. Феномен экстремальности. М. : Парф, 2007. 280 с.

155. Магомед-Эминов М.Ш. Феномен экстремальности / *Вестник СПбГУ, Серия 12*. Вып. 1, 2010. С. 28–38.

156. Маклюэн М., Фиоре К. Война и мир в глобальной деревне / пер. с англ. И. Летберга. М. : АСТ, 2012. 219 с.

157. Малиновский А.А. Тектология. Теория систем. Теоретическая биология. М. : Эдиториал УРСС, 2000. 448 с.

158. Малиновский Б. Магия, наука и религия / пер. с англ. А.П. Хомика. М. : Академ. проект, 2015. 298 с.
159. Мамардашвили М.К., Соловьев Э.Ю., Швырев В.С. Классическая и современная буржуазная философия. Необходимость себя. М. : Лабиринт, 1996. С. 372–416.
160. Маркова Ю.А. Системный анализ эпидемического процесса шигеллезов на модели внутривидового разнообразия возбудителей: автореф. дис. ...канд. биол. н., специальность 14.00.30 – эпидемиология, 03.00.07 – микробиология. Иркутск : РАМН ИЭиМ, 2000. 22 с.
161. Маркс К. Экономическо-философские рукописи 1844 года и другие ранние философские работы / пер. с нем. колл. ИМЛ. М. : Академпроект, 2010. 775 с.
162. Маркузе Г. Эрос и цивилизация. Одномерный человек. Исследование идеологии развитого индустриального общества / пер. с нем. А. Юдина. М. : АСТ, 2003. 526 с.
163. Машковский Ш.Д. Основные закономерности эпидемиологии малярии. М. : Изд-во АМН СССР, 1950. 323 с.
164. Мироненко А. Грозит ли Украине лихорадка Эбола. Мнение вирусолога / Ліга. Новости, 17.10.2014. URL: http://news.liga.net/interview/health/3691587-grozit_li_ukraine_likhoradka_ebola_mnenie_virusologa.htm] (дата звернення 25.10.14).
165. Мокшанцев Р.И. Экстремальная ситуация как социально-психологический феномен. *Социальная психология*. М. : ИНФРА-М, 2001. С. 238–268.
166. Момджян К.Х., Подвойский Д.Г., Кржевов В.С., Антоновский А.Ю., Бараш Р.Э. Системно-теоретический подход к объяснению социальной реальности. Философская или социологическая методология? *Вопросы философии*. №1. М. : Наука, 2016. С. 17–42.
167. Момджян К.Х. Социальная философия. Новая философская энциклопедия в 4-х т. Т. 3. Н–С. М. : Мысль, 2010. С. 609–611.
168. Моргачева В.И., Резвых В.Г., Шеховцова Н.Н., Макаровская В.А., Киселев Д.А., Прокопенко Г.В. Организация мероприятий в период подготовки к

пандемии гриппа и в период пандемического распространения вируса в г. Днепропетровске. *Україна. Здоров'я нації*, вип. 3(19), 2011. С. 125–126.

169. Моррис Ч.У. Основания теории знаков / пер. с англ. В. Мурата. Семиотика: Антология. Сост. Ю. Степанова. М. : Академпроект, 2001. С. 45–98.

170. Мотрич І.В. Туберкульозна інфекція у студентів в умовах епідемії туберкульозу: дис... канд. мед. наук: 14.01.26 – фтизіатрія. К. : НІФіП ім. Ф.Г. Яновського АМНУ, 2008.

171. Мун Пан Ги. К ликвидации эпидемии СПИДа ускоренными темпами / Доклад генерального секретаря ООН на сессии Генеральной Ассамблеи ООН, Нью-Йорк, 8–10 июня 2016 г. 16 с.

172. Ницше Ф. Рождение трагедии из духа музыки или эллинство и пессимизм / пер. с нем. Г. Рачинского. Соч. в 2 т. Т.1. М. : Мысль, 1996. С. 47–157.

173. Ницше Ф. Собрание сочинений в 2-х т. Т.2 / пер. с нем. К.А. Свасьяна. М. : Мысль, 1996. 829 с.

174. О कोरोков В.Б. Метафізика епохи трансцендентального мышления: Специфика, сущность и тенденции развития: Монография. Д. : Вид-во Дніпроп. ун-ту, 2000. 264 с.

175. Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс. Дегуманизация искусства. Бесхребетная Испания / пер. с исп. А. Гелескул. М. : АСТ, 2008. 347 с.

176. Осетрова О.О. Феномен суїциду в західноєвропейській філософії: Монографія. К. : Вища освіта, 2007. 351 с.

177. Павлова Т.С. Філософсько-правове вчення Гегеля: Монографія. К. : Вища освіта, 2011. 256 с.

178. Павловский Е.Н. Руководство по паразитологии человека. В 2 т. 5-е изд. М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1948.

179. Палагута В.И. Самоидентификация социального субъекта в дискурсивных пространствах. Дн-ск : Инновация, 2010. 440 с.

180. Пахомов О.Є. (заг. ред.) Екологія. Харків : Фоліо, 2014. 666 с.

181. Пенська І.О. Особливості впливу ТНК на економічний розвиток України. *Науковий журнал. Серія «Економічні науки»*, 2015. №3(80). С. 114–124.

182. Пивоваров О.Н., Пивоваров И.О., Кудрина Л.Н. Природа живых систем. М. : НИА-Природа, 2002. 144 с.
183. Платон. Федон / пер. з давньогрец. Й. Кобіва. К. : Основи, 1999. С. 234–292.
184. Платон. Филеб / пер. с древнегреч. Н.В. Самсонова. Собр. соч. в 4 т. Т.3. М. : Мысль, 1994. С. 7–78.
185. Плебанек О.В. Социально-философский анализ теоретико-методологических оснований социогуманитарного знания: дисс. на соискание науч. степ. д-ра филос. н., специальность 09.00.11 – социальная философия. СПб., 2015. 359 с.
186. Покровский В.В. Эпидемиология и профилактика ВИЧ-инфекции и СПИД. М. : Медицина, 1996. 248 с.
187. Покровский В.И., Брико Н.И. Общая эпидемиология с основами доказательной медицины. 2-е изд., исправл. и доп. М. : ИД «ГЭОТАР-Медиа», 2012. 494 с.
188. Покровский В.И. Холера в СССР в период VII пандемии. М. : Медицина, 2000. 472 с.
189. Покровский, В.И., Онищенко Г.Г., Черкасский Б.Л. Эволюция инфекционных заболеваний в XXI веке. М. : Медицина, 2003. 664 с.
190. Понад 70% хворих на туберкульоз в Україні – особи працездатного віку / Уніан, 24.03.17. URL: <https://health.unian.ua/country/1840596-v-ukrajini-ponad-70-hvorih-na-tuberkuloz-e-osobami-pratsezdalnogo-viku.html> (дата звернення 30.03.17).
191. Попов М.В. Валеология в школе и дома. СПб : СОЮЗ, 1998. 256 с.
192. Попович М.В. Нарис історії культури України. К. : АртЕк, 1998. 728 с.
193. Пригожин И. Порядок из хаоса: новый диалог человека с природой / пер. с англ. Ю. Данилова. М. : Прогресс, 1986. 432 с.
194. Пронякін В.І. Культурно-онтологічні аспекти західноєвропейської метафізики. Автореф. дис. док. філос. н., спец. 09.00.05 – історія філософії. Д. : ДГУ, 1998. 36 с.
195. Пятигорский А.М. Непрерываемый разговор. СПб. : Азбука-классика, 2004. 432 с.

196. Райнерт Э.С. Как богатые страны стали богатыми, и почему бедные страны остаются бедными / пер. с англ. Н. Автономовой. М. : ГУ ВШЭ, 2011. 382 с.
197. Рашевский Н. Организмические множества: очерк общей теории биологических и социальных организмов / пер. с англ. Б.Г. Юдина. Исследования по общей теории систем. М. : Прогресс, 1969. С. 442–461.
198. Речкіна О.О. Туберкульоз у дітей в період епідемії: епідеміологія, клініка, патоморфоз, лікування: дис... д-ра наук: 14.01.26 – фтизіатрія. 2010.
199. Родный О.В. Ренессансная философия человека и смеховая культура Возрождения: грани диалога. Д. : Новая идеология, 2012. 223 с.
200. Савельев В.Н. Холера Эльтор (эпидемиологические и микробиологические аспекты): автореферат дис... д-ра мед. наук: 14.00.30 – эпидемиология, 03.00.07 – микробиология. Ставрополь, 1998.
201. Савельєва М.Ю. Біблія. Спроба прочитання. К. : Стилос, 1998. 274 с.
202. Савчук В.В. Топологическая рефлексия. М. : Канон+, 2012. 416 с.
203. Самоукина Н.В. Экстремальная психология. М. : Тандем, 2000. 288 с.
204. Сафонов А.І., Хоботкова Л.М., Хижняк Н.А. Загальна екологія. Донецьк : ДонНУ, 2007. 124 с.
205. Свиринов Б.С. Феномен социальной перспективы в современной социологии (методологические основания социального прогноза и управления). Дисс. на соискание уч. степ. д. социол. н., специальность 22.00.01 – теория, методология и история социологии. Барнаул, 2004. 269 с.
206. Сидибє М. Прекращение эпидемии СПИДа. Прогресс в достижении целей 90-90-90. Доклад исполнительного директора ЮНЭЙДС, 2017. 198 с.
207. Смирнов Е.И., Лебединский В.А., Гарин Н.С. Войны и эпидемии. М. : Медицина, 1988. 240 с.
208. СНІД в Україні: статистика на 01.06.2017. Фонд Олени Пінчук «Антиспід». URL: http://www.antiaids.org/ukr/news/aids_stat/snd-v-ukran-statistika-na-01062017-11170.html (дата звернення 15.06.17).

209. Солодовник О.В. Екстраплевральна торакопластика поширеного туберкульозу легень в умовах епідемії туберкульозу: дис... канд. наук: 14.01.03 – хірургія. 2010.
210. Сорокин П.А. Социальная и культурная динамика / пер. с англ. В.В. Сапова. М. : Астрель, 2006. 1176 с.
211. Софокл. Цар Едіп / пер. з давньогрец. Б. Тена. Давньогрецька трагедія. Збірник. К. : Дніпро, 1981. С. 63–118.
212. Степин В.С. Классика, неклассика, постнеклассика: критерии различения. Постнеклассика: философия, наука, культура. СПб. : ИД «Мир», 2009. С. 249–295.
213. Стерн Д. Поліомієліт в Україні: наскільки велика загроза? BBC Україна. URL: http://www.bbc.com/ukrainian/society/2015/09/150922_polio_outbreak_ukraine_ak (дата звернення 17.12.16).
214. Супотницький М.В. ВИЧ/СПИД-пандемия – так с чем же мы в действительности столкнулись? *Геополитика и экогеодинамика регионов*. Вып.2., 2007. С. 109–119.
215. Супотницький М.В. ВИЧ/СПИД-пандемия – проблема, требующая переосмысления. К 30-летию открытия вируса иммунодефицита человека. *Актуальная инфектология*, вып. 3(4), 2014. С. 45–63.
216. Супотницький М.В. Микроорганизмы, токсины и эпидемии. М. : Вуз.кн., 2000. 375 с.
217. Супотницький М.В., Супотницкая Н.С. Чума добактериологического периода / Очерки истории чумы: В 2 кн. Кн. 1. М. : Вузовская книга, 2006. 468 с.
218. Супотницький М.В., Супотницкая Н.С. Чума бактериологического периода / Очерки истории чумы: В 2 кн. Кн. 2. М. : Вузовская книга, 2006. 696 с.
219. Сурмин Ю.П. Теория систем и системный анализ. К. : МАУП, 2003. 368 с.
220. Табачковський В.Г. Полісутнісне homo: філософсько-мистецька думка у пошуках неєвклидової рефлексивності. К. : Парапан, 2005. 432 с.
221. Тайлор Э.Б. Миф и обряд в первобытной культуре / пер. с англ. Д.А. Коропчевского. Смоленск : Русич, 2000. 624 с.

222. Токаревич К.Н., Грекова Т.И. По следам минувших эпидемий. Ленинград : Лениздат, 1986. 41 с.
223. Токовенко А.С. Эволюционная эпистемология: становление новой философской парадигмы. Д. : ДГУ, 1994. 215 с.
224. Туманенко В.В. Філософське дослідження пандемії: історичні та релігієзнавчі передумови. *Грані: Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах*. 2011. №3. С. 76–79.
225. Уваров М.С. Бинарный архетип. Эволюция идей антиномизма в истории европейской философии и культуры. СПб. : Изд-во БГТУ, 1996. 214 с.
226. Уемов А.И. Системный подход и общая теория систем. М. : Мысль, 1978. 272 с.
227. Уемов А.И. Системные аспекты философского знания. О. : ОГУ, 1983. 156 с.
228. Уставщикова О. В Украину пришел опасный вирус, от которого нет вакцины. *Факты*, 08.08.2013. URL: <http://fakty.ua/168478-hanshe-lihoradku-zapadnogo-nila-prinimali-za-meningit-a-teper-novye-test-sistemy-pozvolayut-vyyavit-ee-v-techenie-nedeli> (дата звернення 15.08.13).
229. Уэбстер Ф. Теории информационного общества / пер. с англ. М. Арапова. М. : Аспект Пресс, 2004. 400 с.
230. Федотова В.Г. Новые идеи в социальной философии. М. : ИФ РАН, 2006. 324 с.
231. Фергюсон А. Опыт истории гражданского общества / пер. с англ. И. Мюрберга. М. : РОССПЭН, 2000. 392 с.
232. Філософський енциклопедичний словник / В.І. Шинкарук (відповід. ред.). – К. : Абрис, 2002. – 743 с.
233. Франкл В. Воля к смыслу / пер. с нем. Д. Гурьева, А. Суворовой. М. : Альпина нон-фикшн, 2018. 190 с.
234. Фрейд З. Тотем и табу / пер. с нем. М.В. Вульфа. СПб. : Азбука-классика, 2005. 256 с.
235. Фрейд З. Человек Моисей и монотеистическая религия / пер. с нем. А. Боковинова. М. : Фирма СТД, 2008. С. 455–584.

236. Фролькис В.В. Биология старения. М. : Наука, 1982. 616 с.
237. Фролькис В.В. Старение и биологические возможности организма. М. : Наука, 1975. 278 с.
238. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности / пер. с нем. П. Гуревича. М. : Республика, 1994. 447 с.
239. Фромм Э. Здоровое общество. Догмат о Христе / пер. с нем. А. Лактионова. М. : АСТ: Транзиткнига, 2005. 571 с.
240. Фрэйзер Д.Д. Золотая ветвь: Исследование магии и религии / пер. с англ. М.К. Рыклина. М. : Политиздат, 1983. 703 с.
241. Фуко М. Слова и вещи. Археология гуманитарного знания / пер. с франц. Н.С. Автономовой. СПб. : А-сad, 1994. 406 с.
242. Фукуяма Ф. Наше постчеловеческое будущее / пер. с англ. М. Левина. М. : ООО «Изд-во АСТ», 2004. 349 с.
243. Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие / пер. с нем. Д.В. Складнева. СПб. : Наука, 2001. 380 с.
244. Хабермас Ю. Философский дискурс о модерне / пер. с нем. Е. Петренко. М.: Издательство «Весь Мир», 2003. 416 с.
245. Хайдеггер М. Бытие и время / пер. с нем. В. Бибихина. М. : Ad Marginem, 1997. 451 с.
246. Хайдеггер М. Время и бытие: Статьи и выступления / пер. с нем. В. Бибихина. М. : Республика, 1993. С. 221–237.
247. Хайдеггер Р. Работы и размышления разных лет / пер. с нем. А. Михайлова. М. : Изд-во «Гнозис», 1993. 464 с.
248. Хайтун С.Д. Трактровка энтропии как меры беспорядка и ее воздействие на современную научную картину мира. *Вопросы философии* №2, 2013. С. 62–75.
249. Халапсис А.В. Постнеклассическая метафизика истории: Монография. Дн-вск : Инновация, 2008. 278 с.
250. Хамітов Н.В. Гранична ситуація. *Філософський енциклопедичний словник*. К. : Абрис, 2002. С. 131.

251. Хамітов Н.В., Крилова С.А. Історія філософії: проблема людини та її меж. Вступ до філософської антропології як метаантропології. К. : КНТ, 2014. 393 с.
252. Хамитов Н.В. Философия: Бытие. Человек. Мир. От метафизики к метаантропологии. К. : КНТ, 2015. 268 с.
253. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / пер. с англ. Т. Велимеева. Ю. Новикова. М: ООО «Издательство АСТ», 2003. 603 с.
254. Ходус О.В. Феноменологія приватності: досвід соціально-філософського дослідження. Дніпро : Літограф, 2018. 394 с.
255. Холера в Украине и это смертельно. Какие симптомы и способы уберечься. Факти ICTV, 19.08.2017. – URL: <http://fakty.ictv.ua/ru/lifestyle/zdorove/20170819-holera-v-ukrayini-i-tse-smertelno-yaki-symptomy-i-sposoby-vberegty-sya/> (дата звернення 27.08.17).
256. Худоба О.В. Удосконалення механізмів формування та реалізації державної політики у сфері протидії епідемії ВІЛ-інфекції/СНІДу та наркоманії в Україні (на прикладі Львівської області): дис... канд. наук: 25.00.02 – механізми державного управління. Л. : ЛРІДУНАДУПУ, 2008.
257. Хюбнер К. Истина мифа / пер. с нем. И. Касавина. М. : Республика, 1996. 448 с.
258. Черкасский Б.Л. Глобальная эпидемиология. М. : Практическая медицина, 2008. 447 с.
259. Черкасский Б.Л. Системный поход в эпидемиологии. М. : Медицина, 1988. 254 с.
260. Черкасский Б.Л. Эпидемиологический диагноз. М. : Медицина, 1990. 208 с.
261. Чижевский А.Л. Эпидемические катастрофы и периодическая деятельность Солнца. М. : Изд-во Всерос. Об-ва врачей-гомеопатов, 1930. 172 с.
262. Чума свиней в Україні: карантин діє в 12 населених пунктах 6 областей. Експрес.UA. URL: <http://www.expres.ua/news/2017/07/20/253191-chuma-svyney-ukrayini-karantyn-diye-12-naselenyh-punktah-6-oblastey> (дата звернення 27.07.17).
263. Шабанова Ю.А. Трансперсональная метафизика Мастера Экхарта. Монография. Д. : НГУ, 2005. 238 с.

264. Шамбадаль П. Развитие и приложение понятия энтропии / пер. с франц. В. Хозяинова. М. : Наука, 1967. 278 с.
265. Шаталов А.Т. Философия здоровья. М. : ИФ РАН, 2001. 242 с.
266. Шах С. Пандемия: История смертельных вирусов / пер. с англ. М. Десятовой. М. : «Альпина Диджитал», 2016. 208 с.
267. Швейцер А. Культура и этика / пер. с нем. Н. Захарченко, Г. Колшанского. М. : Прогресс, 1973. 337 с.
268. Шелер М. Положение человека в космосе / пер. с нем. А.В. Денежкина. Избранные произведения. М. : Гнозис, 1994. С. 129–194.
269. Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. Гештальт и действительность / пер. с нем. К. Свасьяна. М. : Мысль, 1998. 663 с.
270. Шрёдингер Э. Что такое жизнь с точки зрения физики? / пер. с англ. А. Малиновского. М. : РИМИС, 2009. 176 с.
271. Щедрін А.Т. «Вторинна» міфотворчість як соціокультурний феномен: монографія. Харків : ХДАК, 2007. 430 с.
272. Элиаде М. Избранные сочинения: Миф о вечном возвращении; Образы и символы; Священное и мирское / пер. с фр. А. Васильевой, Ю. Стефанова, Н. Гарбовского. М. : Ладомир, 2000. 414 с.
273. Юнг К.Г. Символическая жизнь / пер. с англ. В.В. Зеленского. М. : Когито-Центр, 2010. 326 с.
274. Юрченко О.В. Наукове обґрунтування системи міжсекторальної протидії розвитку епідемії ВІЛ/СНІД в мегаполісі: дис... канд. наук: 14.02.03 – соціальна медицина. 2008.
275. Ясперс К. Разум и экзистенция / пер. с нем. А.К. Судакова. М. : «Канон+», РООИ «Реабилитация», 2013. 336 с.
276. Яцик І.С. Гранична ситуація екзистенції вчинку: повнота екзистенції у філософії Ніколо Аббаньяно та «людина на межі» Карла Ясперса: дис... на здобуття наукового ступеня канд. філос. н., спеціальність 09.00.05 – історія філософії. Житомир, 2009. 173 с.

277. Barré-Sinoussi Fr. HIV: a Discovery Opening the Road to Novel Scientific Achievements and Global Health Improvement: Nobel Lecture / Fr. Barré-Sinoussi
URL: <https://www.nobelprize.org/prizes/medicine/2008/barre-sinoussi/lecture/> (дата звернення 15.07.18)
278. Barré-Sinoussi F., Chermann J.C., Rey F., Nugeyre M.T., Chamaret S., Gruest J., Dautet C., Axler-Blin C., Vézinet-Brun F., Rouzioux C., Rozenbaum W., Montagnier L. (1983). «Isolation of a T-lymphotropic retrovirus from a patient at risk for acquired immune deficiency syndrome (AIDS)». Science. 220 (4599): 868–871.
279. Beck E.J., Mays N., Whiteside A.W., Zuniga J.M (editors). The HIV pandemic: Local and global implications. Oxford – New York : Oxford University Press, 2006. 799 p.
280. Bertalanffy L. General System Theory. NYC : Library of Congress Catalog, 1968. 289 p.
281. Collier L., Oxford J. Human Virology. Oxford University Press, 2006. 310 p.
282. Fincher C.L., Thornhill R. The Parasite-Stress Theory of Values and Sociality. New York : Springer Science & Business Media, 2014. 449 p.
283. Gendelman H.E., Grant I., Everall I.P., Fox H.S., Gelbard H.A., Lipton S.A., Swindells S. (editors) The neurology of AIDS. New York : Oxford University Press, 2012. 1115 p.
284. Hall J.C., Hall B.J., Cockerell C.J. (editors) HIV/AIDS in the post-HAART era: Manifestations, treatment, and epidemiology. Shelton, CT, USA: People's Medical Publishing House USA, 2011. 1019 p.
285. Hamilton W.D. Narrow Roads of Gene Land. Volume 1. Evolution of Social Behaviour / William Donald Hamilton. Oxford, New York, Heidelberg : W.H. Freeman Spectrum, 1995. 553 p.
286. Hamilton W.D. Narrow Roads of Gene Land. Volume 2. Evolution of Sex / William Donald Hamilton. Oxford, New York, Heidelberg : W.H. Freeman Spectrum, 1995. 873 p.
287. Heidegger M. Sein und Zeit. Tübingen : Max Niemeyer Verlag, 1967. 437 s.

288. Levy J.A. HIV and the pathogenesis of AIDS. Third edition. ASM Press, 2007. 644 p.
289. Little L.K. Plague and The End of Antiquity: The Pandemic of 541–750. Cambridge : Cambridge University Press, 2006. 360 p.
290. Mahy Brian W.J., Marc H.V. Van Regenmortel. Desk Encyclopedia of Animal and Bacterial Virology. Oxford : Academic Press, 2010. 637 p.
291. Mahy Brian W.J., Marc H.V. Van Regenmortel. Desk Encyclopedia of General Virology. Oxford : Academic Press, 2010. 663 p.
292. Mahy Brian W.J., Marc H.V. Van Regenmortel. Desk Encyclopedia of Human and Medical Virology. Oxford : Academic Press, 2010. 642 p.
293. McNeill W.H. Plagues and Peoples. New York City. : Doubleday, 1976. 369 p.
294. Mildvan D. (Editor). International atlas of AIDS. Springer, 2008. 366 p.
295. Montagnier L. 25 Years after HIV Discovery: Prospects for Cure and Vaccine: Nobel Lecture / URL: <https://www.nobelprize.org/prizes/medicine/2008/montagnier/lecture/> (дата звернення 22.05.18).
296. Moote L. The Great Plague: The Story of London's Most Deadly Year. Baltimore : John Hopkins University Press, 2006. 357 p.
297. Morse S.A., Ballard R.C., Holmes K.K., Moreland A.A. (editors). Atlas of sexually transmitted diseases and AIDS. Saunders Elsevier, 2010. 374 p.
298. Omran A.R. The Epidemiologic Transition : A Theory of the Epidemiology of Population Change. *The Milbank Quarterly*. Vol. 83, №4, 2005. P. 731–757.
299. Pancino G., Silvestri G., Fowke K. (editors). Models of protection against HIV/SIV : Avoiding AIDS in humans and monkeys. UK-USA-Canada : Academic Press, 2012. 345 p.
300. Pepin J. The origins of AIDS. New York, USA : Cambridge University Press, 2011. 293 p.
301. Prasad V.R., Kalpana G.V. (editors). HIV protocols. Humana Press, 2009. 457 p.
302. Preston R. The Hot Zone: The Terrifying True Story of the Origins of the Ebola Virus. NYC : Anchor, 1995. 448 p.

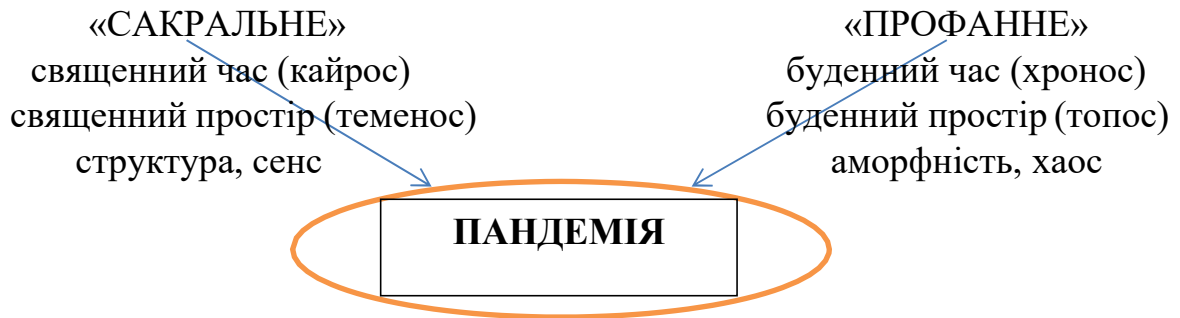
303. Quammen D. Ebola: The Natural and Human History of a Deadly Virus. NYC : W.W. Norton & Company, 2014. 128 p.
304. Quammen D. Spillover: Animal Infections and the Next Human Pandemic. London : Bodley Head, 2012. 592 p.
305. Quammen D. The Chimp and the River: How Aids Emerged from an African Forest. NYC : W.W. Norton & Company, 2015. 176 p.
306. Saag M.S., Chambers H.F., Eliopoulos G.M., Gilbert D.N., Moellering R.C. (editors). The Sanford guide to HIV/AIDS therapy 2012. Sperryville, VA, USA : Antimicrobial Therapy Inc., 2012. 214 p.
307. Sarngadharan M.G., Popovic M., Bruch L., Schüpbach J., Gallo R.C. (May 1984). «Antibodies reactive with human T-lymphotropic retroviruses (HTLV-III) in the serum of patients with AIDS». Science. 224 (4648): 506–508.
308. Sax P.E., Cohen C.J., Kuritzkes D.R. (editors). HIV essentials. Jones and Bartlett Learning, 2012. 248 p.
309. Scott S., Duncan Ch.J. Biology of Plagues: Evidence from Historical Populations. Cambridge : Cambridge University Press, 2001. 436 p.
310. Shah S. The Fever: How Malaria Has Ruled Humankind For 500,000 Years. NYC : Sarah Crichton Books, 2010. 300 p.
311. Spearman P., Freed E.O. (editors). HIV interactions with host cell proteins. Springer, 2009. 204 p.
312. The State of World Population 2017 / UNFPA. NYC : United Nations, 2017. 143 p.
313. Volberding P.A., Greene W.C., Lange J.M.A., Gallant J.E., Sewankambo N. (editors). Sande's HIV/AIDS Medicine : Medical Management of AIDS 2013. Elsevier, 2012. 580 p.
314. Weeks B.B., Alcamo I.E. AIDS : The Biological Basis. USA – Canada – UK : Jones and Bartlett Publishers, 2010. 360 p.
315. Wolfe N. The Viral Storm : The Dawn of a New Pandemic Age. NYC : Times Books, 2011. 324 p.

316. World Population Prospects. The 2017 Revision. Key Findings and Advance Tables / Department of Economic and Social Affairs. NYC : United Nations, 2017. 53 p.

ДОДАТКИ

Додаток А

СХЕМА ПІДРОЗДІЛУ 2.1

ТЕКСТУАЛЬНА ОСНОВА

«Цар Едіп», «Вихід» Старого Завіту, Одкровення Іоанна Богослова

ФАКТИЧНИЙ ЗРІЗ

1. свідчення пандемії (морвиця, запалення з наривами, смерть первістків)
2. прямі провісники пандемії (перетворення води у кров, мор риби, ураження жабами, мошками, песячими мухами, наведення сарани)
3. опосередковані провісники пандемії (град з вогнем, тьма)

ГЕНЕТИЧНИЙ ЗРІЗ

причина пандемії – порушення людством божественних законів

СВІТОГЛЯДНИЙ ЗРІЗ

первісна свідомість – основа розуміння пандемії як прояву нумінозних сил:

1. містичність;
2. колективний характер уявлень;
3. пра-логічний характер мислення;
4. підпорядкованість закону співпричетності;
5. розуміння субстанціального зв'язку між мовою і речами (молитва, магія тощо).

ІНТЕНЦІОНАЛЬНИЙ ЗРІЗ

1. **спрямованість від сакрального до профанного:**

а) пандемія як покарання;

б) пандемія як нагадування про сакральне;

2. **спрямованість від профанного до сакрального:**

а) страждання – наслідок пандемії;

б) каяття – розуміння причин пандемії;

с) очищення – подолання пандемії.

Додаток Б

СХЕМА ПІДРОЗДІЛУ 2.2

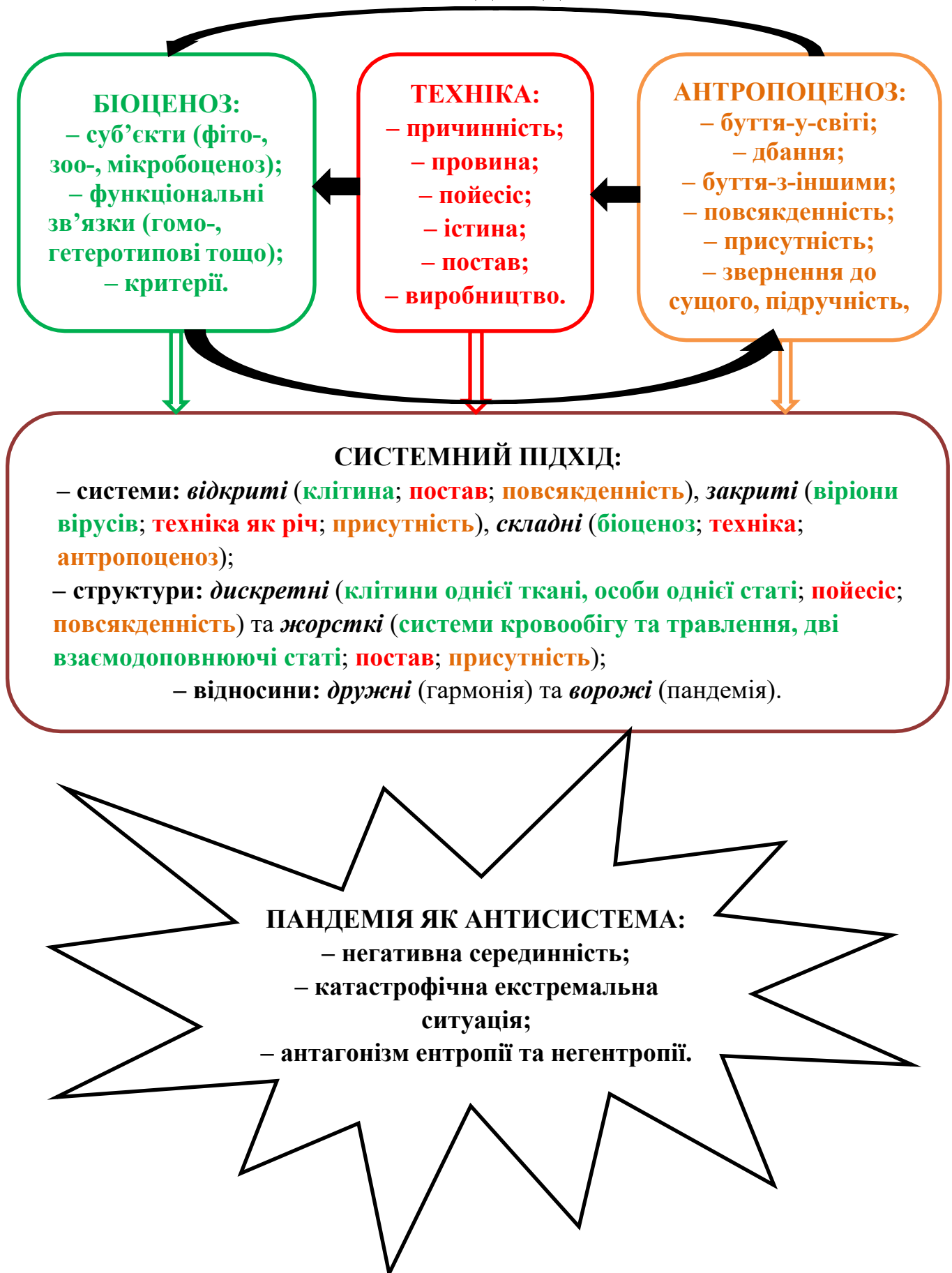
Додаток В

СХЕМА ПІДРОЗДІЛУ 2.3

Додаток Г

СХЕМА ПІДРОЗДІЛУ 3.1

Додаток Д

**СХЕМА НЕГАТИВНОЇ СЕРЕДИННОСТІ:
ПІДХІД МОВНИХ ІГОР Л. ВІТГЕНШТАЙНА
(на прикладі пандемій холери та грипу)**

Номінативний аспект	Холера	Грип
Денонативний аспект	перша пандемія холери 1817–1824 рр.	найбільш масова пандемія іспанського грипу 1918–1919 рр.
Місце виникнення та розповсюдження	Південно-Східна Азія	вірогідно Східна Азія і розповсюдження у Європі, Африці, Азії, Північна та Південна Америка
Актори або збудники	холерний вібріон	вірус гіперцитокінемія
Носії інфекції	хворий холерою та здоровий носій вібріону	мутація вірусу з рецепторами верхніх дихальних шляхів
Праксеологічний аспект		
Засоби передачі	орально-фекальний шлях: пиття, купання, вживання їжі тощо	аерозольний шлях
Умови передачі	погані санітарні умови, скупченість населення, велика міграція населення	війна, голод, страх, біль, холод, антисанітарія, скупченість військових таборів тощо
Клінічна картина	<u>інкубаційний період</u> – 24–48 годин; <u>легка ступінь</u> – сухість у роті, підвищена спрага, м'язова слабкість тощо; <u>середня ступінь</u> – часте випорожнення, зневоднення тощо; <u>важка ступінь</u> – дегідратація 3 ст., блювота, ціаноз тощо.	стрімкість захворювання («триденна лихоманка»), синій колір лица, пневмонія, кривавий кашель, люди віком від 20 до 40 р.
Масштаби ураження	кілька мільйонів	померло 50–100 млн.
Нормативний аспект		
Міри протидії	карантин, регідрація, прийом антибіотиків тощо	карантин, прийом антибіотиків тощо
Етичний горизонт	конфуціанська, ведійська, буддійська етика тощо	натуралістична, абсолютистська, теономна, філософсько-антропологічна етика тощо
Сімейні подібності	витоки пандемій (Східна Азія), певні умови передачі (антисанітарія, скупченість), правила протидії (карантин, антибіотики)	

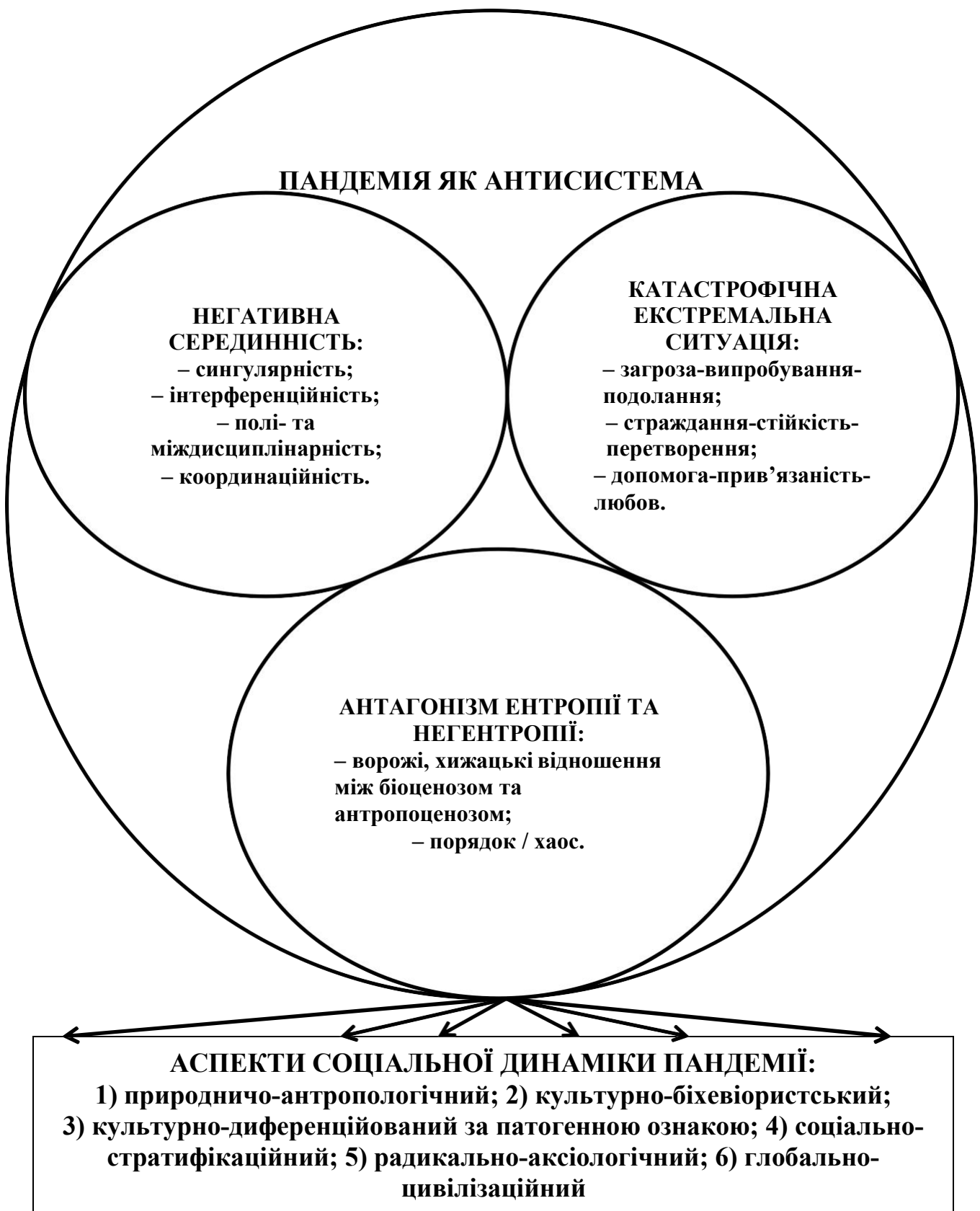
Додаток Е

СХЕМА НЕГАТИВНОЇ СЕРЕДИННОСТІ: СЕМІОТИЧНИЙ ПІДХІД
(на прикладі пандемії чуми у 1346–1353 рр.)

Синтактика пандемії чуми	– збудник – чумна паличка; – носії – бабаки, щури, ховрахи, блохи тощо; – форми існування хвороби: а) локальна (кожна, бубонна, кожно-бубонна); б) генералізована (первинна септична та вторинна септична); с) інкубаційний період – від 72 до 150 годин; – картина розвитку: різке підвищення температури; білий наліт на поверхні язика; відчуття жаги; збудження, безсоння тощо. – екологічні фактори: різка зміна клімату, природні катаклізми; – соціально-економічні фактори: війни, висока щільність населення, висока антисанітарія тощо.
Семантика пандемії чуми	а) попередні події: різка зміна клімату Євразії – початок малого льодовикового періоду, засуха та голод у Центральному Китаї; великий голод у Європі 1315–1317 рр., столітня війна у Франції, громадянські війни у Східній Європі; бродяжництво та злиденність; б) початок: у пустелі Гобі; с) розповсюдження: Китай, Індія, Європа; д) роки активності: 1346–1353 рр. н.е.; е) втрати: загинуло понад 60 млн.
Прагматика пандемії чуми	а) втеча із зараженої території; б) очищення повітря за допомогою домашньої худоби, пахоців тощо; с) використання магії та окультизму; д) повноцінне харчування; е) поява класу чумних докторів; ф) поява санітарних комісій; г) поява карантину; h) перевірка судів, спалювання трупів; і) поштовх для розвитку медичної науки.

Додаток Ж

СХЕМА ПІДРОЗДІЛУ 3.2

Додаток 3

НАУКОВІ ПРАЦІ, В ЯКИХ ОПУБЛІКОВАНІ ОСНОВНІ НАУКОВІ РЕЗУЛЬТАТИ ДИСЕРТАЦІЇ

Публікації у фахових наукових періодичних виданнях за напрямом, за яким підготовлено дисертацію, що індексуються у наукометричних базах Google Scholar, Index Copernicus International

4. Луканова В.В. Пандемія у контексті сучасних глобальних процесів: цивілізаційне підґрунтя – бінарна опозиція «людство / довкілля». *Гілея науковий вісник. Збірник наукових праць*. К. : «Видавн. Гілея», 2017. Вип. 127(12). С. 229–231.

5. Луканова В.В. Феномен пандемії з точки зору системного підходу: до постановки питання. *Науково-теоретичний альманах Грані, Том 21 №7*, 2018. С. 70–76.

6. Луканова В.В. Пандемія як антисистема: аналіз конститутивних аспектів. *Науково-теоретичний альманах Грані, Том 21 № 11*, 2018. С. 86–93.

Публікації у наукових періодичних виданнях інших держав за напрямом, за яким підготовлено дисертацію

1. Луканова В.В. Філософсько-антропологічний вимір феномена пандемії: бінарна опозиція «здоров'я / хвороба» у контексті проблематики цілісності людського існування. *European Humanities Studies: State & Society*. 2017. Вип.4 (І). С. 238–252.

Публікації у наукових фахових виданнях України з філософських наук

3. Туманенко В.В. Філософське дослідження пандемії: історичні та релігійно-міфологічні передумови. *Грані: Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах*. 2011. №3. С. 76–79.

4. Луканова В.В. Релігійно-міфологічний вимір феномену пандемії: бінарна опозиція «сакральне / профанне». *Філософія і політологія в контексті сучасної культури*. 2017. Вип. 1(16). С. 196–202.

Опубліковані праці, які додатково відображають наукові результати дисертації

3. Луканова В.В. Філософсько-антропологічне підґрунтя бінарної опозиції «здоров'я / хвороба»: аспекти класичного, некласичного, постнекласичного підходів. *Міжнародна науково-практична конференція «Філософсько-гуманітарні читання»* 20 жовтня 2017 р. м. Черкаси. 2017. Випуск 4. С. 298–306.

4. Луканова В.В. Філософсько-антропологічне підґрунтя – бінарність «здоров'я / хвороба»: екзистенціальний зріз. *«Наука у контексті сучасних глобалізаційних процесів»: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції 19 листопада 2017 року у м. Полтава: зб. наук. праць «ЛОГОΣ». ГО «Європейська наукова платформа».* Одеса: Друкарня «Друкарик», 2017. Т.5. С. 91–95.

ВІДОМОСТІ ПРО АПРОБАЦІЮ РЕЗУЛЬТАТІВ ДИСЕРТАЦІЇ

Основні теоретичні положення дисертації обговорювалися на засіданнях кафедри філософії Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара, оприлюднювалися на наукових конференціях, серед яких: III Міжнародна науково-практична конференція «Проблеми та перспективи методичних підходів до аналізу стану здоров'я» (26-27 березня 2009 р., Луганськ), Міжнародна науково-практична конференція «Духовність та милосердя в сучасній медичній практиці», яка присвячена 140-річчю від дня народження В. Ф. Войно-Ясенецького (Святого Луки, Архієпископа Кримського)» (20 жовтня 2017 р., Черкаси), Міжнародна науково-практична конференція «Наука у контексті сучасних глобалізаційних процесів» (19 листопада 2017 р., Полтава), Міжнародна конференція «Освіта у контексті міграції: мова – культура – ідентичність» *Otwarty Kraków 2017* (18-19 вересня 2017 р., Краків, Польща), Всеукраїнська науково-практична конференція молодих вчених і студентів з міжнародною участю «Сучасні аспекти медицини і фармації» (жовтень 2009 р., Запоріжжя), Інтерактивна конференція «Актуальні проблеми сучасних наук» (березень 2007 р.), Інтерактивна конференція «Науковий прогрес на межі тисячоліть» (листопад 2007 р.).